

Történelem

Andrej I. Kolganov: Szocialista és kapitalista rendszerek: a pangás és történelmi kontextusa

A szerző az államszocialista rendszer történelmi pályáját gazdaságtörténeti szempontból veti egybe – mindenekelőtt az amerikai centrumfejlődéssel. Arra következtetésre jut, hogy a rendszerek történelmi „vitája” a piaci-kapitalista gazdaság győzelmével zárult, mivel a ma még létező szocialista irányultságú országok vagy kicsik és nincsenek hatással a világ fejlődésére, vagy – mint Kína vagy Vietnam – alapvetően a piacgazdasággá való átalakulás felé tartanak, megőrizve bizonyos szocialista vonásokat is 5

Lewis H. Siegelbaum: Autós kultúra a Szovjetunióban az 1960-as – 1980-as években

A „szocialista autó” sok minden volt: jelentett komoly vagyontárgyat, státuszszimbólumot, és egyúttal jelképezte a „létező szocializmus” fogyasztói fordulatát. A szerző abba a speciális kultúrába enged bepillantást, ami ráépült a szocialista autóra: milyen közösségeket hozott létre az autó szervizelése, az alkatrészek, sőt, sokszor a benzin beszerzése is. Milyen egyenlőtlenségeket teremtett a személygépkocsi birtoklása, hogyan hatott ez a szocialista morálra, s milyen sikerrel próbálta meg az állam demokratizálni a piacot? Végül: hogyan hatott az autós kultúra a nemi szerepekre, erősítve a férfi identitást? 19

R. V. Kononyenko: Az autó mint a fogyasztói társadalom ikonja: státuszszimbólum és hiány a pangás korszakában

A szovjet és amerikai autóttermelés és -fogyasztás szokásainak és struktúráinak egybevetése során a szerző arra a következtetésre jut, hogy az „utolérő fejlődés” az 1970-es és 80-as években emberhez méltóbb életet produkált a Szovjetunióban, mint amilyenek a mai Oroszország életviszonyai, annak ellenére, hogy az autózás ma technikai-technológiai síkon szinte össze sem vethető a réggel..... 45

Valentina Fava: Taylorizmus és szocializmus. A csehszlovák autógyártás (1945 – 1963)

A szerző azt vizsgálja, hogyan próbálta meg a cseh autógyártás ötvözni az amerikai és a szovjet modellt, és milyen lehetőségei és korlátai voltak ennek a hibrid megoldásnak Csehszlovákiában. A cikk érdeme, hogy túllép azon a kelet-európai *mainstream* narratíván, amely sokszor képtelen különválasztani a szubjektív ítélezést a tudományos vizsgálódástól 48

Ökomarxizmusok. (K. M. B.) 70

John Bellamy Foster – Brett Clark: A gazdagság paradoxonja: kapitalizmus és környezetrombolás

A kapitalizmus – és hivatalos ideológiája, a magát tudománynak aposztrofáló neoklasszikus közgazdaságtan – számára a gazdagság egybeesik a piaci értékkel. E fölfogásban az emberiség létezéséhez szükséges természeti adottságok olyan ingyenes „inputok”, amelyeket nem kell tekintetbe venni a vállalati vagy akár a nemzetgazdasági számítások során, hiszen nincs költségvonzatuk – legalábbis egy adott pontig. A cikk azt követi végig, hogyan vezettek a polgári közgazdaságtan ideologikus alapvetései napjaink abszurd helyzetéhez, amikor az ökológiai probléma súlyosbodásával arányosan nő a *mainstream* gazdasági-politikai gondolkodás képtelensége a probléma kezelésére 73

Victor Wallis: A „zöld kapitalizmus”-on túl

Az utóbbi években egyre hangosabbá váltak az ún. „zöld kapitalizmus” elképzelésének hívei. Ennek az ideológiának a fő támogatói bizonyos nagyvállalatok és nemzetközi szervezetek, programja pedig nem kevesebb, mint a vég nélküli földhalmozásra épülő tőkerendszer összeegyeztetése a környezeti fenntarthatósággal. Ennek az optimista (ha nem irreális) elképzelésnek az alapját a technológiai fejlődés mindenhatóságába vetett hit adja. Az ökológiai probléma nagyságrendje miatt azonban nem valószínű, hogy a diffúziószerűen ható piaci mechanizmusokkal kezelni lehetne a problémát. Ehhez kollektív cselekvésre, azaz átfogó társadalmi alternatívára lenne szükség 92

Racs Marianna Katalin: A regionális integráció sajátosságai Latin-Amerikában

A latin-amerikai országok között a kezdetektől létezett egyfajta szolidaritás a modern együttműködési formák kialakulása előtt is, ami a közös kultúrán, nyelven, a hasonló társadalmi struktúrán és a megoldatlan problémákon, s végül, de nem utolsósorban a közös elnyomó létén alapult – és alapul ma is..... 111

Jaime Preciado: Latin-Amerika és a világrendszer: centrum–periféria-viták és társulások

Latin-Amerika és a Karib-térség gazdasági és politikai viszonyainak belső megosztottságát a nemzetek feletti társulások okozzák, amelyek átrajzolják a centrum és a periféria közti erőtereket, s új geopolitikai szemléletet követelnek. A szerző a régió azon országaival foglalkozik, amelyek képesek arra, hogy magukat tényleges félperifériaként pozicionálják. Mexikó az észak-amerikai érdekek támogatásával válik alárendelt félperifériává, Brazília pedig olyan félperifériaként jelentkezik, amelynek saját hatalmi ambíciói vannak az észak-déli erőterben, és ezen az alapon vitatja s értelmezi újra viszonyát a nagyhatalmakkal. Venezuela vezetésével formálódik a harmadik hegemonia-ellenes félperiféria, amely a Dél–Dél kapcsolatokat mozgósítja. A nemzetközi szinten megjelenő új, alternatív szereplők hatása, mely nem korlátozódik a „balos” kormányok vezette országokra, magára a világrendszerre gyakorol befolyást; egy másfajta társadalomszemléletet és hegemonia-ellenességet képvisel..... 123

Tényről tényre

Forrai Judit: **Prostitúció és globalizáció**

A globalizáció új dimenziót ad az emberkereskedelemnek, a modern rabszolgatartásnak. A harmadik világban és egyes kelet-európai régiókban – de voltaképpen az egész világban is – gyorsan fejlődő üzletággá vált a szexipari emberkereskedelem..... 145

Olvasójel

Koltai Mihály Bence: **Az ipari munkásság az államszocializmusban**

Bartha Eszter: A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968-1989. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009 155

Másképp – Más kép

Tütő László: **Obama bin Laden**

Az írás a döntéshozók és a döntések ellen lázadók magatartásának összefüggéseit, szerves kapcsolatát vizsgálja. Az elemzésben néhány korábbi – részben az Eszméletben megjelent – felvetését fűzi gondolatilag egybe a szerző 162

Kultúra

Binder Mátyás: **„Elképzelt kultúra”**. A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései

Miért vált oly népszerűvé Romano Rácz Sándor – jórészt félreértelmezett – teóriája, a kívülállás kultúrája? Miért nem jó helyette az *underclass* vagy a hátrányos helyzet fogalma sem? – teszi fel a kérdést a szerző. Sok múlik egyes fogalmakon, hiszen ha a „kirekesztettség kultúrája” lenne a kiindulópont, akkor nem lehetne nem észrevenni, hogy az, amit kívülállás kultúráján értenek, valójában sajátos társadalmi-gazdasági helyzet eredménye, nem pedig fél évezred óta változatlan, nemzeti/etnikai jellemvonás..... 172

Szvák Gyula: **Mi az orosz?**

Mi az orosz? Miért, a magyar mi? 196

Következő számunk tartalmából:

- E. Hobsbawm az elmúlt 20 évről
- A kínai munkaerő-piac
- Kapitalizmus és klímaváltozás
- Láadások és etnikai konfliktusok
- Globális futball
- Bulgakov és a szovjet-orosz kultúra „tertium datur”-ja

Az Eszmélet folyóirat támogatói 2010-ben

nka

Nemzeti Kulturális Alap

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

OKM

a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
a Lukács György Alapítvány és
a Szabad Sajtó Alapítvány.
Segítségüket köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat az Eszmélet Baráti Kör havi rendezvényein, illetve Nagy Évától, lapunk terjesztési és előfizetési ügyekkel megbízott szerkesztőségi tagjától (tel.: +36 30 567-6815) vehetik át.

*

Kéziratok megőrzésére a továbbiakban sem vállalkozunk. Szerzőinket kérjük, ha tehetik, tanulmányaikat a kéziraton kívül küldjék el e-mail mellékletként is az eszmelet@eszmelet.hu e-mail címre.

Szocialista és kapitalista rendszerek: a pangás és történelmi kontextusa

*A „létező szocializmus” gazdaságainak tipológiája
és összehasonlító elemzésük*

A „létező szocializmus” megvalósult gazdasági rendszereinek kategorizálásakor az adott rendszereket jellemző fejlettség egy speciális értelmezéséből indulunk ki, amely a XX. század kapitalista rendszereitől alapjaiban tér el. Lényeges az a tény is, hogy a különféle típusok nem csak térben (például Kína alapvetően parancs-alapú gazdasága és Jugoszlávia piaci szocializmusa a 60-as években), de időben is váltakozó képet mutatnak (a Szovjetunió gazdasága a sztálini korszakban és a peresztrojka idején).

Elemzésünk kiinduló korszakának a hatvanas évek második felétől a hetvenes évek végéig tartó időszakot választjuk, vagyis a „létező szocializmus” saját erőforrásain alapuló fejlődésének legstabilabb korszakát; e megközelítésben történelmi és geoökonómiai metszetben is elég határozottan kirajzolódik a „létező szocializmus” gazdaságainak négy alapvető típusa (ezeket a koordináció módja, vagyis a tervezés és piac viszonyai alapján nevezzük el):

1. Alapvetően *terv-bürokratikus gazdaság* (a legjellemzőbb példák: a Szovjetunió a harmincas-hetvenes években, Kína 1978-ig, Észak-Korea stb.).
2. *Tervgazdaság*, mely alkalmazza az áru-pénz viszonyokat is (a legjellemzőbb példák: a Szovjetunió és az NDK a hatvanas évek végétől kezdve stb.).
3. *Terv-piaci gazdaság* (például Magyarország és Lengyelország a hatvanas évek végétől kezdve).
4. A „*piaci szocializmus*” gazdasága (Jugoszlávia).

A „létező szocializmus” első típusával jelen elemzésünkben nem foglalkozunk.

A második típus (tervgazdaság, amely alkalmazza az áru-pénz viszonyokat) az esetek többségében valamiféle reformok eredményeként jött létre, a megelőző modell „puhításaként”. Ezt a típust részletesebben is megvizsgáljuk.

E gazdaságoknál a koordináció szférájában az áru-pénz viszonyok alkalmazása bővül, a tervezés szerepe pedig csökken. A Szovjetunióban a hatvanas években például csökkentették a termelés megtervezettségének mértékét (a vállalatok többsége számára legfeljebb 50 százalékra) és megjelent a vállalatok közötti szerződéses viszonyok horizontális fejlesztésének lehetősége (bár azok alapvetően továbbra is a terv által meghatározott keretek között fejlődtek).

Az árak egy részéről szintén tárgyalásos alapon döntöttek (központilag csak az árképzés szabályai voltak lefektetve).

Jelentős szerepet kezdtek játszani az ún. *önálló gazdasági elszámolás* (hozaszcsot) gazdasági viszonyai. Ez a rendszer azt feltételezi, hogy a vállalat kollektívája nemcsak a terv által meghatározott termelési feladat teljesítését tűzi ki célul, de feltétlenül szem előtt tartja azt is, hogy a bevétel nagyobb legyen a kiadásoknál, vagyis hogy hasznot termeljen.

A hasznot a vállalat (a normatívák központilag megállapított keretein belül) szabadon fordíthatta a termelés bővítésére, a szociális szféra fejlesztésére, illetve a dolgozók anyagi ösztönzésére. Azon vállalatok többségénél, ahol ilyen típusú gazdálkodás folyt, a dolgozók jövedelmük akár 30 százalékát is megkaphatták prémiumok formájában. A lakáscélú ingatlanállomány, a szanatóriumok, és más szociális célú objektumok jelentős része a vállalatok által termelt haszonból jött létre, melyek aztán jelentős szerepet játszottak a dolgozók munkahely-választásában.

Lezajlott a tulajdonviszonyok jelentéktelen mértékű debürokratizálása és decentralizálása is. Megszűntek a dolgozók és a termelőeszközök szétválasztásának legdurvább formái (megszűnt a munka- és lakóhely megválasztásának korlátozása, ám megmaradt a *propuszk*-rendszer és a „közveszélyes munkakerülő” üldözése), nagy mértékű önállóságot kaptak a szövetkezeti gazdaságok a szocialista blokk számos országában. Magyarországon, Lengyelországban és máshol is fejlődésnek indultak a kis magángazdaságok és a valódi szövetkezetek (melyek azonban továbbra sem játszottak főszerepet: részesedésük a szolgáltatóiparban és a kereskedelemben legfeljebb 10%-os volt, ezt csupán a mezőgazdaságban tudták meghaladni).

Az újraelosztás viszonyainak rendszerében nagy szerepet kezdtek játszani az anyagi természetű ösztönzők, és köztük a vállalatok eredményeinek átlaga alapján kiosztott prémiumok. Ennek következtében a valódi társadalmi differenciálódás az alacsonyan fizetett munkások bérének növekedése rovására ment végbe. A hetvenes évek végén a Szovjetunióban a minimálbér 100 amerikai dollár szintjén volt meghatározva a hivatalos árfolyam szerint, ami körülbelül 25 dollárnak felelt meg a fekete piacon, illetve 40–60 dollárnak, ha vásárlóerő-paritásban számolunk; az NDK-ban és más kelet-európai országokban ez az összeg másfél-kétszer nagyobb volt.

Az ilyen típusú gazdaság makrogazdasági dinamikájára jellemző a viszonylag alacsony és csökkenő tempójú növekedés (6–3%), a

fogyasztásra orientált termelés arányának némi növekedése mellett. Egészében véve azonban továbbra is a védelmi iparágak túlsúlya dominál, és a gazdaság deficitese marad. A fogyasztói szektorban a hiány még nő is, mivel a jövedelmek túl gyorsan növekszenek (az árak és szolgáltatások előállításának növekedéséhez képest), miközben a fogyasztói árak stabilak.

Az ilyen körülmények közt létrejövő gazdasági viszonyok modellje (a szocialista blokk alkonyán ez dominált) egészében véve mély ellentmondásokkal volt terhelt. Ez az ellentmondás megjelent a piaci tendenciák és a bürokratikus centralizmus, a jövedelmek növekvő szintje és a javak élesedő hiánya, illetve a technológiai fejlődés új vívmányai elsajátításának igénye (információs forradalom) és a növekedés csökkenő üteme között, miközben az újratermelés extenzív típusa dominált. Ezalatt gyakorlatilag eltűntek a gazdaság kifejezetten szocialista jellegű ösztönzői és az ún. elhivatottság, mely nem kis szerepet játszott a „létező szocializmus” gyors ütemű fejlődésében a megelőző korszakokban. Többek közt ezek az ellentmondások okozták a gazdasági rendszerek jövőbeni válságát.

A terv-piaci gazdaság a „létező szocializmus” gazdasági rendszereinek harmadik típusa. Az áruviszonyok és más kapitalista elemek nagyfokú fejlettsége jellemzi. Történelmileg a két megelőző modell ellentmondásaira való reakcióként jött létre a hatvanas évek végén, például Magyarországon és Lengyelországban. E típus és a Szovjetunióbeli „pangás” összehasonlítása lényeges, ezért röviden kitérünk fontosabb vonásaira.

Az ilyen típusú gazdaság keretein belül a tervezett szabályozók a piaccal együtt töltötték be a koordináció szerepét. Így a kis- és középvállalatok termelésének nagyobb része nem a tervben kiszabott cél szerint, hanem szerződéses viszonyok alapján került előállításra és elosztásra. *A önálló gazdasági elszámolás* mechanizmusa a vállalatot valódi haszon termelésére, nem csak a terv teljesítésére ösztönözte. A tömegtermékek árainak jelentős része decentralizált [szabadáras vagy limitált áras – a szerk.] volt (kivéve a nyersanyagok, energiahordozók, exportra szánt áruk, alapvető fogyasztási cikkek, a legfontosabb élelmiszerek, gyógyszeresek, a közlekedés és a lakhatás árait).

A tulajdonviszonyok terén is jelentős változások mentek végbe. Az állam csak a kulcsfontosságú nagyvállalatoknál tartotta magánál a közvetlen irányítás jogát. Az operatív irányítás a közép- és kisvállalatok nagy részénél az alsóbb szintekre volt bízva. A szövetkezetek többségükben valóban önálló, kollektív gazdaságok voltak. Széles körben kifejlődtek a kis magánvállalkozások a kereskedelem, a szolgáltatóiparban és még néhány más ágazatban (ami lefedte a foglalkoztatás akár 30 százalékát is). Magyarországon például a mezőgazdasági termelés körülbelül 40 százaléka az állami és szövetkezeti szektor keretein kívül folyt, Lengyelországban pedig a termelés alá vont területek 90 százaléka a magán-parasztgazdaságok szektorába esett.

Az újraelosztás viszonyait tekintve az ilyen típusú gazdaságokat a nagyfokú társadalmi differenciálódás jellemezte, és megjelent a kispolgárság rétege.

A terv-piaci típusú gazdasággal rendelkező országokban jobb körülmények uralkodtak a fogyasztói javakkal való ellátottság tekintetében, és egészében a fogyasztói szektor fejlődése szempontjából is. A hetvenes években Magyarországon például magasabb volt az életszínvonal, mint Görögországban vagy Portugáliában.

A „létező szocializmus” ilyen típusú gazdaságai külkereskedelmi kapcsolatait, csakúgy, mint a megelőző két típusét is, a külkereskedelem monopolizálása és elsősorban a KGST-n belüli viszonyokra való orientáltság jellemezte (KGST – Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa; a szervezet integrációjának foka hasonló volt, mint a hetvenes években az Európai Közösségé).

Mindezek ellenére jelentősek voltak a piaci és a tervszerű tendenciák, ill. az állami tulajdon és a születő magánvállalkozások közti ellentmondások. Megmaradt a hiánygazdaság számos vonása is: a fogyasztói piac jó minőségű és divatos árukkal való ellátottsága elmaradt a fejlett kapitalista gazdaságokétól. Különösen éles volt az ellentmondás egyik oldalról a fejlődő áru- és magántulajdoni viszonyok, másik oldalról pedig a szociális-politikai szempontok, illetve a pártállami nómenklatúra ideologikus autoriter kontrollja között.

Így tehát, a „piaci szocializmus” lett a „létező szocializmusnak” a piac kapitalista típusát leginkább megközelítő modellje. A jól ismert elméleti modell különböző változatait valósította meg Jugoszlávia a gyakorlatban az ötvenes és hetvenes évek között. E kísérlet tapasztalatainak elemzése azonban kívül esik e cikk keretein.

A „létező szocializmus” gazdaságainak típusai egymástól eltérő voltak ellenére is megőrizték veleszületett közös vonásaikat és ellentmondásait (melyekre fentebb már utaltunk), ami miatt a XX. század végén olyan mély belső válságba keveredtek, melyet nem voltak képesek megoldani.

Ezen ellentmondások alapja a bürokratikus, centralizált és sok tekintetben zárt gazdasági szisztéma, valamint az autoriter, a kezdeményező-készséget elnyomó politikai rendszer összeférhetetlensége a technológiai fejlődés új korszakával (információs társadalom), a globalizációval és a geopolitikai versengéssel. A „létező szocializmus” gazdaságai a nyolcvanas évek végétől a minőségi változások korszakába léptek.

A szocialista és kapitalista rendszerek XX. századi dinamikájának és eredményeinek összehasonlító elemzése

A XX. századi történelem sok esetben úgy is értelmezhető, mint két, egymástól alapvetően különböző gazdasági, intézmény- és mechanizmus-

rendszer szembenállása és kölcsönhatása (olyan kritikus esetekben is, mint a II. világháború). Hagyományosan e két rendszert a világ kapitalista és szocialista országainak nevezik (a „létező szocializmus” országainak irodalmában), illetve piaci és parancs- vagy tervgazdaságnak (a nyugati irodalomban). Tulajdonképpen a két rendszer együttműködésének és fejlődési tendenciáinak összehasonlításából jött létre a komparatiztika mint önálló közgazdasági diszciplína.

A szocialista és kapitalista rendszerek múlt századi szembenállásának elemzése azonban nem csak történelmi szempontból érdekes, mint a XX. század eseményeinek alakulását nagyban befolyásoló tényező; de úgy is, mint elméleti kísérlet a két rendszer összehasonlított hatékonyságának és hosszú távú stabilitásának elemzésére, valamint a két gazdasági modell növekedési ütemének összevetésére.

Összehasonlító elemzésünket, mint mindig, néhány fontosabb makrogazdasági indikátor összevetésével kezdjük. A kapitalista és a szocialista rendszerek mutatóinak összehasonlításakor egyes nyugati (és nyugatpárti) kutatók rendszerint a Szovjetunió és az USA – vagyis a két blokk vezető államainak – adatait veszik alapul. Időnként az USA mutatóit az egész szocialista blokk átlagolt mutatóival vetik össze. Az ilyen megközelítésben (mely nem veszi figyelembe a kapitalista világ legszegényebb országainak adatait) elsikkad a kapitalista országok fejlettségi mutatói közti különbségek problémája.

Előrebocsátjuk, hogy a két rendszer eltérő dinamikájánál számításba kell venni a makrogazdasági mutatók sajátosságait. A szembenállás viszonyai közt valamely rendszer sikeres vagy kevésbé sikeres fejlődésétől nem csak a polgárok jóléte (a szocialista blokkban ez a szempont különben sem volt kiemelt fontosságú az ország státusza szempontjából), de az ország geopolitikai és katonai helyzete is függött (ez a piacgazdasággal rendelkező országokra is vonatkozik). Ez a tény nehezíti az összehasonlító elemzést, különösen, hogy figyelembe kell venni bizonyos mértékű részlelhajlást a mutatók kiválasztásában, valamint a statisztikai adatok lehetséges torzulásában is. Az objektívebb, retrospektív analízis a blokkok szembenállásának vége után vált lehetségessé, de a vizsgálatot még most is nehezíti a megfelelő mennyiségű megbízható adat hiánya és a bennük feszülő ellentmondások.

A rendszerek fejlődésének összehasonlító elemzése szempontjából leginkább a dinamika mutatói érdekesek. Bár figyelmünket az elemzés szempontjából leglényegesebb hatvanas és hetvenes évekre irányítjuk, a két blokk hosszú távú dinamikájának összevetésekor *a két rendszer fejlődésének kiindulópontját* is figyelembe kell venni. A szocialista országok számára ilyen kiindulópontként szolgáltak a húszas-harmincas évek.

A „létező szocializmus” a kezdetekkor Oroszország és Mongólia világháborútól és polgárháborútól sújtott gazdasági rendszereit „örökölte” (a fejlődés szocialista útjának választása Németországban, Magyarországon és Finnországban ekkor kudarcba fulladt). A Szovjetunió gazdasá-

gának dinamikáját már az első évektől kezdve magas növekedési ütem jellemezte, amivel megelőzte a kapitalista országok átlagát.

Ami a következő, *háborút megelőző évtizedet* illeti, azt a kapitalista rendszerek egyik legmélyebb válsága jellemzi – a nagy gazdasági világválság, melynek során a termelés a fejlett országokban több mint egyharmadával csökkent, amihez magas munkanélküliség is járult (a megelőző időszak több mint kétszerese). Nőttek a társadalmi egyenlőtlenségek, éléződtek a konfliktusok, sok országban (Olaszország, Spanyolország, Portugália, Németország, Japán) fasiszta vagy más diktatórikus rezsimek jöttek létre. A Szovjetunió iparosítása és stabil fejlődése az általános visszaesés, a munkanélküliség, az infláció és a valutarendszer krízisének időszakában optimista prognózisokra adott okot Nyugaton a szocialista rendszer fejlődését illetően.

Ugyanakkor, egészen a legutóbbi időkig nagy különbségek voltak a szóban forgó kérdés tényszerű oldalának megítélésében. A szocialista rendszert támogatók (vagy csak az egyszerű szimpatizánsok, köztük híres tudósok, társadalmi aktivisták, írók, művészek stb.) figyelmüket főként a szocialista blokk sikereire összpontosították, amit statisztikai adatokkal is alá lehetett támasztani. Ezzel egy időben a „szocialista kísérlet” kritikusai rámutattak a gyorsított iparosítás és gazdasági növekedés negatív oldalaira és következményeire. A leggyakoribb érvek a következők voltak (mi itt csak a probléma társadalmi-gazdasági oldalával foglalkozunk):

- a kényszermunka különféle típusainak széles körű alkalmazása (az új objektumok építése során is);
- a jólét alacsony foka, hiány a fogyasztói piacon (beleértve olyan extrém eseteket is, mint az éhínség hullámok a kényszerkollektivizálás időszakában);
- alacsony növekedési ütem az agrárszektorban, melyben megmaradt a nehéz fizikai munka domináns szerepe, illetve a mezőgazdaság megszervezésének félféudális formái.

A fenti időszakot követő II. világháború összehasonlíthatatlanul nagyobb veszteségeket okozott a leendő szovjet blokk országaiban, és ezzel egy időben megerősítette az USA gazdasági és technológiai potenciálját. A Szovjetunióban – egyes számítások szerint – megsemmisült az ipari termelést előállító üzemek fele, és elvesztette nemzeti vagyonának egyharmadát. Nehéz túlértékelni azt a kárt, melyet a dolgozók millióinak – elsősorban fiatal férfiaknak – a halála okozott. A kolosszális veszteségek ellenére a szovjet gazdaság bebizonyította hatékonyságát, amikor mobilizálta erőforrásait a frontszükségletek ellátására, illetve a háborút követő időszak újjáépítési munkáira. A háború utáni újjáépítést illetően fontos megjegyezni, hogy az általában a háborút megelőző technikai szintet állította vissza, a technikai fejlődés újabb vívmányainak felhasználása nélkül.

Összességében az ötvenes években a Szovjetunió jelentősen lemaradt az USA-tól a meghatározó iparágak mutatóit tekintve (az USA majdnem

ötször annyi elektromos áramot, háromszor annyi acélt, cementet és műtrágyát, hétszer annyi kőolajat és harmincszor annyi földgázt állított elő, mint a Szovjetunió). Azonban a hetvenes évekre a Szovjetunió már majdnem kétszer annyi acélt és cementet, 1,4-szer annyi olajt és műtrágyát, ötször annyi traktort és 1,8-szor annyi kombájnt állított elő, mint az USA. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek az adatok a két rendszer bonyolult viszonyát csak egyoldalúan illusztrálják.

Éppen az ötvenes évekre esik a „létező szocializmus” gazdasági világrendjének létrejötte is. A II. világháborút követően (10–20 év alatt) a szocialista építkezés és fejlődés útjára lépett (a Szovjetunió és Mongólia mellett) Kelet-Európa, Kína, Vietnam és Kuba. Ezen kívül ebben az időszakban deklarálta „szocialista irányultságát” a harmadik világ gyarmatosítás alól felszabadult országainak harmada.

A továbbiakban a „létező szocializmus” gazdaságai a nyolcvanas évek második felében kezdődő „pangás” (amit a Szovjetunióban és számos más országban „fejlett szocializmusnak” neveztek) és krízis időszakát élték át. 1989-től először a kelet-európai országokban, majd a Szovjetunióban kezdődtek radikális változások, melyek a „létező szocializmus” metarendszerének végét jelezték. Számos ország azonban (mindenekelőtt Kína) korábban megkezdett és „lágymód” vitt véghez átalakításokat. Ennek eredményeképp Kína, Vietnam, Kuba és Észak-Korea vezetői még a XXI. század elején is úgy határozzák meg saját országaikat mint amelyek a szocialista fejlődés útját követik. Valójában Kína és Vietnam gazdaságai túlnyomórészt piaci-kapitalista rendszereké váltak, melyekben még befejezetlenek a transzformációs folyamatok.

E bevezető áttekintés után áttérhetünk a *két rendszer makrogazdasági eredményeinek összehasonlítására*. Érthető okokból az össztermelés mutatóinak használata miatt (melyeken elemzésünk alapul) lehetséges a helytelen következtetések levonása – ennek oka az eltérő statisztikai értékelések, módszerek és minőségi paraméterek alkalmazása. Ismeretes például, hogy a Szovjetunióban a statisztikai kimutatásoknál alkalmazták a kettős számítás [halmozódás – *a szerk.*] módszerét, vagyis a termelési adatok végösszegében szerepeltek a felhasznált erőforrások is. Vagy, másfelől, a piacgazdaságokban alkalmazott módszer beleszámítja a nemzeti kimutatásokba a nem anyagi szektor tevékenységét is, ami általában nem szerepelt a szocialista országok termelési kimutatásaiban. Emiatt a kétfajta rendszer összehasonlításakor viszonylag adekvátabb mutatókat tekinthető a nemzeti jövedelem, annak végső fogyasztásra és felhalmozásra szánt formájában.

Nemzetközi összehasonlításban nem célravezető iparági mutatókként használni a tiszta termelés adatait sem, mivel ehhez szükséges a konkrét áruk mennyiségének és árának összevetése is a különböző országokban. Emiatt a továbbiakban az iparágak termelésének végső mutatóit fogjuk használni, vagyis a bruttó termékből (összkielégítésből) kivonjuk azt a termelést, amelyet az adott iparág saját igényeinek ellátására állított elő.

A típusközi összehasonlításokban szintén nem teljesen korrekt az indexálás módszerét úgy használni, hogy bázisnak egy konkrét ország konkrét árait választjuk egy meghatározott bázisévben, mivel a bázis kiválasztásától függ a végső eredmény.

Figyelembe véve a fentebb mondottakat, tekintsük meg a két rendszer 30 évi dinamikájának eredményeit, az összehasonlítás számára leginkább hozzáférhető időszakokban.*

1. táblázat. *A nemzeti jövedelem növekedésének üteme 1961–1985 (százalékban, ötéves periódusok átlaga alapján számítva; 1960 = 100)*

	1961-1965	1971-1975	1981-1985
Az egész világ	160	260	365
A fejlett kapitalista országok	150	235	305
USA	130	185	235
Nyugat-Európa	160	250	305
Nyugat-Németország	185	275	340
Franciaország	155	260	335
Nagy-Britannia	130	175	200
Olaszország	175	275	340
Japán	230	550	910
A fejlődő országok	160	290	425
A szocialista országok	195	350	545
KGST	190	350	505
Szovjetunió	200	375	550
Az európai KGST országok	190	350	510
A nem-európai KGST országok	150	300	450
Kína	215	350	645

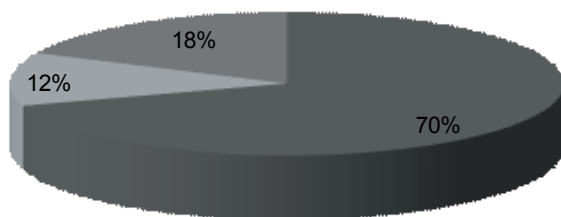
* Az itt következő adatokat B. M. Bolotyin kapta a következő statisztikai műveletekkel. A Szovjetunió és az USA nemzeti jövedelmének, ipari és agrártermelésének hivatalos mutatóit azon egységes módszertan alapján számolta át, melyet a szovjet statisztika is használt. A szocialista (KGST) országok mutatói a NIJEI Goszplan által publikált kutatásokból származnak. A kapitalista és a fejlődő gazdaságok adatai forrásként a rendszeres időközi statisztikák szolgáltak, és ahol lehetséges volt, az ágazatközi átlagok összevetésére kerültek a szovjet és más szocialista országok átlagaival. Minden esetben a két ország valutáira történő átszámítás átlagolt értékét vettük alapul. Ezen adatok dollárra való átszámításakor a vásárlóerő-paritást vettük figyelembe, Kravis kutatócsoportjának módszere segítségével (vö. Kravis, I. – Heston, A. – Summers, R.: World product and income. International comparisons of real gross product. Baltimore, 1982). Az elemzés során nem konkrét évek adatait használjuk, hanem ötéves időszakok átlagolt mutatóit. Ez a módszer – a periódusok kiemelése a jelentősen ingadozó évi adatok helyett – lehetővé teszi, hogy elkerüljük a torzulásokat, melyeket az országok eltérő gazdasági dinamikája okoz. Például, ha olyan évek adatait vesszük az összehasonlítás alapjául, mint 1960, 1970, 1980 (melyek az USA számára válságosak voltak), az eredmény a Szovjetunió számára lesz kedvezőbb. A többévi átlagok ezért jobban megfelelnek a hosszabbtávú tendenciák elemzéséhez.

2. táblázat. *A világ nemzeti jövedelme 1961–1985*
(ötéves periódusok átlagolt mutatói az 1980-as év árain, átszámítva
egységes valutába vásárlóerő-paritás szerint, milliárd dollárban)

	1961-1965	1971-1975	1981-1985
Az egész világ	2005	3185	5260
A fejlett kapitalista országok	1400	2090	3275
USA	675	865	1245
Nyugat-Európa	545	875	1350
<i>ezen belül</i> Nyugat-Németország	105	192	289
Franciaország	92	144	241
Nagy-Britannia	120	159	212
Olaszország	63	111	174
Japán	75	180	425
A fejlődő országok	250	405	735
A szocialista országok	355	690	1250
KGST	275	520	960
<i>ezen belül</i> Szovjetunió	175	350	655
Az európai KGST országok*	265	505	930
A nem-európai KGST országok*	10	15	30
Kína	70	150	240

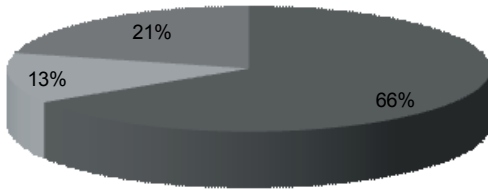
*A szovjet statisztika metodológiája alapján: az anyagi termelés ágazataiban újratermelt érték.

1. ábra. *A világ termelésében való részesedés 1961–1965*

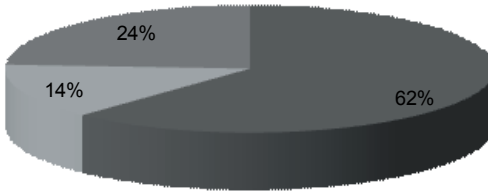

■ Fejlett kapitalista országok ■ Fejlődő országok ■ Szocialista országok

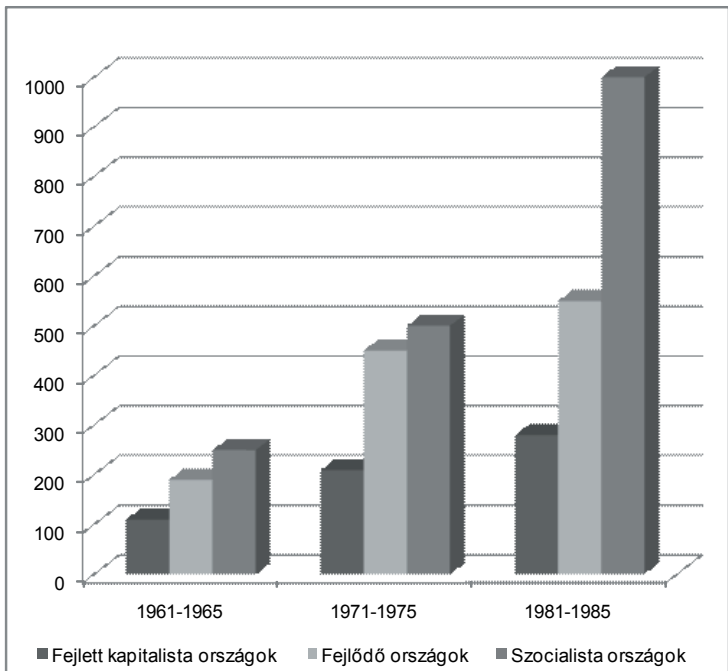
2. ábra. A világ termelésében való részesedés 1971–1975

3. ábra. A világ termelésében való részesedés 1981–1985

■ Fejlett kapitalista országok ■ Fejlődő országok ■ Szocialista országok

4. ábra. Az össztermelés növekedési üteme 1961–1985
(Bázis: 1960)

A fentebb bemutatott adatok első látásra a szocialista blokk szembevető felülkerekedéséről tanúskodnak az összes alapvető makrogazdasági mutatót tekintve, melyek a két rendszer 30 éves fejlődését jellemzik. Pontosan ilyen következtetést vontak le hagyományosan a kérdés kutatói a Szovjetunióban és a „létező szocializmus” más országaiban, illetve sok szovjetpárti nyugati kutató is. Azonban komoly kétségek vannak a szocialista blokk eredményességét illető kimutatások megbízhatóságát illetően (teoretikus és empirikus jellegűek is).

Az utóbbiak körébe tartozik azon egyszerű érv, amely a szocialista blokk „átlagos” állampolgárainak a nyugati életmódhoz való erős vonzódására mutat rá (és a piacgazdasághoz, mint annak az alapjához), ami közvetlenül is manifesztálódott a Nyugatra való emigrálásokban, illetve annak tilalmában a legtöbb szocialista országban. Nem kevésbé szembevető empirikus tény az NDK állampolgárainak törekvése, hogy csatlakozzanak Nyugat-Németországhoz, illetve az NDK egyértelmű veresége Nyugat-Németországgal szemben az életszínvonal és a gazdaság más mutatóit tekintve, illetve a GDP egy főre jutó mértékében (körülbelül másfélszeres különbség). Ugyanígy szemmel látható a különbség Észak- és Dél-Korea, a Távol-Kelet és Japán között, illetve Magyarország, Csehszlovákia és Ausztria között is.

A szocialista blokk hiányosságait és a kapitalista rendszerrel szembeni lemaradását jelző tényszerű érvek közé tartozik számos értesülés a szocialista országok fejlődését kimutató statisztikai számítások megbízhatatlanságáról, míg a kapitalista országokban erre nem találunk példát. Feltételezhető, hogy a pozitív növekedési adatok a szocialista blokk többi országában is hasonló mértékben voltak eltorzítva. És ha ez így van, abból az következik, hogy a szocialista blokk valójában elvesztette a Nyugattal folytatott társadalmi és gazdasági versenyt.

Ami a *teoretikus érveket* illeti, ehhez először érdemes röviden összegezni a két rendszer azon alapvető vonásait, melyeket a kutatók az előnyök, illetve a hiányosságok közé sorolnak (eközben rendszerint óhatatlanul is olyan kritériumokat állítanak fel, melyek kisebb-nagyobb mértékben az egyik szisztéma értékrendszerére épülnek).

A világ szocialista rendszereinek – pártolói szerint – a következők tartoznak alapvető előnyei közé (miközben ezzel ellentétes előjelű hiányosságok figyelhetők meg a kapitalista rendszerben):

- a világszínvonalhoz való felzárkózás az alkalmazott tudományok és fejlett technológiák számos területén, korábban elmaradt országok egész sorában (repülés, űrrepülés, mikrobiológia, atomenergia, informatika);
- a kulcságazatok előretörő felzárkóztatásának biztosítása, a tervezettség előnyeit kihasználó általános és gyorsított modernizáció;
- egy új életminőség, értékrendszer, a munka és az innováció új ösztönzőinek létrehozása; a fejlett országokéhoz hasonló színvonalú közoktatás, egészségügyi ellátás, élettartam, kulturális színvonal és egyéb humán paraméterek biztosítása;

- az egyik legfejlettebb szociális ellátórendszer, szociális biztonság, a korábban jelentős társadalmi és osztálykülönbségek megszüntetése, az alapvető szociális problémák megoldása (munkanélküliség, hajléktalanság, nyomor stb.);
- átlagosan nagyobb tempójú növekedés, mint a piacgazdaságokban, 70 éven át tartó krízismentes fejlődés (amibe beletartozik a II. világháború súlyos következményeinek gyors orvosolása is);
- a szocialista blokk országainak stabil gazdasági és védelmi-politikai rendszerének létrehozása;
- a politikai stabilitás társadalmi-gazdasági feltételeinek megteremtése, a „biztos holnap”, az állampolgárok védettsége; a nemzeti kérdés megoldásához szükséges feltételek megteremtése.

Mindezeket az előnyöket a világ kapitalista rendszereinek országonként, régióinként aránytalan és egyenetlen fejlődésével vetik egybe, amely összességében kisebb, és rendszeres időközönként krízisek kísérik; továbbá nem biztosítja összes állampolgára számára a tudományos-technológiai haladás eredményeihez való egyenlő hozzáférést. A kapitalista rendszerre jellemző, hogy a gazdasági fejlődés eredményeit irracionális célokra használja fel – fegyverkezésre, a pénzügyi spekulációk felduzzasztására, „tömegkultúrára”, az élősködő fogyasztói társadalom létrehozására, melynek növekedése csak fokozza az emberiség globális problémáit. Mindezt társadalmi polarizáció kíséri: az alapvető szociális problémák megoldatlansága a lakosság jelentős része számára, valamint 1,2 milliárd ember nyomorban tengődése. A következmény: két világháború, több száz helyi konfliktus, kolonializmus, neokolonializmus, faszizmus stb.

Ezzel párhuzamosan a szocialista blokk kritikusai a rendszer következő hiányosságaira mutatnak rá:

- a technológiai struktúra aránytalan fejlődése, miközben sok ágazatban megmaradt a kézi munka dominanciája (legfőképp a mezőgazdaságban), a szolgáltató ipar és általában az egész fogyasztói szektor lemaradása, a tudományos-technikai haladás vívmányainak a polgári termelésben való megjelenése megkésettisége;
- kiegyensúlyozatlan hiánygazdaság, mint a tervgazdálkodás fő negatív következménye;
- a nem hatékony munkára ösztönzés intézményrendszere; az államtól való személyes függőség kialakításának mechanizmusai; a munka-, vállalkozó- és gazdálkodási kedv ösztönzőinek visszafogása;
- egészében véve kisebb mértékű jólét, mint a piacgazdasággal rendelkező fejlett országokban; a fogyasztói társadalom alapvető standardjai még a társadalom legfelsőbb rétegei számára sem hozzáférhetők;
- a garantált társadalmi javakhoz való hozzáférés valójában burkoltan zárt és egyenlőtlen; állami atyáskodás; a társadalmi instabilitás és védtelenség rejtett formáinak kifejlődése (munkanélküliség stb.);

–aránytalan és elsősorban extenzív növekedés, mely krízissel és a szocialista blokk széthullásával végződött.

E szerzők a kapitalista rendszert alapvetően pozitív színben tüntetik fel: olyan gazdasági szerveződésként, mely általánosan és összességében biztosítja a gyors gazdasági növekedést, az iparosodást, illetve az átállást (ráadásul a legnagyobb mértékben és a legfejlettebb színvonalon) a posztindusztriális technológiákra; valamint a termelés és a csere leghatékonyabb (sokak szerint az egyetlen) eszközére épül – a piacra. Ez lehetővé teszi minden aktív állampolgára számára jóléte mértékének növelését. A kapitalizmus fokozatosan leküzdöi a globális problémákat (melyekért nem csak a kapitalizmus a felelős), és a gyakorlatban is bizonyított életképességét és eredményességét.

Mielőtt tennénk néhány záró megjegyzést, leszögezzük, hogy a világ szocialista rendszereinek előnyei és hibái különböző mértékben voltak jellemzőek annak alrendszeire.

Így például, a szovjet típusú gazdaság legfőbb negatív vonása, a hiány, különböző mértékben és más időszakokban jelentkezett az egyes gazdaságok fejlődése során. Legélesebb formájában a Szovjetunióban, Észak-Koreában és Kínában (a piaci reformok előtt) volt jelen. Ezzel párhuzamosan azokban a gazdaságokban, ahol a „létező szocializmus” terv-piaci modellje fejlődött (Magyarország, Lengyelország), a lakossági fogyasztás alapvető termékeit érintő hiány jelentősen kisebb, a piac ellátottsága pedig nagyobb volt. E problémák a legkisebb mértékben a „piaci szocializmus” gazdaságában jelentek meg (Jugoszláviában).

Pontosan ugyanígy, az országok első csoportjára volt leginkább jellemző az ipari fejlettség arányainak eltolódása a nehézipar és a hadiipar felé, miközben lemaradt az agrártermelés, a könnyű- és élelmiszeripar illetve a szolgáltatások szektora.

Ezen kívül figyelembe kell venni, hogy a szocialista blokkban nagyon különböző fejlettségi szinten álló gazdaságok léteztek együtt (és időnként még politikai-ideológiai, vagy akár hadi konfliktusba is kerültek egymással – például a szovjet–kínai konfliktus a Damanszkij szigeten, vagy Vietnam és Kína szembenállása). A Szovjetunió és Közép-Kelet Európa országai (főként Magyarország, Csehszlovákia, és az NDK) a nyugati államokat megközelítő fejlettségi szintet értek el. Mongólia, Kína, Vietnam és más harmadik világbeli országok a gazdasági fejlettség minőségileg más fokán álltak, ezeket az országokat teljesen más típusú problémák jellemezték (többek közt az éhezés, írástudatlanság, az alapvető orvosi ellátás hiánya a lakosság nagy része számára, a kétkezi munka túlsúlya és az iparosodás kezdetleges foka).

A fenti tényeket különbözőképpen magyarázzák a kutatók. A szocialista gazdaság hívei kiemelik, hogy a szocialista fejlődésnek sok modellje és típusa létezik, melyek alkalmazhatók az egyes országok különböző adottságaira, és a szocializmus megvalósításának különböző szakasza-

iban. Ezzel összhangban arra a következtetésre jutnak, hogy a formák sokfélesége a szocialista tendencia rugalmasságáról és variabilitásáról tanúskodik; a szinte összes szocialista országra jellemző gyors ütemű növekedés pedig arra enged következtetni, hogy a szocialista tendencia általában véve hatékonyabb. Emellett ezek a szerzők mindig rámutatnak a kapitalista országok különböző mértékű fejlettségére, illetve arra, hogy a legfejlettebb országok eredményein alapuló összehasonlítás módszer-tanilag problematikus (hiszen ezek mellett a korrekt elemzésbe be kellene vonni a fejletlenebb gazdaságokat is).

A szerzők, akik kritikusan viszonyulnak a szovjet típusú gazdaságok növekedési potenciáljához, épp ellenkezőleg, arra mutatnak rá, hogy a legkevesebb hiányosság (az állampolgárok igényeinek ellátását és a fejlődés kiegyensúlyozottságát tekintve) azokat a szocialista országokat jellemezte, melyek a leginkább átvették a piacgazdasági elemeket és mechanizmusokat (a már említett közép-kelet európai országokról van szó).

Azonban még ezek az országok sem állták ki a nyílt versenyt a kapitalista rendszerrel, és a határok megnyitása után a lakosság túlnyomó többsége kifejezetten és egyértelműen a gazdaság fejlesztésének piaci modelljét támogatta az átmeneti időszak bizonyos nehézségei ellenére is.

Anélkül, hogy bármiféle módon összegeznénk a szóban forgó diskurzust, leszögezhetjük, hogy mindkét nézőpont (különbözőképpen elhelyezett hangsúlyokkal) a két rendszer fejlődésének létező ellentmondásait tükrözi. Jelenleg úgy tűnik, hogy a rendszerek történelmi „vitája” a piaci-kapitalista gazdaság győzelmével zárult, mivel a még létező szocialista irányultságú országok vagy kicsik és nincsenek hatással a világ fejlődésére, vagy alapvetően a piacgazdasággá való átalakulás felé tartanak, megőrizve bizonyos látszólag szocialista vonásokat (Kína, Vietnam).

Azonban a szocialista gazdaság sorsát illető végső következtetéseket csak akkor lehet levonni, ha a „létező szocializmus” gyakorlati tapasztalatait elméletileg is világosan tudjuk elemezni. A szocializmus mint gazdasági rendszer történelmi megítélése szempontjából egy kulcskérdés még nyitva áll: milyen mértékben vehetjük figyelembe az értékelés során a „létező szocializmus” országainak tapasztalatait? Valóban szocialista fejlődés volt-e ez, vagy csupán egy terminus indokolatlan kiterjesztéséről van szó olyan gazdasági rendszerekre, melyek a kapitalista és nem-kapitalista szisztémák közti ellentmondások feloldására jöttek létre?

E kérdésekre adott válaszok azonban már kívül esnek a cikk által felölelt problémák körén.

(Erdetei megjelenés: Biblioteka Zsurnala Alternatyiva 13, Moszkva, 2009)

(Fordította: Tempfli Péter)

Autós kultúra a Szovjetunióban az 1960-as – 1980-as években

„Oroszországban az a mondás járja, hogy az autó kétszer okoz örömet az embernek. Először, mikor megveszi, és másodsor, mikor eladja. Ami a kettő között van, az maga a kínszenvedés.”¹ Ekként járt két brit szerző is, akik az 1980-as években szarkasztikus hangnemben ecsetelték a magánautós életének ellentmondásait – vagy inkább abszurditását – egy államszocialista társadalomban. Végtére is, az államszocializmus azt állította magáról, hogy sokkal racionálisabb társadalmi szervezetet hoz létre, mint a kapitalizmus, mivel az egyéni vágyakat, célokat – beleértve a helyváltoztatást is – alárendeli a közösségi szükségleteknek. Tény, hogy fennállásának első negyven évében a Szovjetunió csak kivételes esetben foglalkozott a magánautók problémájával. De az 1940-es évek végétől kezdődő két évtizedben az autógyárak termékei egyre nagyobb számban váltak hozzáférhetővé a magántulajdonos vásárlók² számára is. Alighogy az 1970-es években megkezdődött a személygépkocsik tömegtermelése, több millió szovjet polgár, aki korábban nem élhetett a saját autó biztosította előnyökkel, feliratkozott a vásárlók listájára. Még sok millióan lettek volna rajtuk kívül is olyanok – sajnos, számukat nem tudjuk pontosan – akik ugyancsak követték volna e példát, de nem volt meg az anyagi hátterük a kezdőrészlet vagy a foglaló befizetésére.

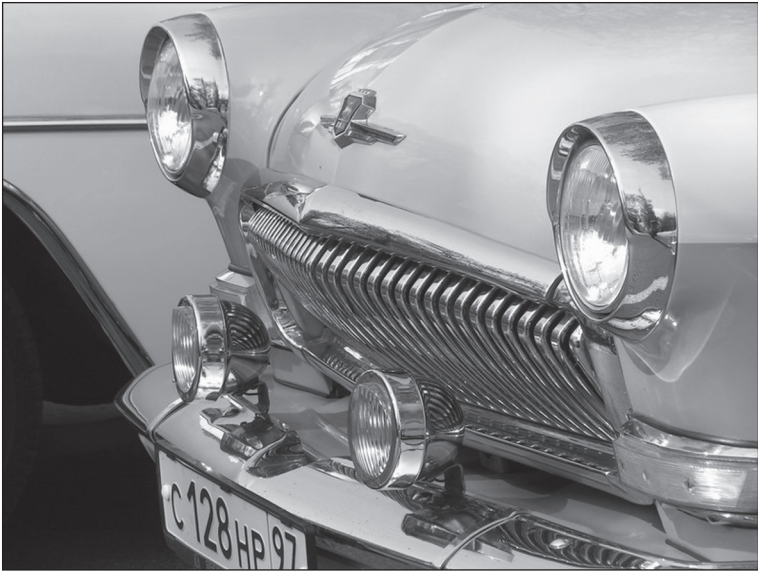
A Szovjetunióban, akár csak a keleti tömb többi országában, az autók magántulajdonlása egy sor *ad hoc* döntés eredményeként vált lehetővé. A kommunista párt hatalomgyakorlásában végbement jelentős legitimációs változás részeként a propagandaszervek sugallata szerint e lépés azt szimbolizálta, hogy a szocialista társadalom a fejlődés újabb fokára lépett, mely az anyagi fogyasztás és az egyéni jólét magasabb szintjét teszi lehetővé. Ha a fogyasztás mértéke még nem is érte el a fejlett kapitalista országokban tapasztalt szintet, a szakadék, állították, egyre szűkül. De miközben az állam egyre több autót dobott piacra, elmulasztotta biztosítani azokat a járulékos eszközöket és szolgáltatásokat, melyekre az autóknak – és tulajdonosaiknak – szükségük lett volna a járművek üzemben tartásához. Ebből adódott a „kínszenvedés”. Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy bemutassa, hogy küzdöttek meg a szovjet autósok a gépkocsi-tulajdonnal „együtt járó” terhekkkel; pontosabban, milyen mindennapos gyakorlat jellemezte erőfeszítéseiket, hogy autóikat az utakon használni

tudják, no és persze a járművek karbantartásáról is gondoskodjanak. Az ideológiai eretnokség és legalitás peremén egyensúlyozva ezek a napi praktikák majdnem olyan általánosan bevett és könnyen felismerhető jelenségek voltak, mint maguk a Moszkvicsook, Zsigulik (Ladák) és a többi szovjet gyártmányú autó.

Mivel természetük szerint a mindennapos praktikák mind egyéni, mind pedig kollektív vonásokkal rendelkeztek, ezek együtt alkották az általam szovjet autós kultúrának nevezett jelenséget.

A szovjet autós kultúra koncepciója magyarázatra szorul. A „szovjet” fogalma itt általános hasonlóságokra utal, melyek átnyúlnak a tagköztársaságok határain. A szovjet autós kultúra virágkorát a Szovjetunió utolsó két évtizedében élte, és egybeesett az autók tömegtermelésének és tömegfogyasztásának viszonylag rövid korszakával. Az autós kultúra jelenléte az ország egyes részein eltérő volt, és a magántulajdonú autók számától függött (a legtöbb magánautó a balti köztársaságokban futott, a legkevesebb pedig délnyugat Moldáviában és szovjet Közép-Ázsiában), továbbá egyéb, később tárgyalandó tényezőktől.³ Látható, hogy a többékevésbé hasonló társadalmi-gazdasági és politikai feltételrendszerek hasonló helyzetet eredményeztek a többi államszocialista országban, különösen Közép- és Kelet-Európában.⁴ Az „autók” fogalma tanulmányomban a magántulajdonban lévő, úgynevezett „könnyű” személykocsikra utal, melyek nem teherautók, sem pedig áruszállításra alkalmas járművek. A motorbiciklik használati és fenntartási igényei megegyeztek az autókéval, és a motoros kultúra is megdöbbenő hasonlóságokat mutat. Mégis, a befizetendő foglalási összeg eltérő nagysága, a járművek funkciója, a tulajdonosnak az autó birtoklásából fakadó státusza jelentősen megkülönböztették egymástól a két járműtípust és a két közösséget. Végül, „autós kultúrán” azt a viszonyrendszert értem, ahogyan az autósok járműveikhez, valamint az autókkal kapcsolatban álló más emberekhez viszonyultak. A mobilizált többség nagyobb kontextusában az autós kultúra kisebbségi jelenséget képviselt, noha olyat, mely a lakosságnak az autótulajdonosokénál jóval jelentősebb hányadát érintette.

Ha a szovjet autós kultúrát az az ellenállhatatlan vágy hívta életre, hogy az embereknek saját kocsijuk legyen, akkor a hiány volt az, ami jellemzőit elsődlegesen kialakította. A hiánnyal való megküzdés – a szovjet típusú gazdaságok általános jellemző sajátossága – érdekében a szovjet autósok kapcsolati hálózatokat építettek ki egymás között és az üzemanyag-ellátók, az alkatrész-forgalmazók és a szervizek dolgozói között. Az ilyen, erősen a helyzethez és térhez kötődő kapcsolatok a legkülönbözőbb kötelékeket hozták létre az autósok (gyakorlatilag mind férfiak) között, ami a szovjet autós kultúrának kétségkívül férfias jelleget adott. E kapcsolatrendszerek jelentősen kitérítették a nyugati közgazdászok által informálisnak, árnyék-, szürke- vagy második gazdaságnak nevezett jelenséget, melyre az oroszok a „na levo”, azaz „mellékes” tranzakciók elnevezéssel utaltak.⁵ Bütykölgetés közben a férfiak uralta

tér és a szovjet autós kultúra sajátos komponensei a nyugati gyakorlatot ismételték; viszont e tevékenységek nem hivatalos, sőt néha egyenesen illegális természetűek, olyan dinamikával ruházta fel az autós kultúrát, mely egyúttal meg is különböztette azt a nyugati gyakorlattól. Ugyanakkor mindezek a jelenségek a hivatalos, állami gazdaságban felerősítették a hiányt, és aláásták azt a rendszert, amely a saját maga és a hatalmat gyakorló kommunista párt legitimációját is a „diktatúra a szükségletek felett” elvéből vezette le.⁶

A szovjet autós kultúra vizsgálata során a tanulmány írója két módszertani problémával szembesült. Az egyik, az etnográfusok számára ismerős probléma abból fakadt, hogy olyan kultúrához kell hozzáférközni, melynek eretnek, nem hivatalos természetű megkívánta e szubkultúra mindennapos gyakorlatába való beavatást: a körülírások, a szerepjáték, a zsargon használata és egyéb, hagyományos technikák megértését, melyeknek az a célja, hogy a kívülállókat távol tartsák a beavatottak világától. Ebben az esetben a problémát enyhítette, hogy egyes kifejezések „beszivárogtak” a mindennapi diskurzusba.⁷ Egyébként pedig négy különböző forrásra támaszkodom: (1) a hajdani praktikák résztvevőinek szóbeli és írásos visszaemlékezéseire; (2) a korabeli szovjet újságok és képeslapok cikkeire, valamint a társadalomtudományi irodalom műveire, melyek felhasználtak olyan közvélemény-kutatási adatokat, ahol a hivatalosan rossz szemmel nézett, de mindenütt jelen lévő tevékenységeket regisztrálták; (3) szépirodalmi művekre és filmkomédiákra, melyek könnyed hangütése (vagy legalábbis a komolyság látszatának kerülése) legalább

ilyen megvilágító erejű; (4) és végül, a nyugati kutatóknak a szovjet második gazdaság kiterjedésével és dinamikájával foglalkozó vizsgálataira.

A másik probléma, hogy vajon a kérdést szinkronikus vagy diakronikus fogalmakkal kell-e elemezni. Abban kétségtelenül van ráció, hogy legalábbis az 1980-as évek végéig a szovjet autós kultúrára jellemző gyakorlat változatlan maradt; ugyanakkor számba kell vennünk ezeknek a napi praktikáknak és az általuk kiváltott, a törvények betartására és a hivatalosan elvárt viselkedésformára gyakorolt halmozottan korrozív hatását. Végül is a középutat választottuk: egyfelől a szovjet magánautózás és a hozzá kapcsolódó kultúra virágkorát egységesen kezeltük, másfelől az autók számának növekedését összevetettük a szervizek, raktárkészletek és az autózás egyéb infrastrukturális feltételeinek változásaival. Bár politikailag központi szerepe és a magánautók számának koncentrációja miatt Moszkvát nem tekinthetjük tipikus helyszínnek, mégis a fővárosi helyzet elemzését emeltük ki, mert az autókkal foglalkozó irodalom java része is így tesz.

A cikk először a hiánynak azokkal a következményeivel foglalkozik, melyek az autósokat érintették. Függetlenül attól, hogy vajon erkölcsi/ideológiai megfontolások vagy a szovjet gazdaságban mutatkozó strukturális kiegyensúlyozatlanság okozta-e, az alkatrészek, az üzemanyag és a szervizellátás hiánya az egész országban tapasztalható volt. A cikk következő része az autóhasználatról és az ezzel kapcsolatos, ebből fakadó illegális tevékenységek elemzésével foglalkozik, melyek következtében az autós társadalom bizonyos ideológiailag „gyanús” kasztá alakult. A cikk harmadik része elhelyezi az autós kultúrát a térbeli, valamint a

társadalmi hálózatok – a család, a foglalkozási csoportok és még tágabban, a szovjet osztálystruktúra – keretei között. A szerző úgy véli, hogy a férfiak közötti kapcsolatok ennek a kultúrának jelentős elemét alkották, melyek egyes jelenségeket fölerősítettek, míg másokat meggyengítettek. Végül felhívja a figyelmet bizonyos ellentmondásokra, melyek az autós kultúrára és annak dinamikájára mind a Szovjetunió összeomlása előtt, mind pedig az azt követő időben jellemzőek voltak. A tanulmány célja az, hogy elősegítse a magánkézben lévő autókkal kapcsolatos kritikai szemléletű kutatásokat azáltal, hogy az autózás történetével foglalkozó legtöbb kutató számára ismeretlen terepet mutat be; ugyanakkor a szovjet és a kelet-európai történelemmel foglalkozó kutatók számára lehetőséget nyújt arra, hogy bepillantást nyerjenek abba a közegbe, amit az autó és az autós kultúra magántulajdona a „létező szocializmus” utolsó évtizedeiben betöltött.

Az autók és a hiány

A szovjet autós kultúra a népbetegségről, állandó hiányból ered, ez az anyagi alapja. A gigantikus Volga Autógyárnak (VAZ) az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején történt termelésbe állításáig a szovjet kormány elsődlegesen olyan autógyárakat épített, ahol teherautókat gyártottak, melyek áruknak, nem pedig embereknek a mozgatására, szállítására kellettek. Ebből fakadt, hogy a szovjet autógyártó-sorokról az 1930-as években közel kilencszer annyi teherautó gördült le, mint amennyi személygépkocsi; az 1940-es években az arány 8:1-hez volt, és amikor Sztálin 1953-ban meghalt, az arány még mindig 4:1-hez alakult.⁸ A gazdasági racionalitáson túl az ideológia is igazolta az autóknak tulajdonított alacsony prioritást. Hisz nem elég, hogy azok az egyéni mobilitást ösztönzik, hanem – ki tudja? – még az individualizmust is csak fokozzák. Csak a legmegbízhatóbb káderek érdemelhetek ki ekkora bizalmat. Az utcákon látható autók nagyrészt a minisztériumok és más hivatalok tulajdonában voltak; a volánnál – tipikusan – hivatásos sofőr ült.

Az 1950-es évek végére sok autót adtak a hivatalos személyeknek „magánhasználatra”, vagy lehetővé tették számukra, hogy megvásárolják ezeket; ez a tendencia odáig ment, hogy a kormány szükségét érezte, hogy a kérdésben állást foglaljon. 1956-ban, a XX. pártkongresszuson került erre sor, amikor Nyikita Hruscsov javasolta a „hivatalos taxi-állomány” rendszerének megszervezését. 1959-ben *A volánnál* (*Za rulem*) című, az 1920-as évek végétől rendszertelenül megjelenő havilap, melyet a párt fenntartósága alatt álló számos szervezet adott ki, és amely gyakorlatilag az egyetlen ilyen témájú magazin volt a Szovjetunióban, arról számolt be, hogy „a tömegközlekedés szolgálatára új rendszer létesül – lehetővé válik sofőrök nélküli autók bérlése”. Ugyanebben az évben, de kicsit korábban Hruscsov Vlagyivosztokban egy tömeggyűlésen azzal

dicsekedett, hogy a rendszer „sokkal racionálisabban” működik majd, mint ahogyan a kapitalista rendszerekben használják az autókat. „Miért kellene, hogy fejfájást okozzon az embernek az, hogy hol is tartsa az autóját, amikor van jobb megoldás is, mely ráadásul a társadalom egésze és minden egyes polgár érdekeinek is megfelel?” – tette fel a retorikai kérdést.⁹ És tényleg, miért is? Amikor egy külföldi tudósító arról faggatta a szovjet fekete-tengeri Szocsi egyik lakóját, vajon szeretne-e saját autót, az a következő politikailag korrekt választ adta: „Nem kell nekem autó. Elég, ha javul a tömegközlekedés.”¹⁰

Azért tudnunk kell, hogy ha egyeseknek nem is kellett az autó, sokan azért ezt másképpen gondolták. Bár az egész országban jelentősen javult a tömegközlekedés színvonala, még mindig nehézkesen lehetett kijutni a dácsára, vagy meglátogatni a falusi rokonokat a tömegközlekedési eszközökkel. Mi több, egy, az 1950-es évek végén moszkvai munkások és ötödéves egyetemisták körében készült felmérés szerint sokan remélték, hogy majd lesz kocsijuk. Mindkét kategóriában 85 személyt kérdeztek meg, ebből 52 egyetemista (62%) és 23 munkás (27%) mondta, hogy szerintük erre két-három éven belül sor kerülhet, míg 28 (33%) egyetemista és 31 (36%) munkás vélte úgy, hogy autóvásárlásra legalább négy-hat év múlva lesz lehetősége. Csak 5 diák – viszont 31 munkás – vélte úgy, hogy nekik sose lesz autójuk.¹¹ A Szovjetunióban lazultak az országon belüli utazást korlátozó rendelkezések, és ez is hozzájárult a szovjet autók iránti igény növekedéséhez. A szovjet 1960-as évekkel foglalkozó kultúrtörténet megjegyzi, hogy ennek az évtizednek az egyik újdonsága a „helyváltoztatás spontaneitásában” jelentkezett. Míg korábban az utazásoknak meghatározott úti céljuk és komoly okai kellett legyenek, melyek hivatalos jóváhagyást és engedélyt igényeltek, az 1960-as években elegendő volt, ha valakinek csavarogni támadt kedve. „Hová és mi célból? Bárhová és akármért. Abban állt az újdonság, hogy ezeknek a nomádoknak nem volt határozott úti céljuk.” Ilyen tevékenységhez nem kellett feltétlenül autó – lehetett stoppolni teherautó-sofőröket, motorosokat és magánautósokat is –, de bizonyosan sokat segített, ha az embernek volt saját kocsija.¹²

Ám az autóvásárlás vágya és a tényleges vásárlás között akadályok aknamezeje terült el. Az akadályok legtöbbször az állam teremtette a racionalizálás elég durva formájában. Nem elég, hogy formálisan korlátozták az autóra várók listájához való csatlakozást (sőt, arra is akadt példa, hogy a jelentkező nevét törölték, vagy a vásárlást a munkavégzéssel kapcsolatos szabályszegések büntetéseként megtorpedózták), ráadásul óriási végösszeget kellett fizetni egy-egy autóért, melyek akár több évnyi munkabér nagyságát tették ki; valamint a teljes vételár 25%-át előlegben kellett kifizetni a megrendeléskor, szállításkor pedig a maradék összeget készpénzben. Átlagosan négy-hat évet kellett várni, de néha előfordult tízéves várakozás is, hogy végre az ember birtokába kerüljön a becses jószág.¹³ De még amikor az 1980-as évek elején az

évi egymilliót is meghaladta a legyártott autók száma, az igény akkor is jóval, szinte felmérhetetlenül meghaladta a kínálatot. Nem véletlen, hogy kiterjedt használtautó-piac alakult ki, ahol a tényleges árak mellett eltörpültek az állam által követelt árak (és persze az eladók fölőzték le a különbséget).¹⁴

Az, hogy az autó hiánycikk legyen, politikai döntés kérdése volt, mely marxista gazdasági és ideológiai (vagy ahogyan Jonathan Zatin az NDK-ra vonatkozóan megfogalmazta: erkölcsi) indíttatásokból fakadt. De mi állt a szervizellátás, az alkatrész-utánpótlás és egyéb infrastrukturális hiányok mögött? 1963-ban a mintegy 70 000 moszkvai autótulajdonosnak nyolc „technikai szervizállomás” (sztanciji teknyicseszkoگو obszluzsivaniija), rövidítve SZTO állt rendelkezésére. 1978-ra az SZTO-k száma tizenháromra nőtt, ugyanakkor az autók száma már meghaladta a 250 000-et.¹⁵ 1982-ben a szervizállomások kapacitása országsszerte az igényeknek „alig 30%-át” tudta csak kielégíteni. Az alkatrészhiány pedig azt jelentette, hogy a tulajdonosok hónapokig vártak a javításra, és ezen idő alatt a szerviz dolgozói nagy valószínűséggel kiszereztek autóikból a használható elemeket, hogy mások járműveibe beszereljék azokat. Egy 1968-ban készített országos felmérés szerint az autósok háromnegyede említette az alkatrészhiányt az általuk tapasztalt nehézségek felsorolása-kor. Tizennégy évvel később, 1982-ben, a beszámolók szerint a hiányzó alkatrészfajták száma „meghaladta” a 160-at.¹⁶

Nem találtunk arra vonatkozó bizonyítékot, hogy az állam szándékosan idézte volna elő a magánautósokat nehéz helyzetbe hozó alkatrész- és szervizhiányt, ami teljesen ellehetetlenítette az autózást. Éppen ellenkezőleg, a probléma megoldásáért felelős minisztériumok – az autógyártást, az autószállítást, az autótérvezést és a gyártóbázis megépítését felügyelő hatóságok – ismételten terveket dolgoztak ki a gyártás bővítése és a szervizek fejlesztése érdekében. Maga a VAZ elkészítette egy új, a Fiat gyakorlatán alapuló autótípus tervét, amit a következő jelmonddal reklámozott: „Mi készítjük, mi adjuk el, mi is javítjuk”, és a Zsigulik kiszolgálására ki akartak építeni egy szervizközpontokból és javítóállomásokból álló hálózatot.¹⁷ Végül, egy olyan társadalomban, ahol egyedül a hivatalosan bejegyzett szervezetek és kiadványok nyertek állami támogatást és elismerést, az autósoknak is szükségük volt egy „saját” kollektív szervezetre. 1973-ban megalakult az Autózás Barátainak Önkéntes Össz-szövetségi Társasága, amely kétmilliót meghaladó taglétszámmal rendelkezett az 1978-ban megrendezett második kongresszusuk adatai szerint. A szervezeten kívül *A volánnál* című, már említett újság (mely az 1970-es években több mint kétmillió példányszámban kelt el) gyakorta adott hangot az autósok panaszainak és javaslatainak.

A probléma csak részben fakadt a „hiánygazdaságból” – a fogalom Kornai János magyar közgazdász nevéhez fűződik, aki az államszocialista rendszerekre jellemző gazdasági feltételeket írta le ezzel a kifejezéssel; a hiánygazdaság jelenségét ő a menedzserek csillapítha-

tatlan beruházási étvágyának és a „puha költségvetési korlátnak” tulajdonította. Az autós kultúrát sújtó specifikus hiánynak a megértéséhez alapvető szempont, hogy az autókhoz óriási mennyiségű és eltérő fajtájú alkatrésze van szükség, továbbá hogy ezek fogyasztói igényei előre kiszámíthatatlanok voltak, valamint az a körülmény, hogy az állami intézmények elsőbbséget élveztek az egyéni felhasználók igényeivel szemben az alkatrészek, az üzemanyag és egyéb források hozzáférése tekintetében.¹⁸ A központi tervezés rendszere – melyet Sztálin alatt dolgoztak ki, és amely lehetővé tette a gigantikus acélkohók, gátak és gyárak építését – megmutatta előnyös oldalát a nagy honvédő háború időszakában, de kevésbé felelt meg akkor, amikor adott speciális alkatrésznek a megfelelő mennyiségben, a megfelelő helyre kellett eljutnia. Ami az autókat illeti, az alapanyagok kiszállítása a gyárba, melyekből aztán a megfelelő méretű elemeket készítik, aztán elszállítják oda, ahol szükség van rájuk – eltérően attól, hogy a jövőbeni felhasználáshoz tárolják vagy készletezik –, a minisztériumok vagy egyes részlegeik együttműködésének magas fokát tette volna szükségessé, de ilyen együttműködés a valóságban soha nem létezett. Ahogyan Susan Reid a Hruscsov-korszak konyhai felszereléseivel kapcsolatban megállapította: „Egy egész gazdaság szétesettsége mutatkozott meg a nyilvánvalóan egymáshoz tartozó, de sehogyan sem illeszkedő alkatrészekben [...] a konyha, ahol a legkülönbébb iparágak és szolgáltatások termékei találkoznak össze kis helyen, ezeknek az ellentmondásoknak a legszembetűnőbb színtere volt.”¹⁹ Ahogyan a tűzhelyek teteje csak ritkán passzolt a helyére, vagy a hűtőszekrénynek kihagyott helyre nem fért be a hűtő, ugyanúgy a fékbetétek sem feltétlenül illeszkedtek a féktárcsákhoz, a kerékgumik hamarabb elkoptak, mint ahogyan a terv szerint az újaknak meg kellett érkezniük a szervizállomásra, és például az ablaktörlők és az oldalsó tükrök olyan kis mennyiségben álltak rendelkezésre, hogy az autósok a parkoláskor automatikusan leszerelték ezeket, hogy mások ne tudják elloponi. Ami az üzemanyagot illeti, egy 1987-es nyugati tanulmány úgy számítja, hogy a magánautók által 1982-ben elfogyasztott üzemanyag – 7,5 milliárd liter – mintegy háromnegyedét az autósok illegálisan, „kéz alatt” szerezték be.²⁰

Autók és ebül szerzett előnyök

Történt, hogy 1965 januárban egy hideg éjszakán a moszkvai székhelyű *Izvesztijja* riporterét egy Zaporozsec vezetője felvette. A vezető és utasa beszélgetni kezdtek. „Mérnök vagyok – mondta az autós a riporternek –, és tíz évig tartott, amíg összegyűjtöttem ennek az autónak az árát.” Miért van az, kérdezte, hogy ha valaki tévét, szőnyeget „vagy valami egyéb vackot” vesz, az teljesen rendben van, de „ha kölcsönökre kényszerül, hogy a legszerényebb kis kocsit megvehesse, akkor azt

mindjárt gyanús alakként (csasztnyik=maszek) kezelik”. Nem elég, hogy a rendőrség fűtül rá, ha bejelented, hogy valaki megrongálta a kocsidat („huliganizmus”), hanem szívesen megállítanak és megbüntetnek, hogy mondjuk nem elég tiszta az autód.²¹ Kétségtelen, hogy a riporter megpróbálta az olvasók szimpátiáját felkelteni az autótulajdonosok iránt általában, viszont ebben a sokat tapasztalt autóossal való találkozásáról szóló riportban a cikk írója egy dolgot elfelejtett megemlíteni: hogy vajon az autós nagylelkűségből (netán a magány elűzésére) vette fel az autójába, vagy – ami gyakorta előfordult – egy pár rubel ellenében, egy kis „mellékesért”.

Az autók a többi fogyasztási cikknél jóval inkább alkalmasak voltak arra, hogy tulajdonosaikat illegális bevételekhez segítsék hozzá. Vagyim például (akinek családnevét homály fedi) szert tett „egy kis plusz pénzre estéknént” mind a négy, egymás után vásárolt autójával. Sok ezer moszkvai autóshoz hasonlóan, akik autóikkal taxiztak, élt a joggal, hogy nemet mondjon egy fuvarigényre, ha túl messze volt az úti cél, vagy az ellenértéket túl alacsonyan adta meg a beszálló személy, vagy ha leendő utasának túlzottan gyanús külseje volt. Még így is előfordult, hogy némelyek kevesebbet adtak, mint az előre megállapodott összeg, vagy fizetés nélkül elfutottak. Akadtak olyan utasok is (akik női vonzerejükkel élve) szolgálataikat ajánlották fel „cserébe” a fuvarért. Az autósok sokszor használták járműveiket a kolhozokban vagy állami gazdaságokban beszerzett mezőgazdasági termékek szállítására és újbóli eladására, és ezzel is illegális tevékenységben vettek részt.²²

Meglehetősen ironikus, hogy az autók javítása és üzemanyaggal való ellátása gyakorta „egy kis plusz pénz” ellenében történt. Mert bár az üzemanyag és az alkatrészek hivatalos ára megfizethető volt az autósok számára, de sokszor csak nehezen vagy egyáltalán nem lehetett ezekhez hozzájutni. Az autósok tehát – nem akarván vég nélküli keresgélésbe bonyolódni vagy hosszan várakozni – „mellékes” forrásokat kerestek. Persze, az így beszerzett termékek ára meglehetősen borsos volt. Togliattiban, ahol a VAZ gyára működött, a helyi források szerint egy vezérműtengely az 1980-as évek közepén 23 rubelbe került, de „a spekulánsok” darabjáért 200-250 rubelt is elkérhettek; egy kardántengely hivatalosan 6,5 rubelbe került, de feketepiaci ára az 50-60 rubelt is elérhette.²³ Ezek a piacok – a valóságban inkább bazárok – a városok peremén, gyakorta a vasúti sínek mentén vagy elhagyott telkeken telepedtek meg. Az egyik legforgalmasabb, a helyiek által „acélpiacnak” nevezett feketepiac az ukrainai Donyeck-Vorosilovgrád körzetet az oroszországi Rosztov körzettel összekötő út egyik kereszteződésében, egy vízmosásban terült el. Egy másik *ad hoc* bazár, ahová a moszkvaiak jártak, éjszakánként kelt életre a moszkvai körgyűrűtől (az MKAD-tól) északra tartó Dimitrov autótút közelében. Pirkadatkor, zseblámpával a kézben az ember itt válogathatott az illegális árusok által a földre kirakott alkatrészek között.²⁴

Kik voltak ezek a férfiak, akiket egy író „a hosszú életű automobil vallási szektája nem hivatalos tagjainak” nevezett?²⁵ Volt-e állandó munkájuk? Rendőrségi nyilvántartások valószínűleg azt mutatnák, hogy többségükben autójavítókban vagy alkatrészellátó telepeken dolgoztak. Peter Wiles brit közgazdász szerint az autójavítók (a kőművesekkel, építőmesterekkel együtt) a második gazdaságban folytatott tevékenységükkel „önálló osztályt” képviseltek, amelynek keretében „szemmel láthatóan aligha akadt olyan tranzakció, mely ne lett volna korrupt”.²⁶ Wiles az áruszállítást is csak egy fokkal sorolta lejjebb, azon tevékenységek közé, melyeket a leginkább „megfertőzött” a fekete gazdaság. Ebben a ténykedésben a teherautó-sofőrök jártak élen. Egy néhány évvel ezelőtt készült interjúban Grisa Goldstein – aki főképp Ukrajnában dolgozott teherautó-sofőrként 1948 és 1990 között – tagadta, hogy maga részt vett volna törvényszegésben, de leírta azt a környezetet, melyben minden erre csábította a benne élőket. A teherautó-sofőrök bérének megállapításakor alkalmazott követhetetlenül bonyolult kalkuláció szinte rákényszerítette a delikvenszeket a visszaélésekre; ilyen volt például a „kopásból” eredő veszteség miatt leírt százalék. Grisa munkahelye elég bőkezűen jutalmazta a sofőr munkáját, úgyhogy el tudta tartani családját, sőt a szomszédokat és barátokat is ellátta, így – állítása szerint – elkezdte, hogy „spekuláns” legyen.²⁷

A teherautó-sofőrök jelentették a „kéz alatti” üzemanyag-ellátás forrását is. Olyan könnyen tudták a megtett kilométerek és a szállítási költségek elszámolását felfelé kerekíteni, hogy a kuponok, melyek révén a megmaradt üzemanyagot megszerezték maguknak, lenyűgözően piacképes árucikkek lehettek. A benzinkutak dolgozói, akik nagyon keveset kerestek, egy kis mellékesért hajlandóak voltak együttműködni a sofőrökkel. Az üzemanyag-szállító teherautó-sofőrök speciális helyet foglaltak el

ebben a birodalomban: nem vették igénybe a kutasok szolgálatait, hanem maguk pumpálták bele az üzemanyagot a magánautósok járműveibe. Nem úgy, mint a más árut szállító sofőrök, akik súlyos büntetést kaptak, ha összejátszottak a lopott áruk értékesítésében az átvevő féllel, a megmaradt üzemanyaggal kereskedőkre csak közepes vagy könnyű büntetés várt – általában pénzbírság –, ha rajtakapták őket.²⁸ Egyértelmű, hogy érdemes volt a kockázatot vállalni többek között autós oktatóknak, vizsgáztatóknak, műszaki ellenőröknek és másoknak, akik szintén megkönnyítették a törekvő autósok álmainak beteljesítését.²⁹

Ezeket a ténykedéseket az ember sokféleképp értelmezheti: tekintheti őket gazdasági tranzakcióknak, melyeket (rejtett, illegális) piaci viszonyok szabályoznak; viselkedési szempontból a szovjet polgárok között egyre erősödő individualista tendenciáknak; vagy politikai szempontból azon jelenség részének, melyet egyes nyugati tudósok brezsnyevi társadalmi szerződésnek neveznek.³⁰ Szeretném itt még hangsúlyozni a kommunikatív és a kulturális dimenziókat is. Amikor az autótulajdonosok a hiányzó alkatrészeket és üzemanyagforrásokat felkutatták és „kéz alatt” üzemelttek ezekkel, akkor az informális csere- és viszonyrendszerek bonyolult hálózatát vették igénybe, melynek alapja a kölcsönösség és a viszonyosság elve volt. Lényegében ezek a hálózatok rendelkeztek a szükséges információkkal, és ezek alakították a formálisan szentesített intézményeken kívüli viszonyokat (noha az első találkozáshoz, kapcsolatfelvételhez ezen intézményeken belül is sor kerülhetett).³¹ Bár *A volánnál* kesergett az állandó hiány miatt, ami arra kényszeríti az autósokat, hogy alternatív források után nézzenek, eszébe sem jutott, hogy kifecsegye ezeknek a forrásoknak a tényleges lelőhelyét. Az így létrejött – a szovjet autós kultúra kritikus részét alkotó – hálózatok párhuzamosan működtek a párt-, szakszervezeti, önkéntes vagy egyéb legális testületekkel, és ebben az értelemben a második vagy párhuzamos gazdaságnak a szociokulturális aspektusát képviselték.

Ez a tevékenység ad magyarázatot arra, hogy miért maradt az autótulajdonosok csoportja „gyanús” kategória még jóval azután is, hogy a brezsnyevi időszakban a személygépkocsik tömeggyártása zöld utat kapott. A hivatalos diskurzusban az autósok valóban autók rabszolgái lettek, vagy ahogyan a felháborodott és becsületes szovjet polgár álarcát magára öltő egyik szerző fogalmazott: „Az autók kezdik elvenni az emberek józan eszét [...] Összegyűlünk, hogy március 8-át ünnepeljük [a nemzetközi nőnapot], de azt hiszik, a nőkről folyik a szó?! A férfiak csettintenek nyelvükkel, és még mielőtt lenyelnék az ételt, a közlekedési szabályok változásáról kezdenek beszélgetni [...] A munkahelyen még ennél is rosszabb a helyzet.”³² A munkahelyen, mint azt Eldar Rjazanov *A garázs* (*Garazs*, 1979) című komédiájában láthatjuk, az autók szenvedélyes vitákat válthatnak ki, melyek átcsaphatnak mindenféle személyes ellenszenvbe és megkérdőjelezhetnek régóta létező státus-hierarchiakat is.³³

Akiknek Nyugaton új erőt adott a kommunizmus összeomlása és a Szovjetunió széthullása, valószínűleg elismeréssel adóznak az autótulajdonosok (nagyreszt öntudatlan) hozzájárulásának ehhez a folyamathoz. Igaz, hogy az autós kultúra – ha nem is dacolva velük – elősegítette a hivatalos struktúráktól független egyéni kezdeményezést és merészséget, bátorította a biztonsági normák figyelmen kívül hagyását, ami megmutatkozott a biztonsági övek lefitymálásában és a sebességkorlátok, az útviszonyok és a járókelők jelenlétét figyelmen kívül hagyó magatartásban.³⁴ Hogy vajon ezek a viselkedésformák tekinthetők-e a politikai és gazdasági rendszerrel szembeni ellenállásnak, nem tudjuk, de mindenesetre az autós kultúra döntően maskulin jellegét erősítették fel és abból következtek.

Autószerelés és a férfiak közötti kapcsolatok

„Az autók szerelmesei rákényszerülnek saját technikai tudásuk fejlesztésére, amit pozitív fejleménynek tekinthetünk.” 1976-ban a szállítási szakemberek részvételével rendezett kerekasztal egyik tagja is így tett, amikor eufemisztikusan utalt a „Csináld magad!” módszer alkalmazására („javítsd meg te a kocsidat...”) és azokra az erőfeszítésekre, amelyek segítségével az autósok meg akarták övni járműveik tetszetős küllemét.³⁵ Egy másik, 1978-as forrás azt állította, hogy a tulajdonosoknak legalább 30%-a maga javíttatja az autóját, és további 14% egy másik autós segítségét veszi igénybe, nem pedig az állami szervizeket. Mindkét százalékos arány emelkedhetett később, mert 1977-hez képest 1982-re a kimutatások szerint már jelentősen visszaesett az állami szolgáltatások igénybevétele.³⁶ Marina Zezina orosz történész visszatekintve megállapítja, hogy „fejlett autós szervizhálózat hiányában a mindennapos technikai állagmegőrzésnek és az autó fenntartásának a felelőssége mindenesetül az autótulajdonosok vállára nehezedett.”³⁷ Egy olyan társadalomban, ahol az egyes embernek szüksége volt arra, hogy a meglévő vagyontárgyai élettartamát meghosszabbítsa – hiszen ezek a tárgyak gyakran hosszú ideig tartó, fáradságos kuporgatás eredményeként kerültek a birtokába –, a fenntartás és a javítás óriási jelentőségre tett szert, annak ellenére, hogy az állam ezeket a tevékenységeket improduktívnak és ebből következően csökkent értékűnek tekintette.³⁸

A „Csináld magad!” hagyományai szerinte a világon léteznek, motivációs erejük pedig a gazdasági szükségszerűség, a lényegileg nemek szerint kiépült társadalmi és családi normák, továbbá az az érthető óhaj, hogy az ember az élettelen gépezetet uralja. A fenti elemek kombinációja társadalmaktól és (korszakoktól) függően változott, akárcsak a bútýkölés, barkácsolás tárgyát jelentő szerkezetek. Egyes esetekben és bizonyos osztályok körében a „hobby” töltött be hasonló szerepet, mint arra Kristen Haring utalt: az amatőr rádiózás az Egyesült Államokban a 20. század közepén volt divatban hasonló okokból.³⁹ Anélkül, hogy tagadnánk,

miszerint a találékonyaságnak és a barkácsolásnak a hagyományai – a gazdasági szükségességet nem is említve – megelőzték az autók tömeges tulajdonlását a Szovjetunióban, mégis valószínűsíthető, hogy a hiány volt a legjelentősebb ösztökélő ereje az autótulajdonosok körében megfigyelhető technikai találékonyaságnak. Hiszen, mint már említettük, az alkatrészhány következtében az SZTO-k megbízhatatlanok, sőt egyeseken kártékonyak lettek. A szovjet autós kultúra ebben a tekintetben sok hasonlóságot mutat a jól ismert kubai helyzettel: Kubában az 1959 előtti, imádott amerikai autóikat a tulajdonosok ma is használják; de jól ismertek azoknak a mindennapos küzdelmei is, akiknek az autó élet-halál kérdése, például Ghánában.⁴⁰

Ezen tényezőkön túl a „Csináld magad!” azért is virágozhatott, mert a szovjet autókat, noha nem voltak különösebben megbízhatóak, könnyű volt javítani. A Moszkvics 1. és 2. szériájának négyhengeres motorjában például cserélhető alumíniumfejek és acél hengeralátétek voltak, melyek elkerülhetővé tették a teljes generálózás szükségességét. A Zsiguliban az autós kapott egy univerzális szerszámkészletet, ami valószínűleg alkalmas volt arra, hogy a tulajdonos a legbonyolultabb hibákat leszámítva maga is meg tudja javítani autóját. Ugyanakkor az autó javítása és karbantartása időigényes feladat volt, különösen egy olyan országban, ahol nehezen lehetett beszerezni precíziós műszereket, kéziszerszámokat és egyéb kellékeket. Az autó bütykölésével töltött idő azonban örömet is szerzett a tulajdonosoknak, de legalábbis kevésbé volt fárasztó, mint más tevékenységekben való részvétel. Tény, hogy Mark Thomson fanyar megjegyzése az Ausztráliában űzött hasonló „Csináld magad!” tevékenységekkel kapcsolatosan – eszerint „egy autó menekülési esély az élet göröngyös terepei elől” – éppúgy érvényes Szovjet-Oroszország esetében is.⁴¹ Aligha meglepő, hogy egy olyan társadalomban, ahol a „második műszak” fogalma fejezte ki a nők helyzetét: az otthoni munka és a kenyérkereső foglalkozás kettős terheit, a férfiak által űzött foglalatosság, az autók bütykölése jól ismert anekdoták tárgya lett. Az egyik így szól: „Egy asszony panaszkodik a barátnőjének: »A férjem szeretőt tart. Minden pénzét rá költi, minden idejét vele tölti. Most is együtt vannak. Nézz ki az ablakon!« Az udvaron a férj az autó alatt fekszik.”⁴² A mellőzött családtagok ténylegesen vetélytársat, egy másik nőt láttak az autóban. Egy lány beszámolt arról, hogy mérnök apja olyan sokat foglalkozott homokszínű Volgájával, hogy a családban az autót a nem túl gyengéd „a kis szöke” (blondinka) névvel illették.⁴³ Az autószerelés azonban nem pusztán csak a munkából vagy a családi életből való kikapcsolódást jelentette. Óriási elégtétellel járt, ha egy korábban „döglött” szerkentyű újra életre kelt. Ahogyan egy férfi Rebecca Kay-nek, egy brit szociológusnak – aki a szovjet-orosz férfiak posztszovjet korszakba történő átállását tanulmányozta – elmondta: „Nem arról van szó, hogy ne szeretnéd a kocsidat, persze, hogy szereted. De ha magad javítottad, akkor kétszer annyira szereted!”⁴⁴

De hogyan tehettek szert a szovjet autórajongók magasabb szintű „technikai tudásra”? A kézikönyvek alapos részletezéssel könnyítették meg az autósoknak a szerelést, elmagyarázták a hibás alkatrészek cseréjének és a kisebb javításoknak a menetét.⁴⁵ *A volánnál* minden száma további segítséget nyújtott illusztrált „hogyan csináld” cikkeiben, illetve időnként az olvasók is megosztották egymással a teljesítmény fokozását vagy a javítást segítő információkat az olvasói fórumokon. Így az előfizetők és a többi olvasó megtanulhatta, hogyan tudjuk „mi”, „saját eszközeinkkel” kiszerezni az ASLK (Moszkvics) 2141 egyes elemeit, és kicserélni a forgattyús tengely szigetelését, a vízpumpát, lecserélni az olajt, kitisztítani a karburátort, megjavítani (nem kicserélni) a lengéscsillapítókat, ellenőrizni a gyújtásrendszert, és egyéb problémákat megoldani a Zsigulin.⁴⁶ De ezek az információs források előfeltételeztek többek között egy bizonyos mértékű technikai képzettséget. Erre az emberek vagy az Ifjú Pionírok (10 és 15 év közötti gyerekeknek) vagy a Komszomol (15–28 év közöttiek számára) szervezte autós szakkörök és klubok esti kurzusain tehettek szert. Az ilyen elfoglaltságok egybevágtak az autómechanika iránt amúgy is meglévő érdeklődéssel, és népszerűségük vetekedett – különösen a fiúknál – a „harci sportokéval” (például a lövészetel) és a rakéatechnikáéval. Lehetővé tették a fiúk és lányok számára egyaránt, hogy beüljenek a volán mögé, sebességbe tegyék az autót, és biztonságos feltételek közepette vezethessenek is.⁴⁷

A fiatalok számára oly vonzó autós kultúra egy tágabb társadalmi-kulturális közegben létezett, melynek többek között részét alkotta a specifikusan szovjet „nemi szerepkör”; ebben a meglehetősen merev foglalkozási szegregáció (és az ezzel együtt járó eltérő jövedelmek) régebbi tabukkal társultak, miszerint a nők és a gépek antagonisztikus viszonyban vannak egymással. Noha ez a nemi megosztottság nem érvényesült teljes mértékben – nők dolgoztak például varrógépeken vagy egyéb, helyhez kötött gépeken, és 1970-ben már több nő dolgozott trolibuszvezetőként, mint ahány férfi –, ez a megkülönböztetés eltaszította, vagy inkább kizárta a lányokat az autós kultúrából.⁴⁸ Így, bár a szovjet ifjúság körében számos tevékenység szervezésével igyekeztek népszerűsíteni az autót, a Komszomol és a többi, a párt által támogatott intézmények biztosították „a technikát művelő férfiak dominanciájának a történelemben ismert, legátfogóbb formájának alapjait”.⁴⁹

A formális oktatáson túl a serdülő korú fiúk az apjuktól is megtanulhatták az autószerelés fortélyait. Az Obabkov családban például, akiket *A volánnál* 1979-ben, az autós fuvarozási dolgozók napjának apropóján mutat be, Nyikolaj Feofanovics, az apa a háborúban tanult meg vezetni. Harmincöt évvel később is teherautó-sofőrként dolgozott. Mint „született pedagógus”, Nyikolaj mind a négy fiában elültette az autók iránti szeretetet, és mindannyian úgy nőttek fel, hogy vagy sofőrök, vagy autószerelők lettek. Az egyetlen gyerek, aki nem követte apja példáját, Szveta, Nyikolaj lánya volt, aki a középiskola elvégzése után egy évig egy

kötőtárugyárban dolgozott, majd később textilipari intézetbe iratkozott be.⁵⁰ A szerelési készség és a háztartási bütykölés („autójavítás, egyes háztartási gépek javítása, bútorok helyrepopozása”) az egyik legfontosabb tudomány volt, amit a szovjet apák fiaiknak átadtak; ezt tanúsítják azok az interjúk, melyeket Rebecca Kay Közép-Oroszországban és Szibériában készített. „Apám [...] megtanított engem minden szerelési fogásra, amit csak tudott” – mondta az egyik interjúalany. „A legtöbb gépet meg is tudom javítani – legyen az autó, porszívó vagy tisztítógép. Apám, nagyapám és én ebben mind hasonlítunk egymásra, látható az örökletes kapcsolat.”⁵¹

Az autók iránti vonzalom meghatározott helyeken alakult ki, és hogyha meg akarjuk érteni a szovjet autós kultúra és a világ már országaiban tapasztalható autós kultúra közötti különbségeket és hasonlóságokat, akkor ezekre a helyszínekre kell követnünk az apákat és fiaikat. A legtöbb városlakó autótulajdonos számára a bérházak belső udvarai voltak a reparálás és a tárolás kitüntetett helyszínei. Ott állították fel (vagy építették) – legtöbbször fémlemezről – az egy kocsi tárolására alkalmas garázsokat vagy fészereket.⁵² Egyéb tárolási lehetőségek, köztük a sokemeletes „dobozgarázsok” és a bonyolult, földalatti szerkezetű, több száz autó befogadására képes struktúrák legfeljebb az építészeti folyóiratok lapjain léteztek, a valóságban alig akadtak ilyenek.⁵³ A *Krokogyil* című szovjet satirikus magazin már 1960-ban közzétett egy egész oldalas karikatúrát, melyen a lakóházak építésének három fázisa látható: az első a régi faházak lerombolását mutatja, valamint az előre gyártott vasbetonelemeket a helyükre emelő darukat; a második a vadonatúj bérházakat és a környező, frissen ültetett fácskákat ábrázolja; a fél évvel későbbi állapotokat mutató harmadik képen pedig az udvart elcsúfító bádogsufnik láthatók.⁵⁴ A *Baltimore Sun* moszkvai tudósítója szerint nem kellett ehhez hat hónap sem: „Ahogy a vadonatúj háztömbökbe a lakók beköltöznek, szinte abban a minutában körbeépítik az épületet szedett-vedett garázsokkal, melyeket az értékes autók aggódó tulajdonosai állítanak fel.”⁵⁵

Akadnak lakók – bizonyára az autóval nem rendelkezők – akiknek nem tetszett ez a garázserdő. Miután az 1960-as években a leningrádi sajtótermékekben közölt levelek és lakógyűlési határozatok olvasásába belemerült, a történész Steven Harris arra a következtetésre jutott, hogy a sértettség és felháborodás kétféle forrásból eredt: azon kívül, hogy „az autósok a járműveik számára összetákolt sufnikkal elcsúfították az új lakóházak udvarait és környékét, és rendszerint akadályozták a többi embert a mindennapi tevékenységükben,” az autósok még fizikailag is elkülönültek a lakóközösségtől.⁵⁶ De ahogy egyre szaporodott az autósok száma, ők maguk is közösségbe rendeződtek. Nemcsak az apák és a fiúk, hanem a szomszédból a srácok és más autósok is átjöttek a bádogsufnikhoz esténként, hétfvégén vagy amikor volt egy kis idejük. Az autójavításon túl persze elbeszélgettek az autókról (és egyéb témákról), és közben persze bőszégesen fogyott a cigaretta és az alkohol...

A garázsok és a sufnik ilyenformán alternatív lakóhelyekként is szolgáltak. Ócska, általában már kiszuperált bútorokkal és egy rozszant hőszigetelővel rendezték be ezeket, és így az elkülönült magánélet számára is tér nyílt az amúgy közismerten túlzásúolt lakások terein kívül. A sufnik a férfitársaságnak olyan miliőt kínáltak, melynek középpontjában az autó állt, illetve amit a malajziai autószerelőkkel kapcsolatos tanulmányában Ulf Mellström svéd néprajztudós „a férfiak technikai társas hajlamának” nevezett.⁵⁷ Ezeken a tereken a férfiak nemcsak gépeikkel, hanem egymással is foglalkoztak. Nem az efféle sufni volt az egyetlen helyszín, ahol a férfiak a szovjet társadalomban találkozhattak egymással, és szerte a világon léteztek ilyen terek, mint elsődlegesen a férfiak által uralt helyek. „A sufnik – jegyzi meg Mark Thomson ennek a témának szentelt könyvében – mindenekelőtt olyan helyek, ahol a férfiak maguk definiálják önmagukat tevékenységük, hozzáértésük által; illetve sokszor itt alakítják ki elképzeléseiket, terveiket.”⁵⁸ „A barátságtalan és befejezetlenül maradt helyeknek, mondjuk a pincéknek, garázsoknak és padlásoknak volt valami férfias hangulatuk” – írja Kristin Haring. Kopárságuk ellenére ezek a terek „a férfi családtagoknak vigaszt, kényelmet” nyújtottak a 20. század közepén az Egyesült Államokban, de valószínűleg más országokban is.⁵⁹ Viszonylag kicsiny méreteik ellenére a szovjet korszakra jellemző orosz garázsok kilógnak a sorból azzal, hogy egyidejűleg a társadalmi élet helyszínei is voltak. Nemrégiben a BBC egyik riportere fotósszét készített az észak-országi Murmanszk városáról, és a felvételek arról tanúskodnak, hogy a garázsok ma is őrzik ezt a szerepet. Mint azt a riporternak az egyik nőnemű lakos elmondta, „itt, az ajtók mögött, az ablaktalan garázsokban legalább olyan sok minden történik, mint egy titkos társaságban”.⁶⁰

Amikor viszont a műszakilag bonyolultabb javításokra, nagyobb erőt igénylő testi munkára vagy más problémák megoldására került sor, amelyek meghaladták a legtöbb autótulajdonos eszközeit és képességeit, akkor szembe kellett nézniük a gyötrő elhatározással, hogy vajon rábízzák-e kocsijaikat az SZTO kiszámíthatatlan kegyeire, vagy pedig hívjanak valakit feketén, aki megjavítja. Az autószerelők legalisan nem dolgozhattak maszekként teljes munkaidőben, bár az 1977-es alkotmány 17. cikkelye lehetővé tette a részmunkaidőben dolgozó mestereknek (kuszturno-remeszlennyiki), hogy szolgáltatásukért cserébe fizetséget kérjenek, és legalább egy olyan újságcikk akadt, amelyik az autójavítást egyértelműen azon tevékenységek körébe sorolta, melyekre ez az engedély vonatkozott.⁶¹ Ezek a szerelők névlegesen másodállásban dolgoztak (sibasnyiki, ami a szabadidőt jelentő „sibas” szóból származik), és állami intézményeknél voltak főállásban, esetleg nyugdíjasok voltak, akik így egészítették ki alacsony nyugdíjukat. A valóságban többségük a saját zsebére és teljes munkaidőben dolgozott, ezáltal a legális és az árnyékgazdaság határán mozgott. De még azok is, akik tartották magukat a részmunkaidőhöz, általában elmulasztották befizetni a bevételek

után a jog szerint kötelező adókat. Megtehették, hogy fittyet hánytak a törvényre, mert a fodrászokhoz, a szabókhoz és a többi, személyes szolgáltatást nyújtó dolgozóhoz hasonlóan munkájukat a közösség éppen annyira igényelte, mint amennyire ők láthatatlanok tudtak maradni az állami hatóságok előtt.⁶²

A szovjet források a másodállású szerelőket tipikusan pozitív fényben láttatták. Vegyük például a kéthetente megjelenő, az értelmiség köreiben kedvelt *Lityeraternaja gazeta* egyik, az 1970-es évek végén közölt cikkének „Vászja bácsiját”, akit a cikkíró egyértelműen nélkülözhetetlennek és teljességgel megbízhatónak mutat be. Szaktudását egy meg nem nevezett moszkvai fizikaprofesszor (a riporter barátja) vette igénybe, miután a professzor Volgája (erősen folyt belőle az olaj) egy SZTO-ban várt sorsára. Vászja bácsi egy kicsike fészkerben („szarajcsik”) dolgozott, szerszámait és az alkatrészeket roncstelepekről, raktárakból és azokról a helyekről szerezte be, ahol a kimúlt kocsikat sorsukra hagyták – és csodák csodája: Vászja bácsi egy óra alatt megjavította az autót. Nemcsak hogy megspórolt ezzel a professzornak számtalan elfecsérelt órát és tengernyi aggodalmat, hanem a „fémhulladék” felhasználásával ökológiailag tudatos és hasznos funkciót is betöltött.⁶³ Gennagyij Sztjepanics (vagy „Genyka”), aki Leonyid Lihogyjev 1972-ben megjelent önéletrajzi könyvének autószerelő hőse, az elbeszélő segítségére siet, mert utóbbinak az autója egy hideg téli reggelen nem akar beindulni. „Ne legyen ideges” – ismételteti az elbeszélőnek, akit „magával ránt a kétségbeesés örvénye”, és aki Genykára mint „a városi garázsból kiutat mutató, vezérlő angyalára” tekint. Egy másik alkalommal, amikor az autónak komolyabb szervizre van szüksége, Genyka egy egész csapat autószerelővel, „légiósaival” siet az elbeszélő segítségére. A csapat legfélelmetesebb tagja Kuzmics, egy kevés szavú férfi, akit az elbeszélő „úgy közelített meg, mint »tapasztalt« kérelmező: tele alázattal, hódolattal és engedelmességgel”. Az elbeszélő a következő négy napot azzal tölti, hogy végignézi és végighallgatja, amint a szerelők szétszedik, javítják és összerakják a kocsiját. Egyet s mást meg is tanul az autószerelés fortélyjaiból, de legalább ilyen tanulságos, hogy megtanulja a csapattal való kommunikációt. Mikor a munkát befejezik, és megpillantja a csillogó-villogó, egészen megújult autót, az elbeszélő „a hála könnyeivel” a szemében együtt ünnepel a srácokkal, vodkát isznak, sózott halat esznek és egy jó adag „észrevétlen melankólia” lengi őket körül.⁶⁴

Ezekben a találkozásokban két dolog különösen megdöbbentő. Az egyik a találkozások társadalmi osztályokon „átívelő” jellege. A rendelkezésre álló adatok alapján – ezek kétségkívül hiányosak, de mégis meggyőzőek – az efféle találkozások cseppet sem minősültek szokatlanoknak. Egy 1983-as felmérés szerint az autósok 58%-a az „elsődlegesen szellemi munkát igénylő foglalkozási csoportba” tartozott, 35% (ipari és mezőgazdasági) munkás volt, a maradék 7% pedig a nyugdíjasok, diákok, rokkantak és az állandó munkával nem rendelkezők közül került

ki.⁶⁵ Az 1979-es népszámlálás szerint a teljes népességnek a szellemi dolgozók (vagy a szovjet lexikonok szerint az „intelligencia”) csak 15%-át tették ki, vagyis az autótulajdonosok körében meglehetősen túlréprezentáltak voltak. Ugyanezen felmérés szerint az országos szervizhálózatnak mintegy 60%-át adták a „magán autószervezetek”.⁶⁶

A másik megdöbbentő dolog e találkozásokkal kapcsolatban az autószerelőknek tulajdonított „varázsló-megmentő” szerep, amely átalakította a megszokott társadalmi hierarchia szabályait. E szabályok szerint – még a szovjet társadalomban is – a fizikai munkások alacsonyabb státusba tartoztak, mint az értelmiség. Az Egyesült Államokban a szerelőkkel foglalkozó irodalom alapján azt mondhatjuk, hogy hasonló státus-eltolódás ott is előfordulhatott, de rendszerint csak ideiglenesen, vagyis addig, amíg a vezető kifizette a számlát, visszakapta autóját, és elhajtott vele.⁶⁷ Ha bármiféle személyes kapcsolat kialakult, az meglehetősen felszínes volt. Nem állítom, hogy a szovjet autósok és a szerelők közötti viszonyoknak ne lett volna ilyen vonása, de sokkal inkább emlékeztetett arra a helyzetre, melyet Douglas Harper írt le: ebben szó esik „Willie-ről”, az autószerelőről és a New York állam északi részén élő közösségről, melyet kiszolgált. Eltérően az Egyesült Államokban egyre inkább terjedő racionalizált, számítógépesített szolgáltatásoktól, Willie műhelye „menedéket nyújtott [...] a modernitás és a mechanikusan előírt munkamenet” kényszerei elől. Az ügyfelekkel kötött üzletei „szóbeli megállapodáson és informális megegyezésen, a kölcsönös megértésen és a kölcsönös bizalmon alapultak”. Üzletei bonyolult hálózat részeit alkották, melyben szerepet kapott a barter, a jóindulat, a szerszámok kölcsönadása és a műhelyben folyó társasági életben való részvétel, ugyanakkor nem volt szükség „szerződéses megállapodásra az egyén és a jogi személy között”.⁶⁸ Mint a szovjet korszerűség elvitatathatlan képviselői, a másodállású szerelők szintén rendelkeztek ezekkel a „premodern” jellemvonásokkal.

Következtetések

Mint azt fentebb láthattuk, az autós kultúra a Szovjetunióban az 1960–1980-as évek időszakában bizonyos értelemben ellentmondásos jelenség volt. Egyfelől kialakulásában szerepet játszott a sokak által sóvárgott fogyasztási cikkhez, az autóhoz való privilegizált hozzájutás lehetősége, és a privilégiumot élvezők számának növekedése még inkább fokozta az autóval rendelkezők és a tömegközlekedés használatára kényszerülők közötti távolságot. Másfelől olyan kapcsolatokat hívott életre – tényleges függőségi viszonyokat –, melyek sokkal „demokratikusabbak” és a hivatalos struktúráktól jóval függetlenebbek voltak, mint a mindennapi interakciók többsége. Ezek a kapcsolatok és viszonyrendszerek nagyjából kívül maradtak az állami hivatalok látómezején és a szovjet törvények hatáskörén. Így, akárcsak az Egyesült Államokban a számító-

gépes diagnosztika általános elterjedése előtti korszakban, a „technikai középmezőnyt [...] a termelés és a fogyasztás közötti kétarcú társadalmi teret foglalták el”, hogy Kevin Borg megfogalmazásával éljünk.⁶⁹ A szovjet hatóságok, melyek nem éppen a kétértelműség iránti toleranciáról voltak híresek, mégis lehetővé tették ennek a terepnek a fennmaradását – talán azért, mert nem volt erejük a helyzeten változtatni.

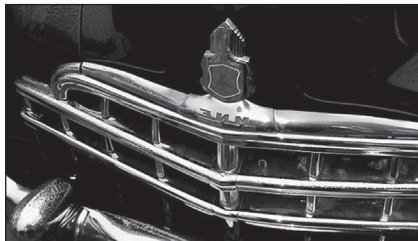
Ugyanakkor a szovjet autós kultúra megteremtett egyfajta belső társadalmi hierarchiát – vagy osztálystruktúrát –, mely az országban készült autók típusa alapján szerveződött. A Fogyasztói Igényeket Felmérő Össz-szövetségi Tudományos Kutatóintézet – önmagában is különös intézmény egy olyan országban, amely nem éppen a fogyasztói igények kiszolgálását tekintette elsődlegesnek – megpróbálta eltitkolni ezt a tényt, amikor egy, az 1970-es évek közepén készült, az autósok „preferenciáit” összegző felmérés adatait idézte; eszerint a tervező-tudományos munkakörben dolgozók a Zsigulinak a VAZ 2103-as típusát „kedvelik jobban”, a tanárok és orvosok a Moszkvics 427 típusát „részesítik előnyben”, míg a nyugdíjasok „kedvence” a Zaporozsec 968 és a Volga 24-es típus: e két utóbbi autótípus árban is, presztízsből is a spektrum két szélső pontján állt.⁷⁰ Mint azt Vlagyimir Vojnovics író felfedezte, az ilyen „preferenciáknak” a szélesebb társadalmi közegben valódi következményei lehetnek. Egy Zaporozsec tulajdonosaként Vojnovics azt tapasztalta, hogy a rendőrök „mindig kisajtolnak belőle egy rubelt”, de „egy Zsiguli vezetőjével sokkal udvariasabban kell bánniuk”, a Volga tulajdonosait sosem bántják, a Csajkáknak és ZIL limuzinoknak viszont kötelesek voltak szalutálni.⁷¹

Az autós kultúra rendelkezett befogadó képességgel, mert a szovjet autósok értékítéleteikben nem pusztán a hazai típusokra hagyatkoztak. Az 1950-es években legfeljebb ha egy-egy, a háborúban zsákmányolt autót vagy egy külföldi diplomata járművét láthatták, s ez volt egyetlen lehetőségük a Szovjetunió kívüli autótervezés és autógyártás megítélésére. Aztán, ahogyan a szovjet turisták egyre nagyobb számban eljutottak külföldre, illetve egyre több külföldi látogatott el a Szovjetunióba, a szovjet autórajongóknak egyre több alkalmuk nyílt arra, hogy saját maguk alkossanak véleményt a külföldi és a szovjet modellek előnyeiről, hátrányairól. Többen *A volánnál* hasábjain is beszámoltak ilyen irányú tapasztalataikról, illetve időnként máshol is napvilágot láttak beszámolókat a témáról. Tendenciózus hangnemük ellenére a nemzetközi autóversenyzésről és túraversenyekről beszámoló hírek újabb forrásul szolgáltak a külföldi autók teljesítményéről, kapacitásáról. A külföldi életformáról szerzett további benyomásokból a legtöbb polgár arra a következtetésre jutott, hogy inkább a keleti tömb autótípusait tekinthetik az összehasonlítás alapjául, mivel mind maguk az autók, mind pedig gyártási feltételeik és használatuk érthetőbbnek, áttekinthetőbbnek tűnt számukra.⁷²

Végül megállapítható, hogy az autós kultúra dinamikus vonásokkal rendelkezett, és ezért változó képet mutatott, illetve ebből következően destabilizáló hatásai voltak. Az autós kultúra eltérő, sokrétű gyakorlatot

egyesített, amelyek az autósokat segítették abban, hogy járműveik menetképesek legyenek, de ez a hivatalos gazdaság rovására történt, hiszen onnan vonta el az anyagot, a munkaerőt és a figyelmet. Ha az 1980-as évek végéig, a peresztrojka korszakáig, illetve tovább is követjük az eseményeket, akkor egyidejűleg lehetünk tanúi a kialakult gyakorlat apoteózisának és elhalásának. A szervizcsoportokra és a technikai személyzetre mint „szövetkezetre” vonatkozó számos törvény gyakorlatilag kiterjesztette a jogi szankciókat mindazon tevékenységekre, amelyeket korábban a szerelők, az alkatrész-ellátók és a magánautózást kiszolgáló további szakmák félig legálisan vagy illegálisan csináltak.⁷³ Azzal, hogy e tevékenységeket az első gazdaságba „utalták át”, érthetően megváltozott az autós kultúra egésze, és ugyanilyen hatással járt az is, hogy megszűnt az autók állami elosztásának rendszere, valamint egyre több külföldi modell jelent meg az országban.

Véget vetett-e a Szovjetunió összeomlása az autós kultúrának? Igen is, meg nem is. Egyfelől a hiány – e kultúra anyagi alapja – nem szűnt meg egy csapásra, és az a kultúra, melyet a „flexibilis” törvények tartottak életben, könnyedén alkalmazkodott az 1990-es évek viszonylagos törvényen kívüli korszakának feltételeihez. Másfelől, az autó- és a javítóműhelyekben a hagyományos gépeket számítógépes rendszer váltotta fel – ez a folyamat már a Szovjetunió összeomlás előtt kezdetét vette –, és ez jelentősen beszűkítette a házilagos barkácsolás terét. Időközben az importautók megjelenése – különösen a piac felső szegmensében – és az ezzel együtt járó kereskedői hálózat, bemutató termek és csillogó-villogó autó-kiállítások az új autós generáció megjelenésére utalnak, amelynek tagjai közül sokan tehetőségük jeleként saját sofört alkalmaznak. Az autós kultúra hanyatlásához vezetett a benzinkutak számának emelkedése, az alkatrészek beszerezhetősége, az autósosók és a típusokra szakosodott szervezetek elterjedése; továbbá a lakáskörülmények változása, a kertvárosi életmód megjelenése, hiszen itt egy család lakik egy házban és saját garázsuk van. Ma már egyre több nő ül a volán mögött; és a többi, a szovjet korszakot követő időszak változásai – melyeket itt nem tudunk felsorolni – mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy az autós kultúra oly mértékben megváltozzon, hogy nem ismerhetjük fel benne a hagyományos, régi, szovjet autós kultúrát.⁷⁴ És nagyon valószínű, hogy ez a tendencia a jövőben tovább folytatódik.

¹ Julian Pettifer – Nigel Turner: *Automania, Man and the Motor Car* (Boston, Little Brown, 1984), 167.

² Az 1936-os szovjet alkotmány 10. cikkelye elméletileg engedélyezte a személygépköcsi birtoklását, mivel garantálta a polgároknak a jogot „saját tulajdonukban lévő személyes használati és kényelmi tárgyak” birtoklására, ám ez az 1940-es évek végén nagyon kevés embernek adatott meg, amikor megkezdődött a Pobjeda és a Moszkvics autók gyártása. Lásd a *Szovjet Szocialista Köztársaságok alkotmányának* (alapvető jogok) 10. cikkelyét (Moszkva, Goszizdat, 1969), 15. A „közönség számára megvásárolható” autók száma az 1950-es 23 000-ról 1955-re 64 000-re nőtt, de aztán gyakorlatilag ezen a szinten maradt egészen 1964-ig, a Hruscsov-korszak végéig. A statisztikai adatokat lásd CSZU SZSZSZR, *Narodnoje hozajsztvo SZSZSZR v 1967 g* (Moszkva, Gosz. sztat. izd-vo, 1968), 200–01.

³ 1977-ben az autók száma Észtországbán volt a legmagasabb (ezer emberre 61 autó jutott, 1985-ben pedig 96), Moldáviában pedig a legalacsonyabb (ahol a fenti két adat 14 és 33). A Szovjetunió egészét tekintve az átlag a fenti években 26 és 45 ezer ember. William Pyle: „Private Car Ownership and Second Economy Activity”, *Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR*, no. 37 (1993), 49.; A. Arrak: „Ishpolzovanie avtomobilej licnogo polzovanija”, *Voproszi ekonomiki*, no. 7 (1978), 134.; *Izvesztija*, 1988. augusztus 14. 3.

⁴ Luminita Gatejel: „The Common Heritage of the Socialist Car Culture”. Az előadás szövege a *The Socialist Car*, BKVGE (Berlin), 2008. június 13–14-én megrendezett konferencián hangzott el. Gatejel összehasonlítja a szovjet, az NDK-beli és a romániai autós kultúrát, és arra a megállításra jut, hogy „a »szocialista autó« mindenhol hasonló diskurzusokat eredményezett és hasonló tömegkulturális mozgalmakat inspirált mindhárom országban, leszámítva egyes helyi különbségeket és az egyenetlen fejlődés következményeit”. (1. old.)

⁵ Lásd Dmitri K. Simes: „The Soviet Parallel Market”, *Survey*, vol. 21, no. 3 (1975), 42–52.; Dennis O’Hearn: „The Consumer Second Economy: Size and Effects”, *Soviet Studies*, vol. 32, no. 2 (1980), 218–34.; Steven L. Sampson: „The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 493 (1987), 120–136. O’Hearn (220. o.) megjegyzi, hogy „a legáltalánosabban elterjedt tartós fogyasztási cikk a második gazdaságban az autó”.

⁶ Ferenc Fehér – Ágnes Heller – György Márkus: *Dictatorship over Needs* (New York, St. Martin’s Press, 1983). Egy ezzel analóg társadalomban – az NDK-ban – a „valós” és a „fals” szükségletek közötti különbségtételről lásd Jonathan R. Zatlin: „The Vehicle of Desire: The Trabant, the Wartburg, and the End of the GDR”, *German History*, vol. 15, no. 3 (1997), 363–65.

⁷ Ilyen fogalom például a „kukla” (baba), aminek jelentése a következő: egy köteg pénz, amiben csak néhány, látható bankjegy valódi, a többi üres papírszelet vagy újságpapír; egy másik fogalom a „kirpics” (tégla), ami behajtást tiltó táblát jelent. Ezek a fogalmak a mindennapi nyelvhasználat részét alkotják mára, és mindenki ismeri a jelentésüket.

⁸ W. H. Parker: „The Soviet Motor Industry”, *Soviet Studies*, vol. 32, no. 4 (1980), 520.; Alain Dupouy: *L’Automobile en URSS – Chronologie de 1917 à 1990* (Grenoble, 1991), 56–87.; L. M. Sugurov: *Avtomobili Rossziji i SZSZSZR* (2 vols., Moszkva, 1993), 1: 160., 174.

⁹ Kommuniziszticicseskaja partyija Szovetszkogo Szozjuza, Szjezd 1956, Moszkva, *Sztyenograficseszki otcsof*, 2 vols. (Moszkva, Goszizdat, 1956), 1: 51.;

A. Taranov: „Avtomobil-masszam”, *A volánnál*, no. 4 (1960), 10–11.; no. 12 (1959), 8–9. *A volánnál* 1928-tól 1935-ig a „Szövetség az autós közlekedés és az utak fejlesztése érdekében” (Avtodor) kiadványaként jelent meg; 1935–1940 között a „Szövetség a védelmi, repülési és kémiai fejlesztés érdekében” (Osoaviakhim) kiadványa volt, majd 1956-tól a szovjet korszak végéig az „Önkéntes szövetség a hadsereg, a légierő és a tengerészet támogatására” (DOSAAF) gondozásában jelent meg. Figyelemre méltó a támogató szervezetek paramilitáris jellege. A bérleti rendszer soha nem került le a napirendről. A problémákkal kapcsolatban lásd „Problemü prokata”, *A volánnál*, no. 8 (1960), 17–19.; I. Sztarsinov: „Nyeresennye problemü prokata”, *A volánnál*, no. 3 (1962), 12–13.

¹⁰ Muriel Reed: „Avec la nouvelle société russe en vacances j'ai goûté aux délices de Socthi”, *Réalités*, no. 213 (1963), 59–60.

¹¹ A felmérést Jerzy Kosinski irányította, mint arról *The Future is Ours Comrade: Conversations with the Russians* (1962) című könyvében beszámol; ezt idézi John Bushnell: „The New Soviet Man Turns Pessimist”, in Stephen F. Cohen et al.: *The Soviet Union Since Stalin* (Bloomington, Indiana University Press, 1980), 183., 197.

¹² Petr Vailj és Alekszandr Gyenisz: *60-3: Mir szovetszkogo cseloveka* (Ann Arbor, Ardis, 1988), 105. Az autós turizmus, melyet *A volánnál* cikkeiben erősen támogat, szintén felélesztette az autóvásárlás iránti érdeklődést.

¹³ Egy 1973-as VAZ 2101-ért (Zsiguli) fizetendő 5500 rubel 3,5-szerese volt az átlagos szovjet dolgozó éves keresetének; egy 1977-es Moszkvics 2140 ára „egy átlagos, kétkeresős család 20 havi jövedelmével egyezett meg”. See John M. Kramer: „Soviet Policy Towards the Automobile”, *Survey*, 22, no. 2 (1976), 20.; Toli Welihozkiy: „Automobiles and the Soviet Consumer”, in: *Soviet Economy in a Time of Change, a Compendium of Papers submitted to the joint Economic Committee, Congress of the United States* (Washington, D. C., US Government Printing Office, 1979), 822. Egy 1978-as és egy 1983-as felmérésben az autókereskedők jelentették, hogy az autóvásárlók beszámolóik szerint átlagosan nyolc év alatt tudták egy új kocsi árát félrerakni. G. N. Andrijenko: „Legkovoij Avtomobil v semje”, *Ekonomika i organizacija promüslennogo proizvodstva*, vol. 21 (1985), 111.

¹⁴ Pyle: „Private Car Ownership and Second Economy Activity”, 42–45.; O'Hearn: „The Consumer Second Economy”, 220–21. M. R. Zezina orosz történész rámutat, hogy „Ennek következtében valószínűleg az autók jelentették a szovjet fogyasztói piac egyetlen olyan árucikkét, amely élete során tulajdonostól tulajdonoshoz vándorolt, és amelynek piaci ára volt.” Lásd M. R. Zezina: „Avtomobilizacija v SZSZSZR: ot igyeji do realizaciji”, (7. old), még ki nem adott tanulmány, mely „Az autós forradalom: automobil és társadalom 1945 óta” címmel a Német Történelmi Intézetben Moszkvában, 2007. február 16–17-én rendezett konferencián hangzott el.

¹⁵ Donald D. Barry – Carol Barner Barry: „Happiness is Driving Your Own Moskvich”, *New York Times Magazine*, April 10, (1966), 48.; *A volánnál*, no. 1 (1978), 17. Összehasonlításul: az Egyesült Államokban az autók és a javítóállomások aránya 1972-ben 800:1 volt. *MVMA Motor Vehicle Facts and Figures '78* (Detroit, MVMA, 1979), 68.

¹⁶ *A volánnál*, no. 3 (1968), hátlap; no. 4 (1968), 17.; no. 5 (1968), 12.; Andrijenko: „Legkovoij Avtomobil”, 109., 115. Andrijenko azt állítja, hogy 1980–1982 között az alkatrészek gyártása kilenc százalékkal esett vissza.

¹⁷ A miniszteri tervekről lásd Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arkhiv Ekonomiki (RGAE), f. 398 (Automobilgyártási Minisztérium), op. 1, d. 12, ll. 70–82; op. 2,

d. 11, II. 1–32, ARCHIVE CITATIONS. A VAZ terveiről lásd *Pravda*, 1971. július 24., 3.; *Izvesztija*, 1972. április 13., 4. A szervizközpontokról lásd Rafaelj Davidovics Kiszljuk: „Avtozavod i avtoszervis”, in: *VAZ, sztranicü isztorii* (Togliatti, OAO Avtovaz, 1997), vol. 1, 156–60.; R. D. Kiszljuk: „Otkrütijte avtoszervisza v sztranye. Szozdanije novih otnosenyiji cselovek – avtomobil”, in: *Szbornik trudov II. Vszeroszjiszkoj naucsnoj konferenciji „Isztorija OAO »AVTOVAZ«: uroki, problemü, szovremennosztjy”* (Togliatti, OAO Avtovaz, 2005), 261–64.

¹⁸ V.ö. János Kornai: *Economics of Shortage* (Amsterdam, North-Holland, 1980), Volume A (különösen 115–25.), magyarul: Kornai János: *A hiány* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980); és Richard Portes: „Macroeconomic Equilibrium and Disequilibrium in Centrally Planned Economies”, *Economic Inquiry*, vol. 19, no. 4 (1981), 559–578.

¹⁹ Susan E. Reid: „The Khrushchev Kitchen: Domesticating the Scientific-Technological Revolution”, *Journal of Contemporary History*, vol. 40, no. 2, 314.

²⁰ M. Alexeev: „Underground Market for Gasoline in the USSR”, *Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR*, no. 9 (Washington, D.C., 1987), 17. Kazahsztánban 1976-ban a magánautósok által elhasznált üzemanyag és kenőanyag csak kb. 20%-a származott hivatalos forrásból. O’Hearn: „The Consumer Second Economy”, 221.

²¹ *Izvestija*, 1965. január 28., 3.

²² Telefonos beszélgetés „Vagyimmal”, 2004. június 9. Barry – Barry: „Happiness is Driving”, 48.

²³ *AVTOVAZ mezdu proszljüm i buduscsm. Isztorija Volzsszkogo avtomobilnogo zavoda 1966-2005 gg.*, R. G. Pikhova, ed. (Moszkva, RAGS, 2006), 250–51. 1985-ben a *Narodnoje hozajstvo SZSZSZR* (Moscow, Finanszü i Sztatizisztika, 1986) 413. oldalán közölt adatai szerint az ipari munkások és alkalmazottak havi jövedelme átlag 190 rubel volt.

²⁴ *A volánnál*, no. 1 (1986), 18–19.; interjú „Szásával” 2004. szeptember 13-án Moszkvában. Hogy vajon az acélpiaç sikerét a félreeső helyszín vagy az a tény garantálta, hogy két szovjet köztársaság határán feküdt (ami bonyolította volna a jogszerü fellépést), nem világos. Egy ilyen bazárban történt alkatrészvásárlásról irodalmi beszámólót ad Leonyid Lihogyeev: *Ja i moj Avtomobil* (Moszkva, Szovetskij pisztatjel, 1972), 208–12.

²⁵ Lihogyeev: *Ja i moj Avtomobil*, 208.

²⁶ Peter Wiles: „What We Still Don’t Know About the Soviet Economy”, in *The CMEA Five-Year Plans (1981-1985) in a New Perspective: Planned and Non-Planned Economies* (Brussels, NATO, 1982), 129.

²⁷ Köszönettel tartozom Andrej Sljahtyernek, amiért megosztotta velem még publikálatlan tanulmányát, „Manning (and Mining) the Arteries of Soviet Trade: Recollections of a Soviet Truck Driver”, ebben olvasható a Goldsteinnel 2003 novemberében Chicagóban készített beszélgetése is. További adalékokkal szolgál a teherautó-sofőrök megszokottól eltérő tevékenységéről Lewis H. Siegelbaum: *Cars for Comrades: The Life of the Soviet Automobile* (Ithaca, Cornell University Press, 2008), 198–99. és 218–22.

²⁸ Alexeev: „Underground Market for Gasoline”, 1–25.; O’Hearn: „The Consumer Second Economy”, 221.; F. J. M. Feldbrugge: „Government and Shadow Economy in the Soviet Union”, *Soviet Studies*, vol. 36, no. 4 (1984), 534–35.

²⁹ Interjú „Vagyimmal”. Lásd még Konstantin Simis: *USSR, the Corrupt Society: the Secret World of Soviet Capitalism* (New York, Simon and Schuster, 1982), 186.

³⁰ Lásd James R. Millar: „The Little Deal: Brezhnev’s Contribution to Acquisitive Socialism”, *Slavic Review*, vol. 44, no. 4 (1985), 694–706.

³¹ Ez fő témája Alexei Yurchak: *Everything Was Forever Until It Was No More: The Last Soviet Generation* (Princeton, Princeton University Press, 2006) című könyvének.

³² Kazbek Iszmagilov [Stanislaw Malozemov]: *Roszkosnyij Avtomobil: povesty-felton i jumorisztycseszkije rasszkazü* (Taskent, Zazusü, 1984), 105–06.

³³ A film cselekménye azon a helyzeten alapul, hogy a múzeumi dolgozók garázsösszvetkezetének négy tagja kiszorul a garázból helyhiány miatt. *A volánnál* című lap (no. 1 [1978], 17.) közölt egy cikket a moszkvai parkolóhely-hiányról, s ez adhatta a film alapötletét.

³⁴ Interjú „Szásával”, 2004. szept. 18., Moszkva. Ha az utas becsatolta a biztonsági övét, azt úgy értelmezték, hogy nem bízik a vezetőben.

³⁵ V. T. Jefimov és G. I. Mikerin: „Avtomobilizacija v razvitom szocialiszticeszkom obszcestve”, *Szociologicseszskije isszledovanija*, no. 1 (1976), 134.

³⁶ *Lityeraturnaia gazeta*, no. 38 (1978), 12.; Andrijenko: „Legkovoij Avtomobil”, 112. Csak a (nem egészen pontos) összvetetés kedvéért: az Egyesült Államokban az 1964-es teljes kapacitás 24%-ára becsülték a házilagos autójavítást. Kevin L. Borg: *Auto Mechanics: Technology and Expertise in Twentieth-Century America* (Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2007), 128.

³⁷ Zezina: „Avtomobilizacija”, 8.

³⁸ A technikatörténetben a karbantartás szerepéről lásd David Edgerton: *The Shock of the Old: Technology and Global History Since 1900* (Oxford, Oxford University Press, 2007), 75–102.

³⁹ Kristen Haring: „The »Freer Men« of Ham Radio: How a Technical Hobby Provided Social and Spatial Distance”, *Technology and Culture* vol. 44 (2003), 734–61. Lásd még Steven M. Gelber: *Hobbies: Leisure and the Culture of Work in America* (New York, Columbia University Press, 1999), 268–94. Gelber használja az „elvárt pihenés” fogalmát, mely kitűnően ragadja meg a szükséglet és a választás, valamint a javítás és a hobbi közös gyökereit.

⁴⁰ Lásd Richard Schweid: *Che's Chevrolet, Fidel's Oldsmobile: On the Road in Cuba* (Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2004); továbbá Jojada Verris és Birgit Meyer: „Kwaku's Car: The Struggles and Stories of a Ghanaian Long-Distance Taxi-Driver”, in Miller: *Car Cultures*, 153–84.

⁴¹ Mark Thomson: *Makers, Breakers, and Fixers: Inside Australia's Most Resourceful Sheds* (Sydney, Harper Collins, 2007), 120. Lásd még Linley Walker: „Under the bonnet: car culture, technological dominance and young men of the working class”, *Journal of Interdisciplinary Gender Studies*, vol. 3, no. 2 (1998), 23–43.

⁴² M. P. Zezina: „Masszovaja avtomobilizacija v SZSZSZR: ot igyei do realizacii”, meg nem jelent tanulmány. A vizuális változatról – amikor is egy, a kocsija alatt fekvő férfi lába látható – lásd például az *Izvesztija*, 1967. január 1-i számában lévő karikatúrát a 6. oldalon, valamint 1967. január 22., 6. old.

⁴³ Személyes beszélgetés, Irina Szandomirszkaja, Stockholm, Svédország, 2008. április 7. Kristen Haring jegyzi meg az amerikai amatőr rádiósokkal kapcsolatban, hogy „amikor a férfiak úgy döntenek, hogy rádión beszélgetnek egymással, ahelyett, hogy jelen lévő házastársukkal beszélgettek volna, a feleségek arról számoltak be, hogy afféle vetélytársnak tekintik a műszert a férjük figyelmének elnyeréséért folytatott küzdelemben”. Haring: „The »Freer Men«”, 744.

⁴⁴ Rebecca Kay: *Men in Contemporary Russia: The Fallen Heroes of Post-Soviet Change?* (Aldershot, Ashgate, 2006), 79.

⁴⁵ Lásd például V. A. Versigora: *Avtomobilü „Zsiguli” modelej VAZ 2101, 2102, 21011: Usztröjsztvo i remont* (Moszkva, Transport, 1984).

⁴⁶ A példák *A volánnál* című újságból valók, no. 7 (1978), 20–21.; no. 4 (1982), 26.; no. 7 (1982), 30.; no. 1 (1990), 28.; no. 2 (1990), 28.; no. 12 (1990), 26.

⁴⁷ Lásd a Vlagyimir Arkusával, a társszerkesztővel készült interjú arról, hogyan ismerkedett meg az autóval az 1960-as és az 1970-es években. *A volánnál*, no. 3 (2002), 132–34. A hadsereg is gyakorta képzett ki fiatalembereket autószerelőnek, miként „Szását” is (interjú 2004. szept. 13.).

⁴⁸ A nemek viszonyáról szovjet módra és egyébként lásd R. Connell: *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics* (Cambridge: Polity Press, 1987), 92–100.; Sarah Ashwin: „Introduction: Gender, State, and Society in Soviet and Post-Soviet Russia”, in Sarah Ashwin ed.: *Gender, State, and Society in Soviet and Post-Soviet Russia* (London, Routledge, 2000). A női villamos-, autóbusz- és metróvezetőkről lásd E. B. Gruzdeva és E. S. Csertyihina: *Trud i buty szovetszkij zsenicszin* (Moszkva, Politizdat, 1983), 21. Fix útvonalakat, a viszonylag alacsony béreket és a depóban dolgozó férfi szerelőket emlegették a leggyakoribb okokként, amiért a járművezetők között kiemelkedő számban vannak képviselve a nők.

⁴⁹ Az idézet Walker: „Under the bonnet” című művéből való (23. old.).

⁵⁰ *A volánnál*, no. 10 (1979), 5.

⁵¹ Kay: *Men in Contemporary Russia*, 34–35., 91–92., 133. Az autójavításon kívül az autóversenyzés volt egy olyan tevékenység, melyet apa és fia is együtt végezhetett. Lásd például Szergej Kuhtyerin: „Fathers and Patriarchs in Communist and Post-Communist Russia” című művében „Alekszandr 2” megjegyzését, idézi Sarah Ashwin ed.: *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia* (London, Routledge, 2000), 81.

⁵² Az angol „car + shed = garage” (autó + sufni= garázs) szó kialakulásáról lásd Thomson: *Makers, Breakers & Fixers*, 120. A „shed” szó csúrt, pajtát is jelent (a fordító megjegyzése).

⁵³ Lásd például G. Csarneckij és L. Panov: „Garazsi v zsilih kvartalah”, *Arhitektura SZSZSZR*, no. 4 (1958), 16–20.; *Zsiliscsno-kommunalnoe hozjajstvo*, no. 8 (1964), 28.

⁵⁴ *Krokogyil*, no. 15 (1960), 8.

⁵⁵ Howard Norton: *Only in Russia* (Princeton, Van Nostrand, 1962), 117.

⁵⁶ Steven E. Harris: *Moving to the Separate Apartment: Building, Distributing, Furnishing, and Living in Urban Housing in Soviet Russia, 1950s–1960s* (Ph.D. disszertáció, University of Chicago, 2003), 398., 438–39.

⁵⁷ Ulf Mellström: *Masculinity, Power and Technology: a Malaysian Ethnography* (Aldershot, Ashgate, 2003), 115.

⁵⁸ Thomson: *Makers, Breakers & Fixers*, 210.

⁵⁹ Haring: „The »Freer Men«, 753.

⁶⁰ „In pictures: Murmansk’s gorgeous garages. Beauty or beast?” BBC News at http://news.bbc.co.uk/2/shared/spl/hi/pop_ups/06/business_murmansk0s_gorgeous_garages/html/1.stm. (Megjelent 2007. február 8.). Köszönettel tartozom Andrew Paul Janconak, amiért erre a forrásra felhívta a figyelmemet.

⁶¹ *Izvesztija*, 1977. august 6., 2.

⁶² Sergei Zhuravlev: „History of Soviet Fashion and Design Institutions”, publikálatlan tanulmány, mely elhangzott 2008. április 7-én a svédországi Södertörn Egyetemen rendezett szemináriumon: „Brezhnev’s Little Deal: The Beginning of the End of the USSR”.

⁶³ P. Volin: „Kogda tyecsot »Volga«, *Lityeraturmaja gazeta*, no. 38 (1978), 12.

⁶⁴ Lihogyejev: *Ja i moj Avtomobil*, 9., 150., 219–25., 243–56. Ezt a regényt – és az összes többi szépirodalmi művet – nem úgy tekintem, mint a szovjet valóság

kétségbevonhatatlan dokumentumait, hanem mint a valóságról folytatott, hivatalosan tolerált vagy elismert diskurzus elemeit.

⁶⁵ Andrijenko: „Legkovoij Avtomobil”, 111.

⁶⁶ L. A. Gordon és A. K. Nazimova: *Rabocsij klassz SZSZSZR, tendencijij i perspektivü szocialno-ekonomicseszkogo razvitija* (Moszkva, Nauka, 1985), 30.; és M. E. Podznyakova: „Obespecsennoszty naszelenija predmetami kulturno-bütovogo naznacsenija”, *Szociologicseszkije isszledovanija*, no. 3 (1987), 60. Hasznos volna tudni azt is, hogy vajon a férfiak mennyire voltak felülreprezentáltak, de sajnos a rendelkezésre álló irodalom nem szolgál a nemekre vonatkozó adatokkal. Lásd még egy felmérés eredményeit, melyet az azerbajdzsáni Lenkoranban végeztek, ahol azon „értelmiségiek és irodai dolgozók” aránya, akik autót szerettek volna, jóval meghaladta azon ipari munkások és kolhozparaszatok számát, akik szintén vágytak saját autóra. Cs. A. Manszimov: „Izmenenyijija v sziznyennom uklade szemzej lenkoranszkogo rajona”, *Szociologicseszkije isszledovanija*, no. 3 (1981), 105.

⁶⁷ Lásd Lesley Hazleton: *Confessions of a Fast Woman* (Reading, Mass., Addison-Wesley, 1992), 120–24.; Kevin Borg: *Auto Mechanics: Technology and Expertise in Twentieth-Century America* (Baltimore, Johns Hopkins Press, 2007), 4–5., 170–171.

⁶⁸ Douglas Harper: *Working Knowledge: Skill and community in a Small Shop* (Chicago, University of Chicago Press, 1987), 135., 146., 187., 194.

⁶⁹ Borg: *Auto Mechanics*, 172., 174.

⁷⁰ A. Jarovikov et al: „V prodazse – Avtomobil”, *Szovetszkaja trgovlja*, no. 5 (1974), 26.; Andrijenko: „Legkovoij Avtomobil”, 112.

⁷¹ Vladimir Voinovich: *The Anti-Soviet Soviet Union* (San Diego, Harcourt Brace Jovanovich, 1985), 5–6.

⁷² Azzal kapcsolatban, hogy 1960–1976 között mintegy 11 millió szovjet turista látogatott el Kelet-Európába, John Bushnell megjegyezte, hogy „A szovjet polgárok számára Kelet-Európa mint külső hasonlítási alap sokkal érthetőbb és elérhetőbb volt, mint a Nyugat.” Lásd John Bushnell könyvét: *New Soviet Man Turns Pessimist*, 191–92.

⁷³ *A volánnál*, no. 9 (1987), 5–6.; „O kooperacijij v SZSZSZR” in V. F. Jakovlev ed.: *Kooperatyivü szegodnya i v buduscsem* (Moszkva, Jurid. Lit., 1989), 253–88.; Misha Belkindas: „Privatization of the Soviet Economy under Gorbachev II: 1. The Campaign against Unearned Income. 2. The Development of Private Cooperatives”, *Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR*, no. 14 (Washington, D. C., 1989).

⁷⁴ A fejleményekről lásd még Siegelbaum: *Cars for Comrades*, 254–58. A női vezetők megjelenéséről és a férfiak e jelenséggel kapcsolatos reakcióiról lásd Jelena Csinyajeva: „The Politics of Gender in Russia”, *Russia and Eurasia Review*, vol. 2, no. 5 (2003), www.jamestown.org/publications_details.php?volume_id=16&i (Ápril 11. 2008).

(Eredeti megjelenés: Technology and Culture, Volume 50. Number 1, 2004. január)

(Fordította: Baráth Katalin)

Az autó mint a fogyasztói társadalom ikonja: státuszsimbólum és hiány a pangás korszakában

Az autóhasználat kulturálisan meghatározott kódjai és társadalmi szabályai konkrét kulturális-történelmi kontextusokba vannak beágyazva, amelyek egyúttal a nemzeti ideológia és a fogyasztói kultúra prioritásait is tükrözik. Willis szavait idézve, „a szovjet autó sok mindent jelöl: státuszsimbólumot, megoldásra váró problémát, nemzetközi piacra szánt exportcikket, a párt kezében az ellenőrzés eszközt, a feketepiacra való kapcsolatot és a személyes függetlenség szimbólumát”.¹ A hiány fogalmát – a szovjet korszak kulturális imperatívuszát – a legteljesebb mértékben kiterjeszhetjük az autóra is, amely ritka árucikk volt, és csak kevesek számára hozzáférhető. 1966-ban a Szovjetunióban mindössze 150 ezer személygépkocsit gyártottak évente.² Az életszínvonal, a gazdasági fejlődés és a gyártás növekedési üteme nem tette lehetővé, hogy az autó széles körben elterjedjen, a népszerű „az autó nem luxus...” szovjet szlogen ellenére sem.

Még akkor is gyér volt az autóforgalom, amikor Brezsnyev alatt elkezdődött a „népi autók” tömeges gyártása, és a 70-es évektől kezdve az értékesítés is növekedett. Elindult a gyártás a VAZ és az Izsevszkij gyárakban, újjáépítették a moszkvai és a zaporozsjei üzemeket. A termeléssel együtt azonban az életszínvonal is nőtt, sőt, gyorsabban nőtt, mint a kibővült kapacitás. Az eredmény az lett, hogy nagy tömegek várakoztak autóra, és a listákra az emberek nemritkán tíz évre előre is feliratkoztak. Ebben a helyzetben az autók nagy részét termelői és egyéb vállalatokon keresztül értékesítették, amelyek saját alkalmazottaik körében osztották szét a gépkocsikat. Az elosztás tehát fölöttébb egyenlőtlenül zajlott. Míg egy kiemelt gyár több tíz autót is kapott évente, addig egy másodvonalbeli tudományos kutató intézet akár több évet is várhatott egyetlen autóra. Sok dolgozó ember és nyugdíjas egyáltalán nem juthatott legálisan autóhoz.³

A Nyugat pozitív imázsa – annak fejlettebb technológiai és szolgáltatói szintjével (beleértve a mindennapos használati tárgyak jobb minőségét is) – még a VAZ és a Fiat közös projektjében is megjelent, amelyik az „utolérni és túlszárnyalni” szlogen jegyében zajlott, és arra volt hivatott, hogy megmutassa a kommunista rezsिम felsőbbrendűségét.⁴

A 70-es évek végén a jármű szerelmeseinek kiadott útmutatóban úgy beszélnek az autóról, mint egy régi, végre-valahára beteljesült álomról. A könyv bevezetőjében a szerző megjegyzi, hogy „autószerető csak optimista, elszánt ember lehet”.⁵ A szovjet autók a technológiai utópia álmát testesítették meg. Legfőbb jellemzőjük nem a káprázatos *design* volt, vagy a technológiai újítások, hanem maga a gyártás és az elosztás folyamata. Ahogy Siegelbaum írja, annak ellenére, hogy minden autó bizonyos mértékig nyugati import volt, valamiképp mégis mindegyik „szovjet módon” nézett ki. Azért volt ez így, mert a racionalitás, a funkciónak való megfelelés és az előreláthatóság szovjet eszményét testesítették meg? Vagy épp ellenkezőleg, a moszkvai vagy más szovjet városbeli környezet segítette meghatározni a *szovjetség* jelentését? Nehéz megmondani.⁶

A Gorkij autógyár új modellje, a GAZ-24, amelyet 1970-ben kezdtek el gyártani – Siegelbaumot idézve – akár a brezsnyevi kor metaforájaként is szolgálhatna. A népnyelv Barzsának keresztelte el az új autót: a GAZ-t használó pártvezetők ugyanis éppúgy „egy kaptafára készültek”, mint ahogyan a GAZ is hosszú éveken át ugyanazt az egyfajta autót gyártotta. Nyugati és belső konkurencia híján a GAZ vezetősége, a mérnököktől eltérően, nem törekedett arra, hogy az autók megfeleljenek a megváltozott kor kívánalmainak.

A szovjet autós mindennapok sokban különböztek a maitól. Ha valaki abban a szerencsében részesült, hogy autóhoz jutott, rendszerint élete végéig ennek az egy autónak lett a tulajdonosa. A *Za ruljom* (A volánál) című lap régi számaiban sok tanácsot olvashatunk arról, hogyan tökéletesítsük, vagy éppen hogyan javítsuk meg mi magunk a kocsinkat. A volt szovjet tagköztársaságokban mind a mai napig igen elterjedt a Szovjetunióban népi autónak számító VAZ-2101 Zsiguli, jóllehet az évek múltával számuk egyre csökken. Ezek az autók új minőségben folytatják pályafutásukat, hiszen bizonyos fokig divatjelenséggé váltak. Kulturálisan preformált életrajzukban folytatódik a szovjet autó szociális története a mai Oroszországban, ahol a szovjet *oldtimerek*nek egész sereg gyűjtő- és rajongótábora van. A VAZ-2101 autót egy sorba lehet állítani olyan más népautóval, mint például a Trabant, amely köré szintén rengeteg valódi és virtuális rajongótábor szerveződik. Az egész világon léteznek ilyen klubok, még Kanadában és Hollandiában is találunk Trabant-imádkokat. Németországban Zaporozsec-klubra akadhatunk, Lada-klub pedig megszámlálhatatlanul sok van szerte a világon. A Trabant-tulajdonosok – nosztalgiaérzésből és a szüleik iránti tisztelet és szeretet által vezérelve – mind a mai napig Trabanttal közlekednek. Ez a motiváció összecseng a VAZ-2101 klub tagjainak motivációjával, akiknek himnuszában az ősök előtti főhajtás is benne foglaltatik. Míg azonban ma Németországban a Trabant igazi kuriózum, addig Oroszországban elég sok 2101-es Zsigulival, illetve annak későbbi változataival találkozhatunk. Éppen ezért a VAZ-2101-nek egyelőre nem sikerült kivívnia a ritkaság, a különlegesség

státuszát, ennek következtében a régi autók szerelmesei körében sem képvisel igazi értéket.

Léteznek másfajta egyesülések, például a retroautó-gyűjtőké vagy a *hotroadok* tulajdonosaié – az ilyen fogyasztók szintén egyedülállóak a piacon, hiszen hol egy olyan eredeti alkatrész kell, amit ma már nem gyártanak, hol pedig valamilyen igen speciális, külön rendelésre készített alkatrésze van szükség. Az új, széles körben elterjedt autók tulajdonosainak szüksége kevesbé egyénre szabott, mint a ritka és régi autók tulajdonosaiénak, akik a szükséges alkatrészeket nem a boltokban veszik meg, hanem kénytelenek azokat ismerősökön, kapcsolati hálón keresztül beszerezni. A „klasszikus autók” köré Nyugaton egész infrastruktúra szerveződik, például speciális biztosító társaságok alakulnak, hiszen az ilyen autók jobban ki vannak téve a károsodás kockázatának, megjavításuk pedig igen költséges. Oroszországban néhány biztosító társaságnál szintén lehet CASCO-típusú biztosítást kötni a régi autókra.

Jegyzetek

¹ Siegelbaum, L.: *Cars for comrades. The life of the Soviet automobile*. Cornell University Press, 2008. 212.

² 30 éves a céges autószerelv: az AvtoVAZ tyehobszluzsivanyija dolgairól és embereiről. *Volzsszkij avtrostroityel*, 1990. 23 szent. № 177. 1–4.

³ Isztorija prodazs abto v CCCP (Az autóeladás története a Szovjetunióban). Százezer út mögöttünk. http://road-crimea.narod.ru/2005/old_sale.htm

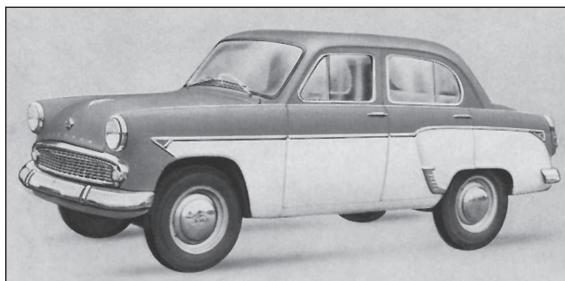
⁴ Nettleton, N.: Driving towards communist consumerism. Avto-VAZ. *Cahiers du monde russe*, 47/1-2. – Respenser le Dégel, 2006.

⁵ Vajszman, Ja. M. – Bekkerov, G. I. – Jagunov, Ju. N.: *Moj avtomobil „Zsiguli” (Az én autóm Zsiguli)*. Moszkva, Transzport kiadó, 1978. 3.

⁶ Siegelbaum, L.: *Cars for comrades. The life of the Soviet automobile*. Cornell University Press 2008.

(Erdetei megjelenés: Bibliotyeka Zsurnala Alternatyiva 13, Moszkva, 2009)

(Fordította: Vértes Judit)

Taylorizmus és szocializmus. A Škoda gépkocsigyártás esete (1945–1963)

Bevezetés

Az „Amerika”, a Škoda Auto fő telephelye – amelyet a húszas években azért építettek, hogy itt kezdjék el a gépkocsik sorozatgyártását Csehszlovákiában – szinte változatlan maradt bő három és fél évtizeden át, 1928-tól, vagyis megépülésétől, 1964-ig. Ekkor átépítése egy új gyár fölépítésébe torkollott, amelynek az volt a rendeltetése, hogy az első szocialista népaútó gyártóhelye legyen. Konkrét anyagi jele volt ez annak a hosszú reformfolyamatnak, amelyik 1953 és 1956 között indult el, s még ma sem ért véget. Az „Amerika” strukturális mozdulatlanságával szemben hatalmas politikai, társadalmi és gazdasági fordulatok zajlottak le abban a harminc egynéhány esztendőben. Kívülről nézve látszólagos mozdulatlanság jellemezte ugyan, ám mintegy ennek ellenpontjaként, a gyáron belül folyton-folyvást modernizálási kísérletekkel bajlódtak buzgó tervezők, potenciális technokraták, szovjet tanácsadók, sőt még amerikai konzulensek is. A szerkezetátalakítási tervek, tanulmányutakról készült beszámolók, igazgatósági ülések határozatai, havi és féléves számvetések, amelyeket rendre eljuttattak minisztériumokba, főigazgatóságokra, tervhivatali szervekhez, sőt a párt központi bizottságához is, tanúskodnak arról a meglepő vitalitásról, amely a mozdulatlan épületegyüttes álcája alatt rejtett, s közvetítik hozzánk azoknak a hangját, akik – igazgatók, technikusok, pártfunkcionáriusok – mind-mind avval a problémával foglalkoztak: miképp lehet majd hasznosítani a létesítményt, ha elérkezik a szocialista népaútó gyártásának pillanata.

A jelen tanulmány a munkaszervezés és a termelés történetét óhajtja fölvezetni az 1946-ban államosított Škoda Auto vállalatnál, amely a szocialista Csehszlovákia vezető gépkocsigyártója volt. Jóllehet hosszabb időszak összefüggéseire vagyunk tekintettel, elemzésünk középpontjában az első ötéves terv (1948–1953) – amely Csehszlovákia számára a tervgazdálkodás szovjet mintájának átvételét jelentette –, valamint a 60-as évek első fele közötti időszak áll, amikor egyre nyilvánvalóbb módon rajzolódott ki e modell válsága, s érezhetővé vált a gazdasági és

politikai reformok igénye. Ebben a távlatban szemlélve, a Škoda kivételes nézőpontot kínál annak vizsgálatához, hogyan tükröződtek vissza az ötvenes évek elejének változásai a munka- és termelés-szervezés módjában, milyen kölcsönhatásban voltak ezek a csehszlovák ipari hagyománnyal. Megkíséreltük tehát rekonstruálni a vállalati struktúra fejlődését, a termelési technológiák változását, a termelésirányítás gyakorlati eljárásainak adoptálását, s ha lehetséges volt, megjeleníteni a szereplők elképzeléseit, az általuk képviselt modelleket és célkitűzéseket is, főlvázolni a termelőegységekben és a minisztériumokban folyó stratégiai vita irányvonalait.¹ Ez utóbbi ugyan ritkán volt képes módosítani a termelés valóságos feltételein s befolyásolni ennek stratégiáját, de maga az, hogy folyt ilyen vita, a vitalitás és a dinamizmus olyan formáit tárja föl, amelyek – ha véletlenszerű és váratlan úton-módon is – alapul szolgálhattak a szűk keresztmetszetek és a nehézségek leküzdéséhez, amelyeket a központi tervezés nem csupán nem volt képes elkerülni, de még elő is segítette létrejöttüket.

Három „pillanatfölvételt” mutatunk a továbbiakban, ezek a Škoda Auto fő gyártelepe, az „Amerika” állapotát ábrázolják. Célunk az, hogy a fentebb írottakra példákkal szolgáljunk, a Škoda gépkocsigyártás történetének vizsgált éveiből: szembesülés a „tömegtermelés amerikai modelljével”² a múlt század húszas éveiben, az első Csehszlovák Köztársaságban; kísérlet arra, hogy bevezessék a műhelyekbe a „szovjet irányítási rendszert” az első öt éves terv idején (1949–1953); s végül, amikor alakot öltött egy új gyártelep, amelyiknek az „Amerika” helyébe kellett lépnie, s amelyet az 1965–68-as reformok kezdetén a szovjet modell megvalósításának és egyben meghaladásának lehetett tekinteni. Mindhárom mozzanat bemutatásában túlnyomórészt műszaki eredetű forrásokra támaszkodunk. A *scientific management* elterjedését Csehszlovákiában a Škoda és a Masaryk Munka Akadémia (Masaryková Akademie Práce, a továbbiakban: „Map”) mérnökeinek úti jelentései segítségével rekonstruáltuk, hozzávéve a munkaszervezéssel kapcsolatos vita anyagait a csehszlovák szaksajtó vezető orgánumaiból („Zprávy Československého národního komitétu pro vědeckou organizaci” – A tudományos munkaszervezés Csehszlovák Nemzeti Bizottságának közlönye; „Nová Práce. List pro organizaci práce a technickou i sociální politiku” – Új Munka. Munkaszervezési, műszaki és társadalompolitikai lap). Egy terjedelmes dokumentum 1950-ből, amelyet a szovjet technikusoknak szántak, bő leírást tartalmaz a gyártelepek állapotáról, a gép-állományról és a munkamódookról; ez lehetővé tette, hogy rekonstruáljuk a termelés problémáit és korlátait, s mindezt összevetettük egyrészt a ČZAL (Československé závody automobilové a letecké – Csehszlovák repülőgép- és gépkocsigyártó üzemek) főigazgatósága által az autógyártási ágazat számára készített tervekre vonatkozó anyaggal, amelyet a Cseh Köztársaság Állami Központi Levéltárában (Státní Ústřední Archiv, a to-

vábbiakban: SÚA) őriznek, másrészt pedig egy sor műszaki értekezleten hozott határozattal, a tervteljesítés követelményeire és adataira, valamint a belső szervezeti változásokra vonatkozó anyaggal, amelyek javarészt a Mladá Boleslav-i Škoda Auto Levéltárának (a továbbiakban: Aša) AZNP és AZNP/P (Automobilové Závody Národní Podnik – Autógyártó Üzemek Nemzeti Vállalat) fondjaiban található. S végül az új gyártelep tervét abból az anyagból rekonstruáltuk, amelyik a SÚA őrizte MAP (Ministerstvo Automobilového Průmyslu a Zemědělských Strojů – Gépkocsigyártó és Mezőgazdasági Gépgyártó Ipari Minisztérium), illetve MVS (Ministerstvo Všeobecného Strojírenství – Általános Gépipari Minisztérium) vonatkozó fondjában található, s ezt összevetettük a gyári szinten fölvetődött problémákat tárgyaló s a vállalati levéltárban hozzáférhető dokumentációval.

„Amerika”, 1928

A dátum, amelyik a legjobban jelképezheti a Škoda Auto találkozását az „amerikai modell”³ elemeivel: 1928, amikor a Mladá Boleslav-i Laurin & Klement autógyár megvásárlása az ismertebb plzeňi Škoda Művek részéről meghozta első gyümölcsét: az „Ameriká”-nak elnevezett új üzemet, ahol a modern amerikai gépekkel felszerelt gyártótér lineáris szervezésének elvei érvényesültek, s kapacitása napi nyolcvanöt gépkocsi előállítását tette lehetővé.⁴

Az új szervezéstudomány elterjedését és a taylori mintára visszavezethető gyakorlati eljárások bevezetését Csehszlovákiában kezdettől fogva sürgetőleg igényelte az új nemzeti állam, és ennek megszületésével, a politikai és gazdasági intézményeinek kialakításával velejáró problémák szabták meg feltételeit. Taylor eredeti üzenete az amerikai valóság vizsgálatából fakadt, elsősorban a gyárigazgatásnak címezte, s az volt a célja, hogy ésszerű tudományos elveket sugalmazzon, amelyek alapján irányítani lehet egy vállalatot. Ez az üzenet egy szakszervezeti és politikai jellegű, az európai valósághoz inkább illeszkedő vitába olvadt bele, amit arról folytattak, hogy az iparvállalatok tudományos igazgatásának milyen kihatása lehet a dolgozók munkájának minőségére és méltóságára.⁵

A vállalkozók és mérnökök részéről, akik érdeklődéssel vettek részt a Masaryk Munka Akadémia és a Tudományos Munkaszervezés Csehszlovák Nemzeti Bizottsága – tehát a két fő intézmény – tevékenységében, ahol vita folyt az amerikai szervezéstudomány átültetéséről Csehszlovákiába, igen hamar különleges érzékenység mutatkozott a munkát érintő kérdések iránt, s az „amerikai modell” komplex és problematikus szemlélete nyilvánult meg körükben. Látszott, hogy tudatosan kutadják a hibridizálás lehetőségét: a *best practice* és a csehszlovák állapot jellemzőinek összeigazítását. Szemléletüket ezt követelték meg a fiatal köztársaság kicsiny dimenziói, a szűkös piaci távlatok és az a fajta ipari termelés, amelynek jellemzője hosszú idő óta inkább a kézműves

minőségre, semmint a nagy termelési volumenre és a költségek csökkentésére való törekvés volt. A szakmaiság ereje egy olyan munkásmozgalomban, amelyik erős is volt, részt is vállalt, sőt főszerepet vitt a közelmúlt nemzeti függetlenségért vívott harcában, megkövetelte, hogy a módszerek átvételének „szállítmányozói”, vagyis a műszakiak és a vállalkozók olyanokat kedvezményezzenek a *scientific management*-ben összeolvasztott különféle elméletek közül, amelyek – mint az „emberi tényező”, a pszichotechnika – valamelyest alkalmasabbak rá, hogy tompítsák a dolgozók „csőcselékként” való taylori fölfogását, és serkentsék a gyár különböző alkalmazottai közti együttműködést, de azért annak kockázata nélkül, hogy valamiféle üzemi tanács elképzelésébe torkollik. Egyensúlyteremtésről volt szó, amit nemcsak a forradalmi Szovjetunió közelsége tett bonyolulttá, hanem a cseh szociáldemokrácia, valamint a kommunista párt története is, amelyik 1928-ig „reformista” párt volt, s csak azután jutott a „denacionalizálás” és „bolsevizálás” álláspontjára.⁶

A tudományos munkaszervezés elterjesztése tehát politikai és ideológiai „vegértékeket” vett föl,⁷ kísérletnek bizonyult arra, hogy összehárosítsák Taylor mentális forradalmát Tomáš Garrigue Masaryk elnök humanitárius szocializmusának eszményeivel. A *scientific management*, úgy látszott, képes lehet garantálni az anyagi alapot a „demokrácia” fönntartásához, amely Masaryk értelmezésében „a munkán alapuló társadalom szervezetét” jelentette, ahol nem létezhetett osztálynak osztály által való kizsákmányolása.⁸

Világos volt, hogy ez szemben áll avval, ami a Szovjetunióban ment végbe. A „*Nová Práce*” – az Akadémia kiadványa, a legfőbb fórum, amelyik helyet adott az idevágó témák megvitatásának – számos cikkében érveltek „A szovjethatalom soron levő feladatai”⁹ Leninjének parafrázálásával, hangsúlyozva a fegyelem, a nevelés, a munkásság anyagi és kulturális színvonalának emelésének fontosságát, ámde leszögezve, hogy a „szocialista” műszakiakra az a föladat vár: mutassanak föl érvényes alternatívát a forradalommal szemben. A bolsevizmust máskülönbben az orosz politikai kultúra termékének tartották, amelynek kevés köze van az európaihoz, és teljességgel idegen a cseh politikai kultúrától. Masaryk szerint Oroszország elmaradottsága vitte rá a bolsevikokat, hogy reprodukálják az előző rezsim nem egy önkényuralmi aspektusát.¹⁰ A munkások életföltételeinek javítását, fölfogása szerint, nem a forradalom valósíthatja meg, mert ennek következménye csak a terror és az erőszak eluralkodása, hanem a tudományos munkaszervezés olyan haladó szellemű és társadalmilag hasznos alkalmazása, amely nem áldozná föl a munkás emberségét a termelési követelmények oltárán.

A taylorizmus „humanizálására” irányuló kísérlet tükröződött a cseh-szlovák mérnököknek a Fordnál tett látogatásaiáról írott beszámolóiban is: dominált bennük a „munkára” és ennek „humanizálására” szentelt különleges figyelem.¹¹ A „gyár integrált munkaszervezése és a rendszer

szabályozása formájaként” értelmezett fordista filozófia, úgy tetszett, választ adhat néhány olyan kérdésre, amelyre csak részleges megoldást találtak a „Map” műszaki szakértői a *scientific management* kínálta technikákban. Amit, úgy látszik, tüstént elfogadtak és befogadtak, az a szabályrendszer volt, amely túlterjedt a Ford gyár falain, s még inkább elősegítette a vállalati célok teljesítését az ezekben társas részt vállaló új munkaerő és egyben fogyasztó teremtésével, mint magában véve a „*move the metal*” és a termelési folyamat gépesítése.¹²

Ebben az értelemben, bár a fiatal mérnökök figyelme a szerelőszalagra mint a Ford-forradalom jellemző elemére irányult, amely meghatározta a munka idejét és ritmusát, vitázó észrevételeik ez utóbbi minőségére vonatkoztak, hiszen munkavégzéssel is kísérleteztek a szalag mellett, és szinte írásaik minden sorában szükségét érezték, hogy cáfolják a „politikai mítoszt”, amely a Ford munkásait „idomított gorilláknak” szeretné láttatni.¹³

E fiatal mérnökök jó néhány észrevétele árulkodik arról, mennyire lenyűgözőn hatott rájuk az ipari viszonyoknak az a modellje, amelyre az amerikai munkásoknak a politikától és a szakszervezetektől való távoltartása volt jellemző, szemben az igencsak különböző csehszlovák valósággal, mégis, az ilyen észrevételek kisebbséget alkottak. A harmincas években a „Map” műszaki szakemberei szemlátomást továbbra is szem előtt tartották az ingatag határt a szabályok és a demokratikus intézmények tisztelete és a fondorlatos paternalista-korporatív víziók között, amelyek másutt Európában épp intézményesülni kezdtek, s pár év múltán nem az amerikai Fordban, hanem a német VW-ben találtak konkrét s közeli példára. Jóllehet később, a világválság következtében a Masaryk Akadémia jövőtervében implicite benne rejlő ideológiai jellegzetességek és technokrata árnyalatok markánsabban és nyíltabban mutatkoztak meg,¹⁴ a csehszlovák intézmény tevékenysége 1939-ig szemlátomást hű maradt azokhoz a humanitárius eszményekhez és ahhoz a politikai tervhez, amelyeknek a létrejöttét köszönhetette, tovább képviselte azt az álláspontot, amelyik megfelelt Edvard Beneš politikájának, s arra irányult – Masaryk tanításának szellemében –, hogy olyan Csehszlovákiát teremtsen, amely „szerencsés oázis a fasiszmusok és az abszolutizmusok közt”.

Míg folyt az arra irányuló próbálkozás, hogy technokrata szemszögből, némi ideológiai átdolgozás árán „humanizálják” a taylorizmust, s így „átvigyék a vámon”, hozzáigazítva a „határvidék” politikai klímájához, addig abban a kevés számú gyárban, ahol érezhető volt a munkaszervezés kérdései iránti érdeklődés, keresték a módját, miképp lehetne a fordizmust „leegyszerűsíteni”, s a csehszlovák iparra alkalmazni a bonyolultnak és sokrétűnek látszó „amerikai modellt”.¹⁵

Ebből a szemszögből nézve, az „Amerika” teljes mértékben egy efféle kísérletet tükrözött. Egyfelől a célba érést jelentette a termelés koncentrálásának és diverzifikálásának stratégiájában,¹⁶ ami lehetővé

tette az egyik legnagyobb csehszlovák vállalatnak, a plzeňi Škodának, a Habsburg-birodalom hadiipari egyeduralkodójának, hogy túlélje a háború utáni fordulatot. Másfelől az „Amerika” jelentős szakaszt képviselt az autógyártó szektor racionalizálási folyamatában: az L&K, az egyik vezető csehszlovák gépkocsigyártó cég igazgatótanácsának az a döntése, hogy elfogadja a Škoda Művek vételi ajánlatát, megmutatta, hogy lehetetlen ellenállni a belső és külső konkurenciának egy kisipari-kézműves jellegű termelés részéről, amelyet magas költségek és magas eladási árak, valamint széles termékkála jellemeztek, és túlélése végett létesítménybővítést és termelés-ésszerűsítést fedező tőkebefektetésre volt szüksége.

Az a beszámoló, amelyet 1927-ben Amerikában tett utazásáról írt Václav Klement gyáripáros, a Laurin & Klement alapítója, aki a gyár-eladás után az „Amerika” ötletadója és igazgatótanácsának tagja lett, lehetővé teszi, hogy tisztázzuk, melyek voltak a csehszlovák „fordizmus” korlátai és távlatai a nagy gazdasági világválság előestéjén.¹⁷

Klement is taglalta a „*Nová Práce*” és a „*Map*” – amely utóbbival egyéb-iránt rokonszenvezett és finanszírozója is volt – vitájának kedvelt témáit, de kritikusabban és pragmatikusabban tekintett az amerikai valóságra. Ezúttal az Államok gyárai iránt tanúsított kétségtelen csodálat mellett kezdett körvonalazódni – túl az intellektuelek vitáin és a jól fölkészült, ám ideológiai átszínezésre hajlamos műszaki emberek várakozásain – nemcsak az, hogy szükséges egy hivatkozási alapul szolgáló ipari vagy társadalmi modellt találni, hanem még inkább az, hogy olyan megoldást kell föl kutatni, amelyik lehetővé teszi a Mladá Boleslav-i gyár hatékony működését abban a helyzetben, amelybe került.¹⁸

És Klement, jóllehet kitért a gépállomány-ellátottságra, a szerelősza-lag gépesítésére és az egyfunkciós célgépek óriási termelékenységére, csakugyan nem mulasztotta el észrevételezni, hogy mindez a két csoportba osztható amerikai gépkocsigyártók csupán egyik részének sajátja, amelyikbe a Ford, Chevrolet, General Motors és a Dodge tartozik. A másikon, amelyekre kevésbé „óriási” méretű termelés jellemző, csak a termelés és a szerelés egyik-másik fázisában alkalmazzák az új *hardware*-t, a motoros szerelősza-lagokat, a célgépeket.¹⁹ Klement gondos, aprólékosan leíró jelentése az amerikai gyárak különböző aspektusait taglalta, és gyakran nagyobb érdeklődést tanúsított a kisebb gyártók iránt, amelyek termelési típusukra, gépekkel való ellátottságukra nézve köze-lebb állónak mutatkoztak a Mladá Boleslav-i üzemhez. A „szakosodást” látta „az amerikai autógyártó ágazat legfontosabb jellemzőjének”, s ebből a nézőpontból a legérdekesebb példákkal a nagy összeszerelő gyárakat alkatrészel és géppel ellátó termelők látszólag szolgálni.

Azonkívül Klement ahelyett, hogy egy új, nem matematikus munkaerő kialakulásáról értekezett volna, amely szembeállítható a jól képzett és engedetlenkedő csehszlovák munkásokkal, úgy tekintett a „drága és túlságosan a munkások precizitásától függő” manuális munka kiváltására

gépi munkával és a munkakörök egyszerűsítésével, mint elkerülhetetlen és ötletes, ám ettől még nem kívánatos következményére az amerikai ipar egyik jellemző és sajátos problémájának: nehéz „rátermett és képzett” dolgozókat találni, olyanokat, amilyenek bőven találhatóak Mladá Boleslavban.

Az olyan mérvű szociális ellátás is – lakás, étkezés, orvos, biztosítás –, amelyet az amerikai gyár nyújtott alkalmazottainak, nem volt más szerepe, mint próbálkozás a problémák megoldásával, amelyek a munkaerő magas fokú vándorlásával kapcsolatosak, ami veszélyeztette az amerikai vállalatokat. A terjesztési rendszereket, a hirdetési formákat, a részletre vásárlás módjait is ilyen összefüggésbe hozta az amerikai valósággal, s hogy úgy mondjuk, történeti típusú rekonstrukcióban helyezte el.

A nézőpontnak ez a „*Nová Práce*” hagiografikus hangneméhez képest jökora változása talán fölbecsülhetővé teszi a távolságot a csehszlovák gépkocsigyártás eszménye és valósága között, s lehetővé teszi az „Amerika” helyes távlatba állítását.

Az 1928-as gyárnak, jöllehet amerikai gépekkel szerelték föl, s a tengerentúli újdonságok eszménye ihlette, nem voltak, s nem is óhajtották, hogy legyenek olyan méretei és olyan termelő kapacitása, amilyenekkel az eltökéltebben az amerikai modell felé tartó gyárak rendelkeztek.²⁰

Bár érdeklődéssel és bámulattal tekintettek a tömegtermelésre, olyan termelési modellt kerestek, amely számol a még nem túlhaladott kisipari-kézműves hagyománnyal, a dolgozók magas képzettségével, a nyersanyag-beszerezés nehézségeivel, s végül a Köztársaság piaci föltételeivel.

S valóban ez utóbbiak szabtak szűk teret, korlátot a fordista termelésnek az országban. 1928-ban az országban bejegyzett gépkocsik száma nem haladta meg a 40 000-et, az éves össztermelés alig érte el a 13 000 darab járművet.²¹ Ez utóbbi mennyiség tíz gépkocsigyártó üzem között oszlott meg, amelyek harminchárom autómódot állítottak elő, átlaguk tehát nem haladta meg az évi 700 gépkocsi/modellt.²²

Mégis, a 30-as évek második felétől új távlatok látszottak nyílni a gazdasági megélénküléssel: a Škoda 420 darabot állított elő az első csehszlovák népautóból, a Populárból, s a kormány nagyobb kedvezményekkel kezdte támogatni a motorizáció terjedését országszerte.²³ 1936-ban a Škoda vezető pozíciót foglalt el a belföldi piacon 3000 eladott gépkocsival, s ezt a mennyiséget tovább szándékozott növelni a rákövetkező esztendőben. Mladá Boleslavban 6000-re emelkedett az alkalmazottak száma, a gyár 7677 gépjárművet állított elő, ebből 5000 Populár volt.²⁴

S míg 1937-ben Václav Matouš igazgatót a tengerentúlra, a Lycominghoz küldték motorok és gépi berendezések beszerzése végett;²⁵ 1938 nyarán már francia, belga és svájci középállalatoknál kerestek mintát „egyéni teljesítmény-ellenőrző rendszerre” és „olyan ösztönzési rendszerre, amely biztosítja a munkások, művezetők érdekeltségét”.²⁶ A Škoda műszaki vezetőinek utolsó útja a megszállás előtt azt célozta,

hogyan tanulmányozzák, amit megfelelő fizetési és tervezési rendszerrel kombinált, jó termelés-szervezési modellnek tekintettek, vagyis a svájci modellt. 1938-ban, úgy tetszett, annyi amerikai utazás után Svájcban kötöttek ki: a paramétert, amellyel mérhető a Škoda növekedési és szervezeti kilátásai, látnivalón egy kis kiterjedésű, semleges, de magát megvédeni képes szövetségi államnak megfelelő ipari modellben találták meg.

„Amerika”, 1950

A Škodát 1946. március 7-én államosították, és széttagolták több különböző független üzemre: a Škoda Plzeň, Škodovy Závody megtartotta a nehézgépipari termelést; Mladá Boleslavban, amelyből Automobilové Závody Národní Podnik (Gépkocsigyárak Nemzeti Vállalat) lett, összpontosult az autókészítés.

1938-hoz képest szemlátomást gyökeresen megváltoztak az autóipar kilátásai. Az államosítással újabb lépést tettek a szektorban az ésszerűsítés és a koncentráció felé. Az AZNP ágazati és országos méretet öltött, váratlanul és kényszerítőleg egy „nagyvállalat” látóhatárát és potencialitását vázolták föl előtte. „Motorizációs boom” volt várható, az európai piac föltételei is változást mutattak, és a Reich szétesésével új szegmensek nyíltak. Ebben az új kontextusban került sor az amerikai tanácsadás igénybevételére. Arra a föltételezésre jutottak, hogy az autógyártás szektora lehet a csehszlovák újjáépítés „motorja”²⁷: arról szó, hogy a nemzetközi gépkocsigyártó ipar tendenciáival összhangban át kell lépni a kritikus küszöböt – kétszáz autó naponta egy-egy gyárban –, hogy ki lehessen használni a termelési volumen előnyeit, kialakítva egyfajta „népszerű technológiát”, s kis hengerűrtartalmú, gazdaságos, sokak számára elérhető autót, vagyis egy népautót kell gyártani, ekképpen lehetséges kibővíteni a még túl szűkös belső piacot. Alapvető kikötés volt, hogy ez utóbbi odáig bővüljön, hogy képes legyen fölvenni legalább 125 000 autót évente, s hogy az autó ne legyen drágább 23 000 koronánál, vagyis egy munkás hat havi átlagbérével legyen egyenlő.²⁸

Így tehát a svájci modell opciója elesett. Az „amerikai modell” viszont – amelyet szorosan vett műszaki aspektusait illetően szinte betű szerint közvetített Taub, a konzulens, s amelyet az AZNP műszaki munkatársain túl támogatott az ipari miniszter s a főigazgatóság is, amelyik összehangolta a közlekedési és szállítási eszközök termelését – kiterjesztésnek látta a „szocializáló demokrácia” politikai és társadalmi tervezését. Ez utóbbi a Kassai Egyezménynek és a „csehszlovák út a szocializmus-hoz” próbálkozásának a gyümölcse volt; ami szigetként állott volna – a Marshall-terv felelősét parafrazálva – a „*communist party line*” és az „*american assembly line*” (vagyis a „kommunista pártirányvonal” és az „amerikai szerelőszalag”) között körvonalazódó ütközetben.²⁹

Miközben azonban a szektor felelősei Taub javaslatait konkretizálták, s kitűzték a rövid és hosszú távon elérendő célokat, javaslatokat tettek a népaútó prototípusaira s mindenekelőtt összeállítottak egy javasolt listát a beszerzendő anyagokról és gépekről a gyár *lay out*-jának modernizálásához, nyilvánvalóvá lett a Csehszlovákia mint „híd kelet és nyugat között” hipotézisének politikai törekénysége. 1948 februárjában, pár hónappal a Marshall-tervhez való csatlakozás elutasítása után, a belpolitikai helyzet változását és a nemzetközi feszültségek megmerevedését jelezte a Kommunista Párt hatalomátvétele.³⁰

1950-ben a műhelyek állapotának leírása, amelyet a Škoda mérnökei készítettek a szovjet gyárakba tett első tanulmányút alkalmából, már alkalmas rá, hogy némi útmutatással szolgáljon számunkra arról, hogy milyen hatást tett az autópárra az első ötéves terv (1949–1953) és a csehszlovák gazdaság fokozatos átirányítása a „*Political Economy of Communism*”-ba, amilyenek ezt Kornai János leírta.³¹ Félretéve az új gyártelep elképzelését, az első ötéves terv még az igényelt beruházások 50 %-át sem engedélyezte az AZNP-nek, ezáltal ténylegesen megakadályozva a termelőfolyamat mindennemű modernizálását, új gépállomány, de még a nagyszériás autógyártáshoz elengedhetetlen célgépek és automaták beszerzését is. Az ötéves terv eredeti megszövegezésében még előirányzott csekély beruházást is eltörölték utólag, 1951-ben, amikor a szovjet tanácsadók közbelépésére bevezették „a szovjet irányítási rendszert”, s a vállalatoktól a létező erőforrások kiaknázást követelték meg.

A termelési technológiát tekintve Mladá Boleslav 1950-ben a 30-as évek modern műhelyeként festett. A géppark ódon, a legmodernebb gépek 1928-ból valók, a kétkezi munka aránya roppant magas. Igyekeztek ugyan a különböző részlegekben új módszereket vagy a megmunkálás új típusait bevezetni a termelési folyamatszervezésbe, de a géphiánnyal, a rossz minőségű anyagokkal és a munkaerőhiánnyal kapcsolatos szűk keresztmetszeteket nem voltak képesek orvosolni.³²

Mindazonáltal a tervekészítők irataiból kiderül, hogy 1950-ben, jóllehet a tervezők célkitűzései nem terjedtek ki a nagy volumenű termelésre és olyan gépparkra fordított beruházásokra, amilyenek a tengerentúli ipar fejlődését jellemezték, a léghő azért kedvezőnek látszott néhány szervezeti újítás életbe léptetéséhez, amely az új tömegtermelési technológiák bevezetését kísérte.³³ Ebből a szempontból az államosított és központilag irányított csehszlovák iparnak szemlátomást mindene megvolt ahhoz, hogy hatékonyabb és kevésbé költséges termelés követelményeihez igazítsa szerkezetét és termelési egységeinek méreteit.³⁴ A tervekészítők erőfeszítései arra összpontosultak, hogy emeljék az ágazat koncentrációs szintjét, a termelés ésszerűsítésének és szabványosításának fokát, s ösztönözzék a munkatermelékenység növekedését. Azon igyekeztek – derül ki a szektor fejlesztési programjaiból –, hogy egyetlen, központilag igazgatott kombinátot hozzanak létre a leghatékonyabb és legmodernebb gyártóműhelyekből, ahol egyetlen gépkocsi-modellt gyártának

nagy sorozatban. Az ésszerűsítés az alkatrészgyártásra is vonatkozott: mindet szabványosították volna, és egyetlen szakosított létesítményben koncentrálták volna előállításukat.³⁵

Miközben az igazgatás ésszerűsítése és a központosítás lassan haladt 1951 után, a tervekészítők és a gyárigazgatók legfőképpen azon törhették a fejüket, hogy lehetséges-e, s ha igen, mi módon lehet helyettesíteni a „hiányzó beruházásokat” a „létező erőforrások” hasznosításával, de úgy, hogy azért betartsák a termelési tervcélokat is. A szervezeti ésszerűsítés összeütközésbe került műhelyszinten és a termelés szintjén a termelő gyakorlattal meg az eladdig Mladá Boleslavban alkalmazott munkamódokkal, s ez a konfliktus fősínpadra is tört. Az ésszerűsítő beavatkozás 1952–53-ban hágott tetőpontjára, s a legfontosabb csehszlovák gyárüzemekben annak a bevezetésébe torkollott, amit „szovjet irányítási modellként” határoztak meg,³⁶ s ami ezekben az években nem sokban különbözött a munkaerő pusztán „militarizálásától”, ami inkább a Csehszlovákia Kommunista Pártja hierarchikus ellenőrzési követelményeinek felelt meg a termelés világában s a csatlósállamok „szovjetesítése” politikájának a sztálini Oroszország részéről, semmint a termelés hatékonyságának.

Egy efféle kísérlet azonban különféle természetű ellenkezésre és ellenállásra talált Csehszlovákiában, s menetét – legalább egy időre – megszakították Sztálin halálának, meg a német és a lengyel sztrájkoknak a következményei 1953–54-ben.³⁷

Az AZNP mint az ország vezető autógyártó vállalata jól szemléltetheti a munka igazgatása szovjet modelljének találkozását a csehszlovák termelési valósággal, s nyomatékosíthatja az előbbi idegenségét azoktól a munkaszervezési elképzelésektől, amelyeket egyrészt a műszaki vezetés és az igazgatósági testületek tagjai, másrészt pedig a cseh munkásmozgalom kidolgozott. Az ésszerűsítés és a taylorizmus, amiként eddig is megpróbáltuk szemléltetni, összetett kérdést jelentett Csehszlovákiában, hosszasan vitatkoztak róluk különböző politikai rendszerek alatt, nem lehetett őket pusztán a fegyelem kérdésére visszavezetni.

Mégis, 1950 és 1953 között a szocialista gyár hatékonyságáért és termelékenységéért folytatott kampány fő jelszavai a fegyelem, a teljesítménybér, a szocialista verseny voltak, vagyis a lényeges összetevői a tudományos munkaszervezés szovjet változatának, amely a harmincas évek kezdetétől távol tartotta magát az európai szervezési hagyományok közvetítésétől, hogy az állandó mozgósításban szenvedő gazdasághoz megfelelő formákat ölthessen. Tehát azokat a munkaszervezési módszereket kellett adaptálni 1949 és 1953 között a csehszlovák autógyártó műhelyekre, amelyeket a szovjet valóság számára dolgoztak ki, arra szánva, hogy ezekkel vezényeljék le a nagyhatalom iparának „eredeti fölhalmozási” szakaszát (1929–1937). Nem volt egyszerű ez az átvitel.³⁸

A munkaszervezés szempontjából nézve, annyi elég világosan kitérni a dokumentumokból, amelyeket a csehszlovák tervekészítők 1950-ben átadtak a szovjeteknek, hogy már tettek ugyan néhány lépést a taylorista

módszerek bevezetése felé, de Mladá Boleslav néhány részlegében még élt a pretaylorista mintájú munkaszervezési modell – magas szakmunkás-igénnyel, gyér gépesítéssel, műszaki káderhiánnyal és segédmunkás-bővítéssel, tág körben alkalmazott kézi megmunkálással és az egyszerű darabbérézéssel (az alkalmazottak 61%-ánál). A „tudományos munkaigazgatás” módszereivel való kapcsolat jeléül alkalmaztak ugyan hivatásos módszerelemzőket, darabbérézőket, normaidő-mérőket is, ám nem volt pontosan meghatározott szerepük a gyáron belül, és főleg határozottan csekély volt a számuk.³⁹

A Škoda egy különleges pillanatban lefékezve állt meg félúton a termelés közvetett ellenőrzési modelljének túlsúlyát mutató állapothoz (amelyik egybeolvasztható volt a „bizalmi” modelljével, s egy kisszerűs, minőségi termelési típus irányítására volt alkalmas), valamint a közvetlen ellenőrzési modellhez (a *scientific management*-hez, amely inkább alkalmazható a nagy sorozatban folyó termelésre). Hasonló összefüggésekbe ágyazva, a szovjet modell szerinti ésszerűsítés egyfelől konszolidálta a régi munkamódokat (mert a gyér gépesítés mellett a kvantitatív célok teljesítését követelte meg, amelyek csakis a máskülönben szűkösen adott munkaerő extenzív hasznosítása révén érhetők el), valamint a műhelyek lényegében informális öngazgatását (nem másként, mint ahogy a harmincas évek Oroszországában is történt), másfelől pedig, mivel az ellenőrzési és nyilvántartási rendszer kiterjesztését ösztönözte, a másik modellhez tartozó hierarchizálás, bürokratizálás és racionalizálás elemeit vezette be.

Az „ésszerűsítés” követelése szapura ritmusra váltott az ötéves terv utolsó két évében, ami árulkodó módon egybeesett az utolsó sztálini tisztogatásokkal és a politikai pörök kezdetével Csehszlovákiában. Ez túlnyomórészt két úton haladt: egyfelől az ideológiai meggyőzés és ösztönzés útján, ami a szocialista munkaverseny formáját öltötte, másfelől pedig a merev fegyelmi normák szabtak neki utat. Ez utóbbi szempontjából a direktívák, amelyek mentén fokozódó mértékben mozgott a kormány cselekvése, a következők voltak:

- fegyelmi eljárások a munkaidőt be nem tartók, a hiányzók és a munkahelyet cserélgetők ellen;
- a termelési és a szabványosítási normák merev kiszabása (1951–1952);
- adminisztratív ésszerűsítés: koordináló (diszpécser) rendszer és részlegenkénti önálló gazdaságos elszámolás bevezetése.

Ha egyfelől e rendszabályok – amelyek némely esetben az általános gépipari minisztériumtól, más esetekben közvetlenül a CSKP Központi Bizottságától eredtek – kétségtelen előrelépést képviselhettek is a gépkocsi-tömegtermelésnek megfelelő típusú munkaszervezés felé, másfelől viszont, kényszerítő aspektusuk okán, valamint azért, mert hiányoztak azok a folyamat- és terméktechnológiák, amelyek a tömegtermelés igencsak lényeges összetevői, végtére is hatástalannak bizonyultak, s egy

mindinkább „adminisztratív” hatalom megnyilvánulásaiá alakultak át, amelyek távol álltak a termelés érdekeitől és szükségleteitől, s érthetetlenek voltak „műhelyszinten”.⁴⁰ Ez a hatalom, amiként Yves Cohen a Szovjetunió kapcsán kimutatta, a munka tudományos irányításától kölcsönzött, merev, papírosokkal bizonylatolt, nemegyszer gépek automatizmusára bízott „adminisztratív eljárásokban” találta meg azokat a csatornákat, amelyeken keresztül közvetíthette a párt akaratát a munkásosztályhoz. És csakugyan, ami a csehszlovák kormány intézkedéseit túlnyomórészt jellemezte ezekben az években, arra tett kísérlet volt, hogy világosan meghatározza a felelősséget, és minden egyes, még a termelési folyamat legjelentéktelenebb szakaszait érintő döntést is konkrétan, papíron, formálisan rögzítsen, s ezek bárminő megszegését büntető rendszabályok alkalmazásával üldözze.

Az efféle rendszabályok azonban gyakran a szándékoltak ellenkezőjét eredményezték. A termelésben keletkezett problémák megoldása helyett gyakorta még csak súlyosbították ezeket, végképp eltávolították a munka gyakorlatát a *scientific management* tudományos és pontos módszereitől; mi több, növelték a feszültséget a termelőegység és a tervekészítő központ között, arra ösztönözték a kommunista pártot, hogy veszedelmes módon a vaskemény kéz politikáját alkalmazza az osztály ellen, amelynek szóvivőjét láttatta saját magában. Mindez az 1953-as spontán sztrájkokba torkollott.

A vállalati iratok mindinkább a műhelyekben eluralkodott zavarodottságról és a türelmetlenség megnyilvánulásairól tanúskodnak a bürokratikus apparátus elterpeszkedése miatt (aminek következménye a iratok osztódásos szaporodása lett), valamint az önálló gazdasági elszámolás, „egy igazán szocialista munkaszervezési módszer” egyidejű bevezetése miatt, ami abban állt, hogy minden munkakollektívára külön-külön számolták ki a hasznot és a veszteséget. Amellett egy ilyen könyvelési rendszer alkalmazása, amelynek az volt a célja, hogy minden egyes dolgozót felelőssé tegyen a termelés komplex menetéért, Mladá Boleslav körülményei közt ahhoz vezetett, hogy az egyes részlegekre nyomást gyakoroltak a még nagyobb költségmegtakarítás elérése végett, és még szigorúbban ellenőrizték a „feszített” normákat.⁴¹

A konfliktus aztán az 1953. június 1-vel végrehajtott pénzreform nyomán robbant ki. A jegyrendszer és kettős piac – az egyik hatósági áras, a másik szabadáras – nagyon erősen fölpörgő inflációs spirált eredményezett, s ez drasztikus lépésre kényszerítette a kormányt. A reform előirányzata szerint az egy-egy lakos birtokában levő pénz kisebb része (300 Kč) 1:5 arányban lett átváltható, a fönmaradó összegre pedig 1:50 beváltási arányt szabtak meg. A jegyrendszer eltörlése a létfenntartási költségek összességének emelkedéséhez vezetett (29%-kal), korántsem arányosan a bérek emelkedésével (4,4%), és nemcsak a „burzsoázia”, hanem elsősorban nagyszámú munkáscsalád általános elszegényedésével járt együtt. Két héttel a német megmozdulások előtt Csehszlovákiában is sor került néhány jelentős

spontán tüntetésre: sztrájkoló munkások vonultak ki az utcára elítélni a reformot és garanciát kérni a kormánytól a bérek kifizetésére.⁴²

Mégis, mintegy a pártnak az ellenőrzés alól kicsúszott műhelyek ellen indított offenzívája jeleként, olyan rendeletet hagytak jóvá, amely büntetőjogi szankciókat tartalmazott a munkahelyi hiányzások ellen, valamint megtiltotta a munkaviszony fölbontását. Ám ez a rendelet csak rövid ideig volt életben: 1953. június 3-én tették közzé a Hivatalos Közlönyben, s a szakszervezetek kérésére, amelyet maga a kormány sugalmazott, ugyanaz év július 7-én visszavonták a kiváltott rendkívüli elégedetlenség – újabb sztrájkok és tiltakozások – miatt, valamint Moszkva közbelépésére, melyet aggasztott csatlósainak ingatag helyzete.⁴³ Megkezdődött az Új Irányvonal. Lényegesnek látszik hangsúlyozni, hogy ezekben az években, részben a T805 katonai jármű gyártásához szükséges futószalagok Mladá Boleslavba történt áthelyezése okán, de a termelési programok megváltoztatása miatt is – az S1200 helyett, amelyet Koprivnicébe vittek át (megint csak azért, hogy helyet teremtsenek a haditermelésnek), a Tatra 600 gyártását indították be az „Ameriká”-ban –, megrokkant a csehszlovák autógyártás.

„Amerika”, 1964

Az előzőekben megkíséreltük leírni a Škoda tömegtermelés felé vezető pályáját, és azt, ahogy előbb az „amerikai modellel”, majd a szovjettel találta szemben magát. 1964 ebből a szempontból célba érkezést jelent: a nyilvánvaló nehézségek dacára, kilenc évvel a terv megfogalmazódása után, 1964-ben befejeződött az új gyár építése, és még ugyanabban az évben megkezdődött a négyhengeres motorral és 988 cm³ hengerűrtartalommal tervezett MB1000, egy igazi népautó gyártása. Az „Ameriká”-

ból kisegítő üzem és szerszám lerakat lett, míg mellette az új gyártelep 800 000 m² területet foglalt el negyven épületével, s napi 600 gépkocsi előállítására volt alkalmas. Az üzem mind nagyságára, mind gépi ellátottságára nézve, megfelelő volt a tömegtermelésre. Ennek dacára, ha figyelmesen elemezzük termelési volumenének fejlődését, beszállítói kapcsolatait, a gyári munka szervezésének és irányításának módját, számos jelből arra kell következtetnünk, hogy a hétköznapi gyakorlatban nem volt ilyen egyértelmű a helyzet, figyelemreméltó nyomai voltak megtalálhatók a kisipari munkaszervezés és az „Ameriká”-ra jellemző korlátozott, kisszériás gyártás hagyományának.

Az új irányvonal Csehszlovákiában nem nyitott utat – eltérően attól, ahogyan ugyanazokban az években Lengyelországban és Magyarországon történt – sem a kommunista párt hatalmi rendszere valódi megvitatása előtt, sem a vállalatigazgatás munkástanácsok létrehozásával történő konkrét demokratizálására tett javaslat előtt.⁴⁴ Mindamellett a „harc a bürokratizmus ellen”, a ráébredés arra, hogy nem megfelelő a csehszlovák iparra alkalmazott sztálini modell, s a nemzeti hagyomány visszavételének igénye – ez mind jellemezte az 1954–1955-ös éveket – olyan folyamatokat indított be, amelyeknek fontos következményei voltak az országra nézve.⁴⁵ Össze kellett békíteni a tervezés hierarchikus piramisának alapzatán 1953-tól fogva megnyilvánuló centrifugális erőket avval a követelménnyel, hogy a csúcán viszont kézben kell tartani az ellenőrzést és a koordinálást. Ez a szükséglet volt jellemző a vállalatok és a tervezési központok között megnyilvánuló, bonyolult dialektikus viszonyokra a II. ötéves terv időszakában, s olyan következményekkel járt, amelyek túlléptek a tervekészítők szándékain.⁴⁶ Miután kiderült, hogy lehetetlen megoldani a makacs gazdasági és termelési nehézségeket, amelyek 1963-ban súlyos gazdasági válságban tetőztek, megindult az országban a gazdasági tervezés újragondolási folyamata. Ez az ötvenes évek második felében még csak addig jutott, hogy főleg a szaksajtó révén, átszivárgott az ortodox gazdaságelmélet hálószelein, ám a hatvanas évek elején, a Tudományos Akadémia Gazdasági Intézete által kidolgozott tézisekből kiindulva, már jóval nagyobb horderejű javaslatokban konkretizálódott.⁴⁷ Az a követelmény, hogy véget kell vetni az antagonizmusnak, amelyik szemlátomást szembeállítja egymással a tervekészítőket és a gazdaság alanyait, egy másfajta szocializmus követelésével párosult, ennek célja nem csupán a társadalom „növekedésének” elősegítése volt, hanem a növekedés mellett a társadalom „humanizálása” is, visszatérve így az ország gazdasági, ipari és szocialista hagyományaihoz.⁴⁸

A második ötéves tervnek (1956–1960) és a harmadik kezdetének időszaka, a Škoda történetének szemszögéből tekintve, figyelemreméltó kettősséget mutat.

A gyárat ezekben az esztendőekben átalakították a nagytömegű beruházások, amelyek azt célozták, hogy hozzáigazítsák a termelőfolyamat

technológiáját a tömegtermelés követelményeihez. Ebben az értelemben megoldást találtak a technológia, a vállalati szerkezet és a munka irányítási rendszere közötti kiegyensúlyozatlanságra, ami a vállalat növekedését jellemezte a háború után. Egy új létesítmény tehát, amely megoldotta az első ötéves terv éveiben keletkezett legnyilvánvalóbb ellentmondásokat, úgy látszott, képes megteremteni a kedvező föltételeket ahhoz, hogy átültessék a Škodába „a vállalatigazgatás szovjet modelljét”, és megvalósíthassák a tömegtermelést. Ilyen értelemben, ami Csehszlovákiában történt – a munka és a termelés szervezési rendszereire, az igazgatók és a műszakiak képzettségére fordított nagyobb figyelem –, híven reprodukálta azt, amit a Szovjetunióra vonatkoztatva úgy jellemzett Beissinger, mint a „*Rebirth of Managerialism*” [a „menedzseri szellem újjászületése”] szakaszát.⁴⁹ Hasonlóképpen az egész KGST-blokkban próbálkozások folytak ezekben az években valamifajta „szocialista technológia” megteremtésére, s megindult a vita a technológia és a tudomány szerepéről a nyugattal folytatott versenyben és a szocializmus fejlődésében.⁵⁰

Másfelől azonban, épp amikor a „szovjet vezetési modell”, megtisztítva legmarkánsabban sztálini jellegű módszereitől s hozzáigazítva a körülményekhez, már-már konszolidálódni látszott – a Škoda olyan nagyvállalattá vált, amelyben az egész ország gépkocsigyártásra szakosodott termelése koncentráldott, részlegesen automatizált berendezése alkalmas volt a népaútó nagy termelési volumenű előállítására –, ugyanez a modell abból az állapotából, amelyben politikai kényszerből „betűszerinti utánzás” tárgya volt, átváltozott átdolgozás és adaptálás céltárgyává.⁵¹ Jóllehet igencsak eltérő úton-módon, de mind a tervekésítők, mind az üzemi szintű termelésért felelősök egyaránt oda jutottak a tervek és a termelési folyamat összehangolásában jelentkező nehézségek megoldásának keresésében, hogy végtére is már lehetségesnek látták a „szovjet modell” hibridizálását.⁵² Ami meglepő – bár világosan kitűnik a forrásokból –, hogy erre két úton haladva kerülhetett sor: egyfelől központi szinten formálisan is látható s alaposan megtárgyalt frontnyitást kezdeményeztek volna egyfajta széleskörű ideológiai revízióknak s a piaci mechanizmusok tervgazdaságba való bevezetésének javaslata számára. Másfelől, a periféria szintjén, bizonyos földalatti, informális irányzatok révén a hiánygazdaság konszolidálása s a vele való együttélésnek és működtetésének a szüksége olyan gyakorlat életbe léptetését engedte volna meg a mindennapokban, amelyek a központi direktíváknál sokkal jobban orientáltak és alakították volna a műhely életét s a termelés módzatait. Az új gyártelep fölépítése (1956–1964), a vállalati reform (1958) és a Gazdasági Intézet létrehozása (1958) képviselhetik innen nézve a vízvonalastót a szovjet modell szerinti formális konszolidálódás és ennek informális hibridizációja között.⁵³

Az 1958-as reform, a VJH (Virobní Hospodářský Jednotek – termelő gazdasági egység) létrehozója, aminek hamarost mintájával szolgált az AZNP, példa lehet ennek a szakasznak a kettőségre: bár a VJH-k

megalakításának célja az volt, hogy decentralizálással egyszerűsítsék a célkitűzések végrehajtását és a beszállító ügyfelekhez való viszonyt, s kiiktassák a hatáskörök fölülrását, mégis, a tervezés és a koordinálás olyan föltételei mellett, amelyeket a Škoda számára eladdig megszabtak, óhatatlannak látszott, hogy még súlyosabb módon álljanak elő a szűk keresztmetszetek és mindazok a nehézségek, amelyek már megmutakoztak az I. ötéves terv időszakában. De ez már nem a minisztérium szintjén jelentkezett, hanem vállalati szinten: tehát ezen a helyi, a minisztériumhoz képes kevésbé látható szinten kellett volna megoldásokat keresni a tervekészítés bizonytalanságaira.⁵⁴ S ilyen szemüvegen át nézve szögesen ellentétes módokon lehet értelmezni a VHJ-reformot és következményeit.

Teichová azt hangsúlyozta, hogy kísérletről volt szó a rendszer megjavítására, anélkül, hogy megváltoztatnák azt, egy harmadik szintet építve be a hierarchia piramisába a minisztériumok és a vállalatok közé, sokadik és bizonyosan nem az utolsó „kanyar és fordulat” műveletét hajtva végre, amellyel szokás volt gyógyírt keresni a tervgazdálkodás rendszerében időről időre jelentkező bajokra.⁵⁵

Ezzel szemben a neo-institucionalista elemzés azt emelte ki, hogy éppenséggel a VHJ-k létrehozása korántsem redukálható – dacára az eredetének – arra, hogy egyike a „szovjet irányítási modell” ismétlődő irányváltásainak, hanem pontosan az ettől és a „*Political Economy of Communism*”-tól [a „kommunista politikai gazdaságtan”-tól] való eltávolodás kezdete, amelyre mindaddig hivatkoztak.

Ebben az értelmezésben a rendszer decentralizálásának, s egyben a csehszlovák tradícióknak jobban megfelelő munkaszervezési formák visszahozatalának kísérletéből, válaszul a hiánygazdaságra és megreformálása lehetetlenségére – ami 1968 nyara után nyilvánvalóvá lett –, születtek meg a helyi szinten alkalmazott stratégiák, amelyek magva lehetett a VHJ. A vállalatcsoportok McDermott szerint helyi hálózatot kezdenek kialakítani, hogy hozzáférjenek az erőforrásokhoz, és megvédjék magukat a tervgazdálkodás diszfunkcióitól. A köztes szintű intézmények, a VHJ-k és a helyi hatalmi központok lassanként fölörlték a központ hatalmát, s egyre nagyobb döntési hatalomhoz jutottak a termelés fölött. A VHJ-k működtetését az igazgatókra s a különböző helyi intézmények, pártsejtek, szakszervezetek és bankfiókok képviselőire bízta.⁵⁶

Kutatásunk forrásai azonban e ponton elégteleneknek bizonyulnak, csupán föltételezhetjük, hogy hasonló evolúció ment végbe a Mladá Boleslav-i vállalatnál is. Érdekes volna más alkalommal elemezni és meggyőződni róla, hogy egy efféle folyamat, amely már bebizonyosodott a nehézipart mellett a Škoda Plzeň esetében,⁵⁷ milyen mértékben volna vonatkoztatható az AZNP-re és a gépkocsigyártásra is, és hogy vajon a tervgazdálkodásban egy gépkocsigyár tömegtermelésnek megfelelő módon való működtetése, minden nehézség ellenére, viszonylagos kiegyensúlyozottsággal folyhatott-e a „rugalmas szakosodás” részleges

és korlátozott adaptálásával és egyfajta hibrid struktúrában, amilyenben az ilyesmi szemlátomást könnyebben ment, s amely különben is jobban illett a csehszlovák gép- és autópár hagyományához.⁵⁸

Jegyzetek

¹ S. Kott: Pour une histoire sociale du pouvoir en Europe Communiste: introduction thématique. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 49/2, 2002, 5–24; C. Sabel, J. Zeitlin (szerk.): *World of Possibilities. Flexibility and Mass Production in Western Industrialization*. Cambridge University Press, 1997, 1–33; J. Zeitlin, G. Herrigel (szerk.): *Americanization and its limits: Reworking US Technology and Management in Postwar Europe and Japan*. Oxford University Press, 2000, kiváltképp 1–50. (Szabványosított sorozattermékek gyártása, célgépek használata, szakképzetlen munkaerő alkalmazása és a tudományos vezetés technikái, szervezeti formák teremtése, nagyvállalatok, amelyek a lehető legnagyobb hatékonyságot biztosítják a rendszernek.)

² J. Laux: *The European Automobile Industry*. New York, 1992; S. Tolliday (szerk.): *The Rise and Fall of Mass Production*. Cheltenham, Edward Elgar, 1998, 175–217; J. P. Bardou, J. J. Chanaron, P. Fridenson, J. Laux: *The Automobile Revolution*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1982, 171–207; G. Volpato: *L'industria automobilistica internazionale, espansione, crisi e riorganizzazione*. CEDAM, Padova, 1983, 3–23.

³ Az amerikai modell teljes, újabb definícióját J. Zeitlin és G. Herrigel dolgozta ki. Lásd az általuk szerkesztett gyűjteményes kötetben: *Americanization and its limits*. A hivatkozott hely: 2–3. Az amerikai ipar fejlődéséhez: D. A. Hounshell: *From the American System to Mass Production 1800–1932*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press, RIRE4.

⁴ I. Margolius, C. Meisl: *Škoda–Laurin and Klement*. London, 1992, 92; V. Karlický, P. Hofman, F. Janáček, A. Klímecký, V. Krátký: *Svět okřídleného šípu. Koncern Škoda Plzeň. 1918–1945 (A szárnyas nyíl világa. A Škoda Plzeň konzorcium. 1918–1945)*, Plzeň, Škoda a. s., 1999, 397. A jubileumi teljes történethez vö. J. Kožíšek, J. Králík, *L&K–Škoda*, vol. I-II, Praha, Motor Press, 1997. A gyártott modellek és a termelési módszerek kimerítő leírásához vö. M. R. Cedrych, L. Nachtmann: *Škoda. Auta známá i neznámá. Prototypy i seriové automobily vyráběné od roku 1934 (Škoda. Ismert és ismeretlen autók. Az 1934-től gyártott prototípusok és gépkocsik)*. Praha, Grada, 2003. Lásd még J. P. Bardou, J. J. Chanaron, P. Fridenson, J. Laux, *i. m.*, 108. és köv. Továbbá Vyroba osobních a

dopravních automobilů Škoda v Mladé Boleslavi (Škoda gépkocsik és szállítójárművek gyártása Mladá Boleslavban) in *Zprávy Československého národního komitétu pro vědeckou organizaci*, IV, Praha, 1931 február, 2. sz., 17–18.

⁵ G. Berta: *L'imprenditore: un enigma tra economia e storia*. Venezia, Marsilio, 2004.

⁶ J. Rupnik: The Roots of Czech Stalinism. In R. Samuel, G. Stedman Jones (szerk.): *Essays for Eric Hobsbawm. Culture Ideology and Politics*. London–Boston, Routledge Kegan Paul, 1982, 304. és köv.

⁷ F. Machat: *Dejiny vedeckeho rizeni v kapitálickém prumyslu*. Praha, 1966. 148–149.

⁸ T. Masaryk: *La nuova Europa*. Pordenone, Edizioni Studio Tesi, 1997, 172–173. Azt írja: „a demokrácia ma nem létezhet tudomány nélkül: a demokrácia a haladás megszervezése az emberi tevékenység valamennyi ágában”; ehhez lásd F. Leoncini: *Introduzione*, uo. XXXVI; A. Laudiero: *Le Api e i cinghiali. Culture politiche dell'Europa Centrale: il caso Ceco*. Soveria Mannelli, Rubettino, 2000, 205.

⁹ V. I. Lenin: A szovjethatalom soron levő feladatai. (*Pravda*, 1918. április 28.)

¹⁰ Lásd ehhez J. Rupnik: *i. m.*, 304.

¹¹ S. Špaček (szerk.): *Život a práce u Forda. Zápisky československých inženýrů z Ameriky (Élet és munka a Fordnál. Csehszlovák mérnökök jegyzetei Amerikából)*. Praha, 1927. Uő.: *Ford a My. Zkušenosti československých inženýrů z americké praxe u Forda s ohledem na naše poměry (A Ford és mi. Csehszlovák mérnökök amerikai gyakorlati tapasztalatai a Fordnál, a mi viszonyainkra vonatkoztatva)*. Praha, 1928. A Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiájának Levéltára, a továbbiakban: AVČR, fond „Map” (Masaryková Akademie Práce), 95, 100, 99. számos műszaki szakember az 1922–1928 között kiutazók közül az L&K és a Škodovy Závody alkalmazottja volt (J. Čermík, 1922; V. Čechura, 1926; S. Malec, 1927; E. Kratochvíl, 1928; J. Hanuš, 1928; L. Cigánek, 1929). AVČR, „Map”, 99, 97.

¹² D. A. Hounshell: *From the American System to Mass Production. 1800–1932*. A vonatkozó oldalak: 249–253.

¹³ Vö. A. Gramsci: *Americanismo e Fordismo*. Roma, Editori Riuniti, 1991, 42–43. Csehszlovákiával kapcsolatosan vö. K. Čapek: *R.U.R.*, és *A Makropulosz-ügy* című ismert szépirodalmi alkotásaival; valamint J. Fleischner: *Taylorismus. In Technická kultura*, 2. vyd., Praha, 1922.

¹⁴ J. Janko, E. Těšínská (szerk.): *Technokracie v Českých zemích (1900–1950)*. Archiv AVČR, Praha, 1999.

¹⁵ Megjegyzések az amerikai modellhez vö. Zeitlin, Herrigel (szerk.): *i. m.* Introduction, valamint M. F. Guillén: *Models of Management. Work, Authority, and Organization in a Comparative Perspective*. The University of Chicago Press, Chicago, 1994. Lásd még a „*Studi storici*” tematikus számát, 37. évf. (1996), 1. sz. Vö. P. P. D'Attorre: *Anche noi possiamo essere prosperi. Aiuti ERP e politiche della produttività negli anni Cinquanta*. In *Quaderni storici*, 1985, 1. sz., 55–93; L. Segreto: *Americanizzare o modernizzare l'economia? Progetti americani e risposte italiane negli anni Cinquanta e Sessanta*. In *Passato e Presente*, 1996, 37. sz., 55–83.

¹⁶ V. Karlický és mások: *i. m.*, 395–403; I. Margolius, C. Meisl: *Škoda – Laurin and Klement*. A hivatkozott helyek: 91–93.

¹⁷ Az L&K történetéhez ezekben az években: I. Margolius, C. Meisl: *i. m.*, 70–77; J. Kožíšek, J. Králík, *i. m.*, vol. I; Václav Klement in *Zprávy*, 1931 január,

1. rész, IV. évf., 9. Vö. Kubů, E., Pátek J.: *Mýtus a realita hospodařské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*, Praha, Korolinum, 2000, 268–269.

¹⁸ A Škoda Auto Történeti Levéltára, Mladá Boleslav, a továbbiakban: Aša, fond ASAP (Akciová Společnost pro Automobilový Průmysl – Autóipari részvénytársaság), 93, levél a Taylor Society-nak, 1927. VII. 20.; a War Department-nek, 1927. VIII. 2.

¹⁹ Aša, ASAP, 93, *Resumé Zprávy o studijní cestě gen.rady V. Klementa do Spojených Států, vykonané spolu s Ing. J. Hauserem v době od 8-7 do 5-11-1927 ku zjištění výrobních poměrů v automobilovém průmyslu americkém (Összefoglaló V. Klement főtanácsos és J. Hauser mérnök 1927. július 8. és november 5. között az USA-ban az amerikai autógyártás termelési feltételeinek tanulmányozása céljából tett útjáról készült beszámolóhoz)*, Mladá Boleslav, 1928. február 5.

²⁰ D. Bigazzi: *La Grande Fabbrica. Organizzazione industriale e modello americano alla Fiat dal Lingotto a Mirafiori*. Milano, Feltrinelli, 2000, 91–93. Vö. még J. Laux: *i. m.*, 103–135; G. Volpato: *L'industria automobilistica internazionale, espansione, crisi e riorganizzazione*. Padova, CEDAM, 1983, 34–65.

²¹ J. Kubů, E. Pátek J.: *i. m.*, 383–384; J. Laux: *i. m.*, 101.

²² J. Kubů, E. Pátek J.: *i. m.*; O. Smrček: Vědecká organizace práce a její aplikace ve strojírenství do konce druhé světové války. In *Hospodářské dejiny – Economic History*, 1985, 165–219, 201.

²³ M. R. Cedrych, L. Nachtmann: *i. m.*, 48–60; I. Margolius: *i. m.*, 100–103; Bardou és mások: *i. m.*, 148.

²⁴ Karlický: *i. m.*, 401; J. Kubů, J. Pátek: *i. m.*, 121.

²⁵ Aša, ASAP, 11, 1937. VII. 8.

²⁶ Aša, ASAP, 93, *Zpráva (Beszámoló)*. 1938 május. Szerzők: ing. Hauser, ing. Hromádko.

²⁷ Aša, fond AZNP Automobilové Závody Narodní Podnik, 4, A. Taub: *A people's technology. A report to dr. Ing. F. Fabinger, General Director of KOVO*. Praha, 1946. szeptember 6.

²⁸ Uo.

²⁹ R. Locke: *The Collapse of the American Management Mystique*. Oxford University Press, 1996. 10.

³⁰ F. Fejto: *Storia delle democrazie popolari*. Milano, Bompiani, 1978, 212–220.

³¹ J. Kornai: *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. Princeton University Press, 1992. [Magyarul: *A szocialista rendszer*. Bp. 1993]; vö. W. Brus: 1950 to 1953: The Peak of Stalinism. In M. C. Kaser (szerk.): *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*. vol. III, Institutional Change within a Planned Economy. Oxford, 1986, 3–39; A. Teichová: *The Czechoslovak Economy. A hivatkozott oldalak: 134–140*. M. Myant: *The Czechoslovak Economy 1948–1988*. Cambridge University Press, 1989. Érdekes összevetés adódik a keletnémet autóipar esetével, vö. W. Abelshausen: Two kinds of Fordism: on the Differing Roles of the Industry in the Development of the Two German States. In: H. Shiomi, K. Wada: *Fordism Transformed: The development of the Production in the Automobile Industry*. Oxford University Press, 1995, 269–296. A teljesebb kép érdekében vö. R. Stokes: *Constructing Socialism. Technology and Change in East Germany 1945–1990*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2000, 1–12. Lásd még S. Kott: *Le communisme au quotidien. Les entreprises d'état dans la société est-allemande*. Paris–Berlin, 2001.

³² Aša, AZNP/P, vegyes szovjet anyagok, 1950.

³³ D. Hounshell: *i. m.*, 217–261.

³⁴ Vö. A. D. Chandler: *Dimensione e diversificazione. Le dinamiche del capitalismo industriale*. A hivatkozott oldal: 565. F. Amatori: Introduzione, in R. Whittington, M. Mayer: *L'impresa europea. Strategia, struttura e culture aziendali*. Milano, Egea, 2002.

³⁵ J. Kornai: *i. m.*, 97–109. Kritikát fogalmaz meg az átmeneti gazdaságok neo-institucionalista kutatásával kapcsolatban is, amely azt hangoztatja, hogy a horizontális informális kapcsolatok a vertikális hierarchikus nyomás ellenére jönnek létre. Vö. G. McDermott: *Embedded Politics: Industrial Networks and Institutional Change in Post-Communism*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 2002, különösen 28–63. Lásd még uő. in G. Grabher, D. Stark (szerk.): *Restructuring Networks in Post Socialism. Legacies, Linkages and Localities*. Oxford University Press, 1997, 1–33. V. Nee, D. Stark (szerk.): *Remaking the Economic Institutions of Socialism, China and Eastern Europe*. Stanford University Press, 1989. A munkamódotról vö. M. Burawoy, J. Lukacs: *The radiant Past. Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. The University of Chicago Press, 1992, 1–33; M. Burawoy: *The Politics of Production. Factory Regimes Under Capitalism and Socialism*. London, Verso, 1985, 157–208. Érdekes ennek előző értelmezése Haraszti Miklósnál: *Darabér* (német, olasz stb. kiadásai 1975-től; magyarul 1989-ben jelent meg); valamint G. Bonazzi: *Storia del pensiero organizzativo*. Bologna, Il Mulino, 1998, 147–156; A. Accornero: *Il mondo della produzione*. Bologna, Il Mulino, 1994, 301–331.

³⁶ Alec Nove emlékeztet rá, hogy az „ellenőrzés” terminusa, az orosz forradalom „tudományos munkaszervezésére” vonatkoztatva, nem „a dolgozók részéről történő ellenőrzést” jelenti, hanem a fölügyeleti ellenőrzést, ami a vállalatvezetés elméletében használatos „ellenőrzés” jelentésével azonos. Ehhez a véleményhez csatlakozik A. Martelli: *Teorie e ideologie del management. Profilo storico delle dottrine manageriali (1770–1970)*. Milano, Etas, 1979, 121–140. Lásd még A. Anfossi: *i. m.*, 44–45., ahol a szerző a *scientific management* olasz fordításáról ejt szót; szerinte a *management* terminus éppoly erővel fordítható olaszra a „gestire”, mint akár a „dirigere” szóval, amikor is az utóbbiban a „parancsolás” árnyalata hangsúlyos, s ez implicite kizárja, hogy a vállalati hierarchia alsóbb szintjeire is alkalmazható legyen. Minthogy az angol *management* szó eredetileg és konkrétan az utóbbiakat is magában foglalja, ezért gyakori és elterjedt szokás olaszra „tudományos munkaszervezésként” („organizzazione scientifica del lavoro”) fordítani, ám ez félrevezető, hiszen tény, hogy a *scientific management* „klasszikus” elméletének céltárgya – emlékeztet rá Anfossi – a vállalat irányító szervei, nem pedig a vállalat mint szervezet.

A csehben ilyen félreérthető mozzanatot nem tartalmaz a kifejezés fordítása: *vědecké řízení* („tudományos irányítás, vezetés”), nem pedig *organizace práce* („munkaszervezés”), amely kifejezés egyébként használatos a cseh nyelvben, s a tárggyal foglalkozó, még az 1930-as években indított, legfontosabb szakfolyóiratnak is ez a címe.

[A magyarban a *scientific management*-nek „tudományos vezetés” a legelterjedtebb fordítása; Taylor klasszikus könyvének – *Principles of Scientific Management* – címében is így olvashatjuk: *A tudományos vezetés alapjai. – A ford.*]

³⁷ K. Kaplan: *La crisi cecoslovacca*. Annali della Fondazione Feltrinelli, Milano, Feltrinelli, 1982, 267–326; M. Kramer: The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East Central Europe. Internal–External Linkages in Soviet Policy Making (Part 1). In *Journal of Cold War Studies*, 1. k., 1. sz., 1999 tél, 3–55.

³⁸ M. Beissinger: *Scientific Management, Social Discipline, and Soviet Power*. London, I. B. Tauris & Co. 1988. 4; Y. Cohen: Administration, politique, et techniques: réflexions sur la matérialité des pratiques administratives dans la Russie stalinienne (1922–1940). Különnyomat a *Servir l'état: les pratiques administratives en Union Soviétique* címmel tartott tanácskozás anyagából (Párizs, 2001 december 14–15.), 14; Egy újabb gyűjtemény, amely a kelet-európai tapasztalattal is számot vet: H. Bonin, Y. Lung, S. Tolliday (szerk.): *Ford of Europe 1967–2003, Ford 1903–2003: The European History*. Editions PLAGE, Paris, 2003, kiváltképp Yves Cohen tanulmánya: The Soviet Fordson. Between the Politics of Stalin and the Philosophy of Ford, 1924–1932. 531–558. A szovjet történelemre vonatkozólag N. Werth: *Storia dell'Unione Sovietica. Dall'impero russo alla Comunità degli stati indipendenti. 1900–1991*. Bologna, Il Mulino, 1994, 147–198; S. Fitzpatrick: *The Russian Revolution*. Oxford University Press, 1994, 81.; E. H. Carr: *La rivoluzione russa. Da Lenin a Stalin. (1917-1929)*. Torino, Einaudi, 1980, 24–34; M. Lewin: *Storia sociale dello stalinismo*. Torino, Einaudi, 1985, 272–294.

³⁹ Aša, AZNP/P, vegyes szovjet anyag, 1950.

⁴⁰ Y. Cohen: Administration, politique, et techniques: réflexions sur la matérialité des pratiques administratives dans la Russie stalinienne (1922–1940). Különnyomat a *Servir l'état: les pratiques administratives en Union Soviétique* címmel tartott tanácskozás anyagából (Párizs, 2001 december 14–15.), 6.

⁴¹ Aša, AZNP, 11, 1953. március 26. („Hozrasszcsot: valami új?”)

⁴² K. Kaplan: *La crisi cecoslovacca 1953–1956. I. m.*, 267–326. A tüntetések főbb színhelyei: Trinec, Ostrava, Stalingrad ČKD, Pardubice, Kladno, Vimperk. Vö. mindenekelőtt O. Ulč: Pilsen: the Unknown Revolt. In *Problems of Communism*, 1965, 3. sz., 46–49.

⁴³ D. Státník: *Sankční pracovní právo v padesátých letech. Vládní nařízení o opatřeních proti fluktuaci a absenci č. 52/1953 Sb. (Az ötvenes évek munkajogi büntető szankciói. Kormányintézkedések a fluktuáció és hiányzás ellen.) Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 1999.*

⁴⁴ F. Leoncini: *Il '56 polacco-ungherese: teorie e prassi per una strategia di riforma delle società occidentali*. Uő: *L'Europa Centrale. Conflittualità e progetto. I. m.*, 173–189; Uő: *Intellettuai e operai nel '56 ungherese*. Uo. 191–199; F. Leoncini (szerk.): *Che cosa fu la „Primavera di Praga”. Idee e progetti di una riforma politica e social*. Manduria, Lacaita, 1989; F. Leoncini, C. Tonini: *Primavera di Praga e dintorni. Alle origini dell'89*. S. Domenico di Fiesole, Edizioni Cultura della Pace, 2000, 13–30., különösen F. Leoncini: *1918-1968. Le due primavere della „Nuova Europa”*. 13–35. Lásd még K. Bartošek: Lettera aperta agli operai della Cecoslovacchia. In C. Boffito, L. Foa: *La crisi del modello sovietico in Cecoslovacchia*. Torino, Einaudi, 1970, 219–223 és O. Sik: *Quale comunismo?* Bari, Laterza, 1977, 217; valamint uő: *Plan and Market under Socialism*. New York, International Arts and Sciences Press, 1967; A. Dubček: *La via cecoslovacca al Socialismo*. Roma, Editori Riuniti, 1968.

⁴⁵ K. Kaplan: *La crisi cecoslovacca*. 306.

⁴⁶ M. Myant: *The Czechoslovak Economy 1948–1988. The Battle for Economic Reform*. 220.; W. Brus: I. m., 130.; V. Nee, D. Stark (szerk.): *Remaking the Economic Institutions of Socialism, China and Eastern Europe*. Stanford University Press, 1989.

⁴⁷ J. Kosta: *Storia e contenuti della riforma economica cecoslovacca negli anni 1965–1969*. In F. Leoncini (szerk.): *Che cosa fu la „Primavera di Praga”. I. m.*, 41–

67. A munkástanácsokról és a különböző álláspontokról a „haladó” táborban lásd K. Kovanda: *I consigli operai in Cecoslovacchia (1968–1969)*. In F. Leoncini: *I. m.*, 69–90. Egy gyűjtemény a *Práce* és a *Reporter* lapjain megjelent cikkekből, 1968-ból, amelyek világosan számot adnak a gazdaságirányításról, a menedzserek és a munkástanácsok közti viszonyról, a munkáreszvételeiről a vállalatirányításban, a tulajdonjog gyakorlásának decentralizálásáról, megtalálható in C. Boffito, L. Foa: *I. m.*, 170–211; 219–223; 233–237. Tágabb kitekintéshez vö. F. M. Cataluccio és F. Gori: *La Primavera di Praga*. Franco Angeli, Milano, 1990, (A cortonai tanácskozás dokumentumai, 1988. április 29–30.). Újabb elemzés a nemzetközi hatalmi viszonyokról s különösen a SZU-val való kapcsolatokról a Prágai Tavasz idején M. Kramer: *New Sources on the 1968 Soviet Invasion of Czechoslovakia (part one)*. In *Cold War International History Project Bulletin*, 1992 tél, 2. füzet, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington DC, valamint uő: *New Sources on the 1968 Soviet Invasion of Czechoslovakia (part two)*. Uo.

⁴⁸ F. Fleron: *Technology and Communist Culture, the Socio-Cultural Impact of Technology Under Socialism*. New York–London, Praeger, 1976, 5.

⁴⁹ M. Beissinger: *I. m.*, 159–187.

⁵⁰ R. Stokes: *Constructing Socialism. Technology and Change in East Germany 1945–1990*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2000.

⁵¹ O. Šik: *Plan and Market under Socialism*. Praga, 1967, 7–8.

⁵² Aša, AZNP, 34, *Rozvoj automobilového průmyslu v ČSR (Az autóipar fejlődése Csehszlovákiában)*, 1970.

⁵³ Ennek tanulmányozása végett helyénvaló lenne szóbeli forrásokhoz fordulni. Sem a vállalati, sem a minisztériumi levéltár nem adhat teljes képet egy informális szervezetről, s mivel folyvást csak a tervezőgazdaság koordinálási és ellátási problémáival foglalkozik, nem teszi lehetővé annak bizonyítását, amire a Škoda esetében egyelőre csupán kutatói hipotézis épülhet, s ezt csak bizonyos jelzések támasztják alá, amilyenek a művezetők fontosságának, az univerzális szerszámgépek használatának, az alkalmazott munkaerő szakképzettségének kitaró hangsúlyozása, és így tovább.

⁵⁴ G. McDermott: *Renegotiating Ties in Czech Industry*. 76–77.

⁵⁵ A. Teichova: *The Halting Pace to Scale and Scope*. 452–453.

⁵⁶ G. McDermott: *Renegotiating Ties in Czech Industry*. 78.

⁵⁷ G. Mc Dermott: *Embedded Politics*. 95–131.

⁵⁸ Uo. 39. Arra a következtetésre jut: *„Although Czechoslovak officials aimed to build economies of scale through increased concentration, rationalization, and standardization, international trade policies and the VHJ organizing principles undermined these efforts. Instead, by the 1980s a typical engineering VHJ and its firms had become a highly autarkic, tightly interlinked production network of a relatively broad range of final goods and non standardized inputs.”* [„Jóllehet a csehszlovák tisztviselők méretgazdaság kiépítését vették célba koncentrálás, ésszerűsítés és szabványosítás útján, a nemzetközi üzletpolitikai irányzatok és a VHJ szervezeti elvei megghiúsították ezeket az erőfeszítéseket. Ehelyett 1980-ra a tipikus gépipari VHJ-ből és a hozzátartozó cégekből óhatatlanul viszonylag tág skálán mozgó végtermékek és nem szabványosított termelési tényezők nagy mértékben autarchikus, szorosan összekapcsolódó termelési hálózata jött létre.”]

(Eredeti megjelenés: *Annali di Storia dell'impresa* 15–16, 2004-2005)

(Fordította: Csala Károly)

Ökomarxizmusok

„A tőkés termelés tehát csak azáltal fejleszti a társadalmi termelési folyamat technikáját és kombinációját, hogy egyúttal aláássa minden gazdagság kútforrásait: *a földet és a munkást*.” (Marx: A tőke, I. kötet, 472. o., Budapest, Kossuth, 1978.)

„Egy magasabb gazdasági társadalomalakulat álláspontjáról az, hogy a földgolyó egyes egyének magántulajdonában van, éppoly képtelenségnek fog látszani, mint az, hogy az egyik ember a másik magántulajdonában van. Még egy egész társadalom, egy nemzet, sőt az egyidőben létező összes társadalmak együttléve sem tulajdonosai a földnek. Csak birtokosai, haszonélvezői annak és mint *boni patres familias* [jó családapák] kötelesek jobb állapotban hagyni örökül a következő nemzedékeknek.” (A tőke, III. kötet, 731. o.)

„[E]zzel olyan helyrehozhatatlan szakadást idéznek elő a társadalmi – és az élet természet törvényei által megszabott – anyagcsere összefüggésében, minek következtében a talaj ereje elfecsérlődik [...]” (uo., 765. o.)

„A szabadság ezen a területen csak abban állhat, hogy a társadalmassult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik ezt a *természettel való anyagcseréjüket*, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk [...]” (uo., 773. o.)

A liberális *mainstream* egyik leggyakrabban hangoztatott, jól ismert közhelye – amely a zöldmozgalmak jelentős részében is bevetté vált –, hogy Marx és a marxi inspirációjú társadalomanalízis teljes mértékben ignorálta és ignorálja az ökológiai korlátok és a természetpusztítás kérdését. Mi több, szól az érvelés, Marx nem egyszerűen nem vett tudomást a technológiai és gazdasági fejlődés negatív és fönntarthatatlan környezeti következményeiről, hanem „prométheuszi” ember- és természetfelfogásával (Foster, 1995) – még ünnepelte is, sőt túlszárnyalni kívánta a kapitalizmus zsarnoki természetleigázását. Bárki, aki olvasta a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat*, vagy *A tőke* három kötetét, tudhatja, hogy ez egyszerűen nem igaz: mint a fenti idézetek is mutatják, Marx nagyon is tisztában volt azzal, hogy a kapitalizmus, nem csak az emberi fejlődésre nézve igen destruktív termelési mód, hanem hasonló könyörtelenséggel

éli föl „minden gazdagság kútforrásainak” másik típusát, a természeti erőforrásokat is.

A probléma azonban – nyilvánvalóan – nem filológiai természetű: az elsődleges kérdés ma nyilván nem az, hogy megtalálhatók-e ezek a környezetpusztítással kapcsolatos korai intuíciók a tizenkilencedik századi szerző írásaiban, hanem az, valóban konzisztensen értelmezhető-e napjaink ökológiai válsága a kapitalizmus (alapvetően) marxi elemzésének fogalmi keretében, s – még ennél is inkább – az, mennyiben tűnik reálisnak, hogy az ökológiai krízis kezelhető lenne a jelenleg főnálló gazdasági-társadalmi rendszer feltételei mellett.

Bár mindez Magyarországon teljességgel elérhetetlen és – tudunkkal – nagyjából ismeretlen, de az utóbbi egy-két évtized idevágó „ökomarxista” irodalma alapján az első kérdésre minden bizonnyal igennel válaszolhatunk. Elsősorban az Egyesült Államokban igen gazdag irodalom bontakozott ki, amely a kapitalizmus alapstruktúrája és a természetpusztítás közti szükségszerű kapcsolatot elemzi meggyőző módon: ide tartoznak John Bellamy Foster (*Marx's Ecology* [2000], *Ecology Against Capitalism* [2002], *The Ecological Revolution: Making Peace with the Planet* [2009]), Paul Burkett (*Marx and Nature: A Red and Green Perspective* [1999], *Marxism and Ecological Economics: Toward a Red and Green Political Economy* [2009]), Joel Kovel (*The Enemy of Nature: The End of Capitalism or the End of the World?* [2002]), James O'Connor (*Natural Causes: Essays in Ecological Marxism* [1997]) és számos más szerző írásai. Ezeknek az ökoszocialista gondolatoknak állandó fórumot biztosítanak a következő folyóiratok: *Monthly Review* (főszerkesztője John Bellamy Foster); *Climate and Capitalism* (<http://climateandcapitalism.com/>); *Capitalism, Nature, Socialism*.

A második kérdésre – kezelhető-e az ökológiai krízis valódi súlyának megfelelően a kapitalizmus keretfeltételein belül – részletesen reflektál az alábbi két írás is: mivel a tőkerendszer elsődleges mozgatórugója a profittermelés, a tőke értékesülésének parancsa, s a sokak által panacaeának remélt technológiai fejlődés is ennek az absztrakt, de mégis mindenhol óriási nyomással érvényesülő elvnek (vagy inkább valóságának) van alávetve, ezért a tőkefelhalmozást gátló környezeti szempontok érvényesítésére az esélyek igen rosszak, egészen addig, amíg eme szempontok mögött nincs ott a megfelelő társadalmi erő. Azaz mindaddig, amíg a zöldpolitika mint elkülönült „szakpolitika” vagy politikai irányzat jelenik meg, nem pedig a tőke érdekeivel szemben föllépő általános társadalmi mozgalom egy aspektusa, addig vajmi kevés esélye van arra, hogy szempontjai valóban szélesebb körben érvényesüljenek, bármilyen szimpatikusak is egy-egy zöld párt fiatal képviselői. Különösen így van ez most, amikor a zöldpolitika és a különböző zöld technológiák virágzó üzletágakká és vonzó befektetési területté kezdenek válni, ahova a megtérülés reményében bőségesen áramlik a tőke és a megfelelő ambíciókkal rendelkező „emberanyag” is. Bár a gyors technológiai fejlődés

a megújuló energiák, a biotechnológia stb. területén tagadhatatlan és sokszor kétségtelenül biztató, a folyamat mindeddig rendszerimmanens jellege miatt nem tűnik valószínűnek, hogy a tőkék versenyének káoszán keresztül (Husson, 2008) – megvalósíthatók lennének azok a „makroszintű”, összehangolt változtatások (pl. a teljes energia-fogyasztás jelentős csökkentése, városszerkezeti változások stb.), amelyek mindenképpen szükségesnek tűnnek az ökológiai válság kezeléséhez.

Amire tehát szükség lenne az ökológiai krízissel való komoly szembenézéshez, az az ökológiai és antikapitalista célok (és mozgalmak) fúziója. Főleges lenne tagadni, minderre jelenleg nem túl sok jel utal. Az egyre tisztábban kirajzolódó válságtendenciák, az ökológiai válság valószínűsíthető elmélyülése azonban talán történelmi szükségszerűséggé teszi az előbbi „fúzió” fontosságának fölismerését. Az alábbi írások közzétételével ennek a fölismerésnek az előmozdítása volt célunk – bármilyen szerény mértékben is.

Jegyzetek

Foster, John Bellamy: Marx and the Environment, *Monthly Review*, 1995, July-August.

Husson, Michel: La planification à l'ordre du jour, *Le Sarkophage* n°9, 15 novembre 2008. <http://hussonet.free.fr/sarkopla.pdf>

(K. M. B.)

A gazdagság paradoxonja: kapitalizmus és környezetrombolás

Manapság az ortodox közgazdászok a szóbeszéd szerint teljesen új célt találtak maguknak: megóvni bolygónkat a kapitalista expanzió által okozott környezetpusztítástól. Ígéreteik szerint ezt éppen a kapitalizmus további terjeszkedésével kívánják elérni, amelyről azonban lenyesegetnék vadhajtásait és megfékeznék túlkapásait. A „fenntartható fejlődés” önjelölt prókátorainak egyre növekvő serege azt hangoztatja, hogy nincs semmiféle ellentmondás a korlátlan tökefelhalmozás – Adam Smith-től máig a gazdasági liberalizmus krédója – és a Föld megóvása között. A rendszer továbbra is terjeszkedhet egy új „fenntartható kapitalizmust” létrehozva, amely piaci hatékonysággal kezeli majd a természetet és annak reprodukcióját. A valóságban ezek a víziók nemigen jelentenek többet, mint a bolygónk pusztításából profitáló stratégia megújított változatát.

E tragikomédia hátterében egy olyan eltorzult nézet áll, amely mély gyökereket eresztett a rendszer működésébe; és ez a rendszer a gazdagságot¹ kizárólag a csere által generált érték fogalmában tudja felfogni. Egy ilyen rendszerben csakis a piacokon forgó áruk számítanak. A csere rendszerén kívül eső természetet – a vizet, a levegőt, az élőlényeket – afféle „potya adománynak” tekintik. És ha az ember felveszi ezt a szemellenzőt, máris képes olyanokat mondani, mint William Nordhaus, vezető amerikai klíma-közgazdász, aki szerint a gazdaság relatív korlátlan növekedése az eddig megszokott módon még legalább egy évszázadig fenntartható – annak dacára, hogy a mérvadó klímaszakértők szerint ez a rendszer ennyi idő alatt totális katasztrófát hozna az emberi civilizációra és a bolygó élővilágára egyaránt.²

A mainstream közgazdászok és a természettudósok markáns véleménykülönbsége annak tudható be, hogy a kapitalista rendszer bevett elszámolási módszereiben jórészt láthatatlan a természet hozzájárulása a gazdagsághoz, csakúgy, mint maga a természetpusztítás. Elefántcsonttornyukba zárkózva az ortodox közgazdászok vagy tudomást sem vesznek a természeti környezet létéről, vagy pedig azt szűk, nyereségorientált céloknak rendelik alá.

Az elismert közgazdászok e fatális tévedését visszavezethetjük annak konceptuális alapjaiig. A 19. század végén és a 20. század elején kialakuló neoklasszikus gazdaságtanhoz általában hozzákapcsoljuk, hogy

elvetette a klasszikus gazdaságtan munkaérték-elméletét, amelyet a marginális hatékonyság/termelékenység elképzelésével váltott fel. Az kevésbé köztudott, hogy ezzel párhuzamosan egy másik kritikai perspektívát is feladtak: a gazdagság és az érték (a használati érték és a csereérték) közötti különbségtételt. Ezáltal elveszett annak lehetősége, hogy kialakuljon a gazdagság széleskörű ökológiai és társadalmi koncepciója. Az ortodox gazdaságtan e szemellenzőit – amelyek kirekesztették a tágabb természeti és humán világot – olyasvalakik kérdőjelezték meg, akik a John Maynard Keynes által a gazdaságtan „alvilágának” nevezett területeken tevékenykedtek. Ide sorolhatjuk James Maitland (Lauderdale earlje), Karl Marx, Henry George, Thorstein Veblen és Frederic Soddy kritikáit. Ma, a gátlástalan környezeti tisztítás korában ezek az egymástól is különböző nézetek ismét a figyelem középpontjába kerülnek.³

A Lauderdale-paradoxon

A ma uralkodó közgazdasági ideológia ökológiai ellentmondásait leginkább annak terminológiájával tudjuk bemutatni, amit a gazdaságtörténetben „Lauderdale-paradoxonnak” neveznek. James Maitland, Lauderdale nyolcadik earlje (1759–1839) 1804-ben írta meg *Vizsgálódások a közjavak természetéről és eredetéről, illetve növelésük indokairól és eszközeiről* (An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth and into the Means and Causes of its Increase) című művét. A róla elnevezett paradoxon abban áll, hogy Lauderdale szerint fordított arányosság áll fenn a közjavak és a magánvagyonok között, vagyis az utóbbiak növekedése gyakran az előbbieket csökkenését eredményezi. „A közjavakat – írja – legpontosabban talán úgy határozhatjuk meg, hogy *mindent magukba foglalnak, amire az ember vágyik, amit a maga számára hasznosnak tart, vagy ami számára örömet okoz.*” Az ilyen áruknak használati értéke van, és ezekből áll a gazdagság. Ám a magánvagyon a gazdagságon túl még valamit feltételez (illetve magába foglal egy korlátozást), mivel magánvagyon mindaz, „*amire az ember vágyik, amit a maga számára hasznosnak tart, vagy ami számára örömet okoz; és amiből valamilyen szintű hiány mutatkozik.*”

Más szóval, a hiány szükséges feltétele annak, hogy valami csereértékkel bírjon, és növelhesse a magánvagyonot. Ám ez nem áll a közjavakra, amelyekbe minden használati érték beletartozik, nem csupán azok, amelyekből hiány van, hanem azok is, amelyek bőségesen rendelkezésre állnak. Ez a paradoxon vezette Lauderdale-t arra a felismerésre, hogy a korábban bőségesen meglévő, az élethez szükséges javak szükségének fokozódása, mint a levegő, a víz vagy az élelem, amennyiben csereértéket tulajdonítanak nekik, az egyes magánvagyonok, sőt valójában az ország vagyonának – ha azt a „magánvagyonok összességéként” szemléljük – növekedését eredményezik ugyan, de csakis a közjavak

kárára. Például, ha valakinek sikerül monopolizálnia a korábban ingyenesen hozzáférhető vizet, és díjat szed a források használatáért, a nemzet mérhető vagyona növekszik, ennek azonban feltétele a lakosság szomjúságának növekedése.

„Az emberiség józan esze” – vélte Lauderdale – „fellázadna” bármiféle olyan javaslat ellen, hogy a magánvagyonok növelése érdekében „szükséget hozzanak létre valamely, az emberek számára általánosan hasznos vagy szükséges áruból”. Mindazonáltal tisztában volt vele, hogy a burzsoá társadalom, amelyben már ő maga is élt, számos formában pontosan ezt teszi. Kifejtette, hogy a különlegesen bő termésű időszakokban a holland gyarmatosítók „fűszerszámokat” égettek el, vagy bennszülötteket fogadtak fel „a szerecsendiófák hajtásainak és friss leveleinek a begyűjtésére”, hogy így pusztítsák el a növényeket. Hasonlóképpen, a kiadós években a „virginiai dohányültetvényeseket törvény kötelezte arra”, hogy az ültetvényen dolgozó minden rabszolgájuk után „adott mennyiségű dohányt elégessenek”. Az efféle gyakorlatok a hiány fokozására és a magánvagyonok (így a kevesek javainak) növelésére olyan dolgokat pusztítottak el, amelyek a közjavak részét képezték – ezekben az esetekben a föld termését. „Ezt az alapelvet olyan jól megértik azok, akik előnyeit élvezik – írta Lauderdale –, hogy csupán általános szövetkezésük lehetetlensége védheti meg a közjavakat a magánérdekek ragadozó mohóságától.”⁴

*A vagyonnal szembeállítva a gazdagság a klasszikus politikai gazdaságtanban kezdettől fogva ahhoz kapcsolódott, amit John Locke „valódi értéknek” nevezett, és amit később a politikai gazdaságtan művelői „használati értéknek” tekintettek.*⁵ A materiális használati értékek természetesen mindig is léteztek, és az emberi lét alapjaiként szolgáltak. Ám a kapitalista piacokon való eladásra termelt árucikkek valami mást is magukban foglaltak: a csereértéket (vagy az értéket). Így minden árucikknek „kettős jellege van”, használati értékből és csereértékből áll.⁶ *A Lauderdale-paradoxon egyszerűen a gazdagság és az érték kettős jellegének kifejtése, amely az összes közjavak (a használati értékek összessége) és a magánvagyonok felhalmozódása (a csereértékek összessége) közötti ellentmondást generálta.*

David Ricardo, a klasszikus-liberális politikai gazdaságtan legnagyobbja a Lauderdale-paradoxonra reagálva kihangsúlyozta a gazdagság és az érték (a használati érték és a csereérték) közötti konceptuális különbségtétel fontosságát. Lauderdale-hez hasonlóan Ricardo is azt hangoztatta, hogy ha a víz, vagy más, korábban korlátozás nélkül elérhető természeti forrás az abszolút hiány növekedésével csereértékre tesz szert, akkor a természetes használati értékek elvesztése egyben „a közjavak aktuális csökkenését” is jelenti – még akkor is, ha ezzel a magánvagyonok növekednek.⁷

Ezzel szemben Adam Smith legfontosabb francia követője, Jean Baptiste Say, aki a neoklasszikus gazdaságtan egyik előfutára volt, a

Lauderdale-paradoxont egyszerűen félresöpörte. Szerinte a gazdagságot (a használati értéket) bele kell érteni az értékbe (a csereértékbe), így lényegében az előbbiről nem vesz tudomást. A *Levelek Malthushoz a politikai gazdaságtanról és a kereskedelem pangásáról* (1821) című kötetében Say elutasította „a definíciót, amit Lord Lauderdale a gazdagságról adott”. Say abszolút szükségesnek látta, hogy egy az egyben elvesse a *gazdagság* és a használati érték azonosítását: „Amint Adam Smith észrevette, hogy kétféle értékről van szó, és az egyik érték a *használatban*, míg a másik a *cserében* van jelen, teljesen elvetette az elsőt, és könyvének minden lapján csakis és kizárólag a *cserélhető értékkel* foglalkozott. Ez az, amit Önnek is tennie kell, Uram [ezt Malthusnak írja]; amit Mr. Ricardo is tett; amit jómagam is tettem; amit mindnyájan tettünk: ennek okán a politikai gazdaságtan nem ismer el másféle értéket [... Következésképpen] a gazdagság benne foglaltatik az általunk birtokolt dolgokban; az *érték* szó egyetlen elfogadott jelentése a cserélhető érték.”

Say nem tagadta, hogy „valóban léteznek olyan dolgok, amelyek a természeti javakhoz tartoznak”, ám ezek – tette hozzá –, „nem olyan dolgok, amelyekkel a politikai gazdaságtannak foglalkoznia kellene”. És a politikai gazdaságtan értékfelfogásába – amely teljes mértékben felváltotta a gazdagság koncepcióját – kizárólag a cserélhető érték került bele. A természetes- és közjavakat, amelyek szemben állnak a csereértékkel, nem vették figyelembe.⁸

A liberális politikai gazdaságtan területén a Lauderdale-paradoxon azzal okozta a legtöbb zavart, amit Marx John Stuart Mill „szellemtelen szinkretizmusának” nevezett.⁹ Millnek *A politikai gazdaságtan alapelvei* című könyve (1848) e probléma miatt már az elején szinte szétesni látszik. Könyvéhez írott előszavában Mill (Sayt követve) kijelentette: „a gazdagságot ennek megfelelően úgy tekinthetjük, mint az összes olyan hasznos vagy kívánatos dolgot, amelyek csereértékkel rendelkeznek” – vagyis a gazdagságot végső soron a csereértékre redukálta. Ám Mill – jellemző eklekticizmusa és klasszikus gyökerei okán –, saját érvelését is aláásva, mégis feltárta a dolog szélesebb irracionalitását. Így, ugyanabban a fejezetben, a Lauderdale-paradox meglehetősen lényeglátó kifejtésére is sor kerül, amelyben Mill rámutat a tőkefelhalmozás és a közjavak között feszülő konfliktusra:

„Azok a dolgok, amelyekért cserébe semmit nem lehet kapni, legyenek bármily hasznosak vagy szükségesek is, nem a gazdagság részei, abban az értelemben, ahogy azt a politikai gazdaságtan érti. Például a levegőnek, amely a legabszolútabb szükséglet, nincs ára a piacon, mivel el-lenszolgáltatás nélkül elérhető: felhalmozásából senki nem profitálhatna; termelésének és elosztásának törvényei egy, a politikai gazdaságtantól igencsak különböző stúdium hatálya alá esnek. De habár a levegő nem tartozik a gazdagság alkotóelemei közé, az emberiség mégis sokkal gazdagabb lesz azáltal, hogy ingyenesen juthat hozzá, hiszen azt az időt és munkát, amit egyébként eme leginkább sürgető szükséglet kielégítésére

kellene fordítania, így más céloknak szentelheti. Elképzelhetőek olyan körülmények, amelyek között a levegő a gazdagság részévé válna. Ha általánossá válik huzamosabb ideig olyan helyeken tartózkodni, ahol a levegő természetes formájában nem fordul elő, mint például bűvárharangokban a tenger mélyén, akkor a mesterséges levegőellátásnak, akár csak a házak vízellátásának, meglesz a maga ára; és amennyiben bármiféle természeti csapás következtében a légkör túl ritkává válik a lélegzéshez, vagy valamiképpen monopolizálni lehet, a levegőnek akár nagyon magas piaci értéke is lehet. Ilyen esetben, ha valakinek több áll rendelkezésére belőle a saját szükségleténél, akkor a levegő tulajdonosa számára javainak részét képezheti; és az emberek összessége által általánosan birtokolt gazdagság mértéke első pillantásra éppen attól tűnik gyarapodni, ami számukra akkora szerencsétlenséget jelent. Hiba lenne figyelmen kívül hagyni, hogy bármily gazdaggá is válna a levegő birtokosa a közösség többi tagjának rovására, összességében minden egyes személy szegényebbé válna azáltal, hogy olyasmért kell immár fizetnie, amihez azelőtt ingyen juthatott hozzá.¹⁰

Mill itt Lauderdale-lel összhangban annak a mély szakadéknak a lehetőségét jelzi, amely a kapitalista gazdaságokban az egyre monopolisztikusabb alapokra épülő magánvagyonok utáni szűkkeblű hajsza, és a társadalom, illetve a közösségek közjavai között tátong. Ám Mill, minden éleslátása dacára, *Előszavának* végén elveti a Lauderdale-paradoxont, és a gazdagságot egyszerűen csereértékként határozza meg. Amit Say írt Smith *A nemzetek gazdagsága* című könyvéről – mármint hogy Smith „könyvének minden lapján [a bevezető megjegyzéseket leszámítva] csakis és kizárólag a cserélhető értékkel foglalkozott” –, így Millnek *A politikai gazdaságtan alapelvei* című munkájára is igaz.¹¹ A természetet nem gazdagságként szemlélte, hanem mint valamiféle „grátis” ajánlatot, vagyis ingyenes adományt a kapitalista értékszámítás szempontjából.

Marx és a Lauderdale-paradoxon

Say-val és Millel ellentétben, Ricardóhoz hasonlóan Marx nem csupán elfogadta a Lauderdale-paradoxont, de beépítette saját gondolataiba, hangsúlyozva, hogy a használati érték, illetve a gazdagság és az érték közötti ellentmondás a kapitalista termelés lényegéhez tartozik. *A filozófia nyomorúságában* Marx azzal válaszolt Proudhonnak *A nyomorúság filozófiájában* kifejtett, a használati érték és a csereérték ellentmondásával kapcsolatos zavaros elképzeléseire, hogy ezt a kérdést a legdrámaibb módon Lauderdale közelítette meg, aki rendszerét „a két értékfajta fordított arányára alapozta”. Marx valójában a politikai gazdaságtannal szembeni kritikájának egészét nagyrészt a használati érték és a csereérték ellentmondására alapozta, és jelezte azt is, hogy *A tőkében* kifejtett

érvrendszerének éppen ez az egyik kulcsfontosságú eleme. Rámutatott, hogy a kapitalizmusban a természetet a csereértékért folytatott hajszában ragadozó módon kiuzsorázzák: „a föld a használati értékek tartálya, s ezeket méhéből ki kell szakítani”.¹²

Ez az álláspont szorosan kapcsolódott Marx törekvéséhez, hogy a kapitalista gazdaságot egyszerre ábrázolja a gazdasági értékrelációk szempontjából, és mint a természet anyagi átalakítását. Így Marx volt az első fontos közgazdász, aki a termodinamika első és második törvényéből leszűrt új fogalmakat, az energiát és az entrópiát bevonta a termelés analízisébe.¹³ Látható ez az anyagcserében bekövetkezett szakadás leírásában is – az emberi lények és a termőföld metabolizmusának lerombolásában, amelyet az okoz, hogy a mezőgazdasági termények a városba kerülnek, és így a talajból kivont tápanyagok nem oda kerülnek vissza, hanem a vizet és a levegőt szennyezik. Ebben a koncepcióban mind a természetet, mind pedig a munkát kirabolják, hiszen mindkettőt megfosztják a reprodukciójukhoz szükséges alapvető feltételektől: a „szabad levegő” és a tiszta víz helyett a „szennyezett” levegő és víz válik a munkás létformájának részévé.¹⁴

Marx elemzése a természeti javak pusztításáról a felhalmozás érdekében akkor a leginkább egyértelmű, amikor a mezőgazdaság iparosodásával kapcsolatban a kapitalista földjáradékról ír. Ricardo földjáradék-elméletét a „talaj eredeti és elpusztíthatatlan erőire” alapozta. „Először is a talajnak nincsenek elpusztíthatatlan erői” – válaszolt Marx, hiszen ki lehet méríteni, az ökológiai pusztítás tárgya lehet. Ez az a pont Marxnak a kapitalista mezőgazdasággal kapcsolatos észrevételeiben, ahol az anyagcserében bekövetkezett törés analízise és a Lauderdale-paradoxon egy átfogó kritikában egyesül. És éppen itt hivatkozik gyakorta a fenntarthatóságra, mint bármely jövőbeni társadalom anyagi előfeltételére – arra a kényszerre, hogy megőrizzük a Földet az „egymáshoz kapcsolódó nemzedékek” számára. A fenntarthatóság előfeltétele – szögezte le Marx – annak a felismerése, hogy a Földet senki (még egy teljes társadalom, vagy az összes társadalom összessége) sem birtokolhatja; azt a jó háztartás alapelveivel összhangban meg kell őrizni a jövő generációk számára. Ahhoz, hogy az emberiség és a Föld közötti fenntartható kapcsolat a modern körülmények között lehetséges legyen, az egymással szövetségre lépett termelőknek racionális alapon, saját igényeiknek és az eljövendő nemzedékek igényeinek megfelelően kell szabályozni az emberi lények és a természet közti anyagcserét. Ennek értelmében az élet előfeltételeit és az azok előállításába fektetett energiát konzerválni kell.¹⁵

Kevés dolog volt fontosabb Marx nézeteiben, mint a földet birtokló nagy magánmonopóliumok megszüntetése, amelyek megfosztották az emberiség többségét: (1) a természettel való közvetlen kapcsolattól, (2) a földtől, mint termelőeszköztől, és (3) a földhöz fűződő közösségi kapcsolattól. Marx nagy élvezettel idézte Herbert Spencer *Társadalmi statika* (1851) című művének *A földhasználat joga* című fejezetéből azt a passzust, ahol

Spencer egyértelműen leszögezi: „Az igazságosság [...] nem engedi meg a földtulajdont, mert a többiek csak különben mint megtűrték élhetnének a földön [...] Lehetetlen olyan módozatot találni, amelynek alapján a föld magántulajdonná válhat [...] A föld kizárólagos birtoklására támasztott igény, végső következményeit tekintve, földtulajdonosi zsarnoksággal jár.” A föld, hangsúlyozta Spencer, valójában „egy nagy testülethez – a társadalomhoz” tartozik. Az emberi lények a föld „örökösztársai”.¹⁶

Bár Marx többnyire egy humán nézőpontból, a használati érték fenntartásának szempontjából vizsgálta a természetet, ám időnként azt is felvetette, hogy a természetnek joga van ahhoz, hogy ne züllessék pusztá árucikké. Ebben az értelemben idézte Thomas Münzer híres tiltakozását az ellen, hogy a kifejlődő burzsoá társadalomban „minden teremtmény tulajdonná tettek, a víz halait, a levegő madarait, a föld növényeit – a teremtménynek is szabaddá kell lennie”.¹⁷

Ökológia és a munkaérték-elmélet

Ironikus módon számos zöld gondolkodó (szocialisták és nem szocialisták egyaránt) gyakran azt hangoztatja, hogy a marxi kapitalizmuskritika részét képező munkaérték-elmélet szemben áll azzal az ökológiailag tájékozott értékelemzéssel, amire ma szükség van. A *Kicsi szép* című könyvének hasábjain E. F. Schumacher azt állapította meg, hogy a modern társadalomban megvan a hajlam „mindent értéktelennek tekinteni, amit nem magunk csináltunk. Még a nagy dr. Marx is ebbe a végzetes hibába esett, amikor megfogalmazta úgynevezett »munkaérték-elméletét«”. Luiz Barbosa egy nemrég megjelent környezetszociológiai tanulmánykötetben azt írja, hogy Marx „úgy vélte, hogy a nyersanyagokat grátisz (ingyen) kapjuk a természettől, és csupán az emberi munka ruhazza fel értékkel őket. Ezáltal Marx elsiklott a természet belső értékének felismerése felett.” Az öko-szocialista Jean-Paul Deléage azt panaszolta fel, hogy a munkát téve az érték egyetlen forrásává, Marx „nem tulajdonít belső értéket a természeti erőforrásoknak”. A társadalmi ökológiával foglalkozó Matthew Humphrey is hitelt ad annak a nézetnek, hogy „Marx ragaszkodása az emberen kívüli természetet értéktelennek tartó munkaérték-elmélethez” nyilvánvalóan mutatja „antropocentrikus szemléletét”.¹⁸

Fontos itt megérteni, hogy bizonyos konceptuális kategóriák, amelyeket Marx felhasznál a politikai gazdaságtan kritikájában, mint például a természet „ingyenes javaknak” tekintése, vagy maga a munkaérték-elmélet, a klasszikus-liberális politikai gazdaságtan felfedezései voltak, amelyeket Marx integrált a klasszikus politikai gazdaságtan *kritikájába* – olyan mértékben, amennyiben rámutattak a rendszer valóságos tendenciáira és ellentmondásaira. Marx ezeket a koncepciókat egy olyan érvelés szolgálatába állította, amely meg kívánja haladni a burzsoá társadalmat és annak szűkre szabott társadalmi kategóriáit. Azt a gondolatot, hogy a

természet kiaknázásra váró „ingyenes javak” összessége, egyértelműen a fiziokraták, és Adam Smith, Thomas Malthus, David Ricardo, valamint John Stuart Mill fejtették ki – már jóval Marx előtt.¹⁹ Sőt, ezek a gondolatok hosszú évekkel Marx után is a mainstream gazdaságtan részét képezik. A burzsoá politikai gazdaságtan realitásaként Marx elfogadta ezeket a koncepciókat, ám tisztában volt a bennük feszülő társadalmi és ökológiai ellentmondásokkal. Ezért *A politikai gazdaságtan bírálatához*-ban ismételten amiatt kritizálta Malthust, hogy visszaesett abban a fiziokrata szemléletbe, amely a környezetet „a természet ingyenes adományának” tekinti, miközben elsiklik afölött, hogy a természet kisajátítása a termelés érdekében – és az az egész értékreláció, amely erre a kapitalista társadalomban épül – valójában történelmileg meghatározott társadalmi viszonyokhoz kötődik.²⁰ Marx számára annak hangsúlyozása, hogy a Földet meg kell óvni a jövő nemzedékek érdekében – a környezet ingyenes dologként való kapitalista kisajátításával szemben –, egyszerűen arra az ellentmondásra mutatott rá, ami a természet gazdagsága és az azt szisztematikusan „kirabló” tőkefelhalmozás rendszere között feszül.

Mindazonáltal, a természet „ingyenes adományként” való kezelése benne foglaltatik a kapitalista gazdaság működésében, így folyamatosan a *neoklasszikus gazdaságtan egyik alapvető tétele* maradt. Alfred Marshall, a tizenkilencedik század végének nagy neoklasszikus közgazdásza axiómaként kezelte, és belekerült az ortodox közgazdasági szöveggyűjteményekbe. Így például egy széles körben forgatott alapfokú közgazdasági szöveggyűjtemény tizedik (1987-es) kiadásában Campbell McConnell a következőket szögezi le: „A föld a természeti erőforrások – ezek együttesen a »természet ingyenes adományai« – közé tartozik, amelyek felhasználhatóak a termelési folyamatban.” Később pedig ezt találjuk ugyanebben a könyvben: „A földnek nincs termelési költsége; az a »természet ingyenes és nem reprodukálható adománya«.”²¹ És valóban, ez az elképzelés annyira fontos részét képezi a neoklasszikus közgazdaságtannak, hogy a mainstream környezetgazdálkodásban is tovább él. Így például Nick Hanley, Jason F. Shogren és Ben White arra a következtetésre jutnak elismert *Bevezetés a környezeti gazdaságtanba* (2001) című könyvükben, hogy „a természeti tőke a természet összes [ingyenes] adományából áll össze”.²²

A zöld kritikusok, akiknek csak halvány fogalmaik vannak a klasszikus politikai gazdaságtanról (vagy a neoklasszikus gazdaságtanról), gyakran emlegetik negatív felhanggal Marx ragaszkodását a munkaérték-elmélethez – ahhoz az elképzeléshez, hogy csupán a munka generál értéket. Érdemes ismét leszögezni, hogy a munkaérték-elmélet nem szűkíthető le Marxnak a politikai gazdaságtannal kapcsolatos kritikájára, hanem a klasszikus-liberális politikai gazdaságtan *teljes alapját* képezi. A munkaérték-elmélet ökológiaellenes természetét feltételező téveszmék az *érték* és a *gazdagság* kategóriáinak összekeveréséből fakadnak – hiszen e kettőt a mérvadó közgazdászok ma szinonimának tekintik. Mint láttuk,

éppen a Lauderdale-paradoxon volt az, ami rávezette Say-t, Millt és másokat, hogy elvessek a gazdagság (a használati érték) autonóm kategóriáját – előkészítve ezzel a talajt az utánuk következő neoklasszikus gazdaságtani hagyomány számára. A kapitalista logika számára nem volt kérdéses, hogy a természet „értéktelen” (vagyis „ingyenes adomány”). A probléma sokkal inkább az volt, hogy miként dobják ki az értéktől megkülönböztetett gazdagság koncepcióját az alapvető közgazdasági összefüggések hajójából, lévén az egy kritikai – ma úgy is mondhatnánk, „ökológiai” – szemléletmód alapja lehet.

Marx, mint erről már szó esett, hevesen ellenezte a gazdagság és az érték megkülönböztetésének feladását, sőt más szocialistákat is megbírált, amennyiben azok az „érték egyenlő a gazdagsággal” tévhitét vallották. Ha az emberi munka a gazdagság egyik forrása, érvelt Marx – és ez a forrás vált a kapitalizmusban az érték alapjává –, akkor a természet annak másik, nélkülözhetetlen forrása. Azok, akik a munkát – a kapitalista értékanalízis árufétisizmusának csapdájába esve – a gazdagság kizárólagos forrásának tekintik, „természetfeletti teremtő erőt” tulajdonítanak neki. „A munka – szögezte le Marx a *Gothai program kritikájának* elején – nem a forrása minden gazdagságnak. A természet éppen annyira forrása a használati értékeknek (márpedig ilyenekből áll a dologi gazdagság!), mint a munka, amely maga is csak megnyilvánulása egy természeti erőnek, az emberi munkaerőnek.” A tőke elején pedig a klasszikus politikai gazdaságtan megalapítóját, William Petty-t idézte, aki szerint az anyagi gazdagságnak „a munka az atyja, a föld pedig az anyja”.²³ Marx hangsúlyozta, hogy a gazdagság létrehozásában „két alkotóelem”, vagyis „az ember és a természet” folyamatos együttműködését kell látnunk. Az, hogy a kapitalizmus nem volt képes a természetet értékszámításába integrálni – akárcsak a gazdagság és az érték összekeverésének tendenciája –, *magának a tőke rendszerének alapvető ellentmondása*. Azoknak, akik „Marxot abból az okból kritizálják, hogy nem tulajdonított értéket a természetnek – írja Paul Burkett –, bírálatukat a kapitalizmus számára kellene címezniük”.²⁴

Lauderdale-hez hasonlóan, ám erőteljesebben és következetesebben, Marx is azt hangsúlyozta, hogy a kapitalizmus rendszere az érték felhalmozásán alapul, akár a valódi gazdagság rovására (beleértve abba az emberi munka társadalmi jellegét is). A kapitalista viszonya a világhoz, mint Marx megjegyezte: „Aprés moi le déluge!”²⁵ Vagy, amint gyakorta fejtegette, a kapitalizmus vámpírként élőködik a természetben – vagyis élőhalott létét csupán a világ vérét szipolyozva képes fenntartani.²⁶

Az éteri közgazdászok és kritikájuk

Mindazonáltal, a gazdagság teljes klasszikus koncepcióját, amely Ricardo és Marx munkásságában teljesedett ki, a neoklasszikus gaz-

daságtan teljesen a feje tetejére állította. Ez jól látható Carl Menger munkáiban – aki az osztrák közgazdasági iskola, tágabb értelemben pedig a neoklasszikus gazdaságtan egyik megalapítója volt. A *Gazdaságtan alapelvei* című könyvében (amelyet 1871-ben, mindössze négy évvel Marx *A tőkéjének* megjelenése után publikált), Menger közvetlenül a Lauderdale-paradoxont támadta (valójában talán éppen ő nevezte először „paradoxonnak”), amelyről úgy vélte, hogy „bár első pillantásra igen mély benyomást kelt”, de hamis különbségtételeken alapszik. Menger mind a használati érték és a csereérték, mind pedig a gazdagság és az érték közötti megkülönböztetést fontosnak tartotta elutasítani. A gazdagságot a cserére alapozta, amely szerinte a szubjektív hasznosságban gyökerezik. Lauderdale-nek és Proudhonnak válaszolva azt hangsúlyozta, hogy a természeti javak szűkösségének megfontolt előidézése kedvező hatással jár (persze a tőkére nézve). És valóban, tótágast állítva Lauderdale-t, azt állította, hogy célszerű dolog elősegíteni „a bőségesen rendelkezésre álló (nem gazdasági jellegű) javak [vagyis a levegő, a víz, a természetes állapotban lévő területek] mennyiségének régóta tartó csökkenését, és végső soron bizonyos mértékig megritkítani ezeket – hiszen ezek a gazdagság összetevői, amely ezáltal növekedni fog”. Hasonló logikát követve állította azt is, hogy az ásványvizek előbb-utóbb ritkaságuknak megfelelően vélhetőleg kereskedelmi árucikké fognak változni. Amit Lauderdale paradoxonnak, vagy éppen átkosnak látott – a privát vagyonok növekedését a közjavak pusztítása által –, azt Menger, a közgazdasági neoliberalizmus egyik előfutára magának az elérendő célnak tekintette.²⁷

A gazdagság paradoxonjának a közgazdaságból való eltávolítására irányuló igyekezet mások mellett a gazdaságtan „alvilágában” munkálkodó olyan közgazdászok gúnyos kritikáit váltotta ki, mint Henry George, Thorstein Veblen és Frederick Soddy. Közkezen forgó 1897-es könyvében, a *Haladás és szegénységben* George keményen kiáll annak fontossága mellett, hogy fenntartsák a gazdagság társadalmi koncepcióját:

„Rendeteg dolgot szoktak felhozni annak bizonyítására, hogy a gazdagság, amennyiben a kollektív vagy az általános gazdagságról van szó, valójában egyáltalán nem is tekinthető gazdagságnak. Az ilyen dolgoknak csereértéke van [...] annyiban, amennyiben egyének, vagy egyének csoportjai között a gazdagság megszerzésének lehetőségét reprezentálják; ám nem képeznek valódi gazdagságot [társadalmi szempontból], mert növekedésük avagy csökkenésük nem érinti a gazdagság összességének mértékét. Ilyenek a kötvények, a jelzalogok, a váltók, a kötelezvények és egyéb megegyezések, amelyek a gazdagság mozgását szolgálják. Ilyenek a rabszolgák, akiknek értéke pusztán az egyik osztály hatalmát reprezentálja a másik osztály keresményének kisajátítására. Ilyenek a földek és más természeti lehetőségek, amelyek értéke nem más, mint egyfajta tiszteletben tartott megállapodás arra, hogy adott személyeknek kizárólagos joguk van a használatukra, és amely pusztán azt a hatalmat

reprezentálja, amelynek erejével a tulajdonosok részesedést követelhetnek abból a gazdagságból, amit mások megtermelnek rajtuk [...] A szuverén politikai hatalom törvényileg dönthet az adósságok elengedéséről, felszabadíthatja a rabszolgákat, és a földet ismét az egész nép közös tulajdonává teheti, anélkül, hogy a gazdagság összömege akár egy csipetnyi dohány árával is csökkenne, hiszen egyesek veszítenének, míg mások nyernének ezáltal.”²⁸

Alaposan körüljárva a gazdagság definíciójának változását a gazdaságtanban, George határozottan megbírálta Say-t, Millt és az osztrák közgazdasági iskolát a használati érték fogalmának elvetéséért, és hogy a gazdagságot kizárólag a csereérték terminusaival definiálták. A gazdagság termelése, érvelt George, alapvetően „az anyagra kifejett erőfeszítésen” alapul, és így a megtermelhető használati értékekhez kötődik. Az érték a munkából ered. Marxhoz hasonlóan ő is felidézte az antik görög materialisták alaptételeit (amelyek legismertebb megfogalmazásait Epikurosznál és Lucretiusnál találjuk), miszerint önmagában a munka semmit sem hozhat létre: „a semmiből csak semmi születhet”.²⁹

Akad még több másként gondolkodó közgazdász is, aki szintén bírálta a gazdagság szűk, ortodox gazdasági felfogását. Veblen szerint a kapitalista gazdaság fő hajtóereje a távoli időszakban a közjavak elragadása volt a magángazdagság javára. Ezt „amerikai tervezetnek” nevezte, mert az Egyesült Államokban, úgymond, „határozottabban és szélesebb körűen” dolgozták ki, mint bárhol másutt. A folyamatot Lauderdale-éhez hasonló szavakkal „az összes közjavaknak magánérdekké alakítására szolgáló bevett gyakorlatnak” nevezte, amelyre „a kisajátítás törvényesített tervének” keretében kerül sor – ennek legjellemzőbb formája „a termékeny területek kisajátítása magáncélokra”. A rabszolgaság, és „az ország indián lakosságának lezüllesztése és lemészárlása” ugyanazon ragadozó rendszer kialakulásának etapjai voltak.³⁰

Soddy, aki 1921-ben kémiai Nobel-díjat kapott, az ökológiai gazdaságtan fontos előfutára volt. Marx nagy tisztelőjeként amellet érvelt, hogy általánosan hibás a nézet, miszerint Marx minden gazdagság forrását csakis az emberi munkában látta. Marx, amint Soddy rámutatott, Pettyt és a klasszikus hagyományt követve a munkát a gazdagság apjának, a földet pedig az anyjának tekintette.³¹ A természet adományai a világ „általános gazdagságának” részét képezték. A Lauderdale-paradoxont újraélesztve a mainstream gazdaságtannal szembeni kritikájában Soddy hangsúlyozta, hogy „a zavarodottság már a korábbi [klasszikus] közgazdászoknak a »gazdagságról« alkotott definícióiba is beszűrömkedik [...] ám a modern [neoklasszikus] közgazdászok olyannyira óvatosnak tűnnek, hogy tartózkodnak mindenféle definíciótól ebben az ügyben. Így azt találjuk, hogy a gazdagságot, mondjuk, az életet lehetővé tévő szükségletek alkotják, vagy valamiféle hasonlóan határozott és elfogadható dolog, ám ha ezekre korlátlanul van szükség, mint mondjuk a napfényre, az oxigénre vagy a vízre, akkor ez már közgazdasági értelemben nem

gazdagság, hiszen ezek bármelyikének hiánya magát az életet tenné lehetetlenné.”

Ebben a tekintetben, írta Soddy, „a közgazdászok, akik nem veszik figyelembe az élet tudományos törvényszerűségeit, nem jutnak el a gazdagság semmiféle koncepciójáig”, sem bármiféle olyan gondolatig, ami – látva a környezet pusztulását – a természet vagy a társadalom javára szolgálna.³² Millnek a Lauderdale-paradoxonnal kapcsolatos sajátos véleményére utalva Soddy azoknak a „kicsavart fordulatairól” ír, akik a csereértéket teszik meg az érték és a gazdagság egyedüli kritériumává, és úgy vélik, hogy a táplálék, a fűtőanyagok, a levegő stb. szűkössége gazdagabbá teszi az emberiséget. Ennek eredményeként „a közgazdász hatásos fejest ugrik egy igen kínos dilemma mocsarába”.³³

Am a gazdaságtan „alvilágából” érkező megrázó kritikákra ügyet sem vetve, a domináns neoklasszikus tradíció egyre távolabb került a társadalmi gazdagság és a közjavak bármiféle koncepciójától, és a társadalmi (és természeti) költségek egész kérdéskörét kivetette elemzéseinek köréből. Így, amint azt az ökológiai közgazdász K. William Kapp kifejtette 1950-ben megjelent, mérföldkőnek tekinthető munkájában, a *Magánvállalkozás társadalmi árában*: bár Pigou *Jóléti gazdaságtana* fontos, az ortodox elméletre emlékeztető gondolatokat vezetett be a diskurzusba, a helyzet továbbra is az maradt, hogy „a társadalmi költségek elemzésére nem az érték- és az árelméleten belül kerül sor, hanem az úgynevezett jóléti gazdaságtan elkülönített rendszerében”. Kapp a társadalmi gazdagság és a társadalmi költségek egész problémakörének felvetését Lauderdale-nek tulajdonította, Marxra pedig úgy tekintett, mint a földet elrabló kapitalizmus egyik legelszántabb kritikására.³⁴

A Lauderdale-paradoxon visszatér

Napjainkban a Lauderdale-paradoxonnak még nagyobb a jelentősége, mint megfogalmazásakor, a tizenkilencedik században. A vízhiány, a légszennyezés, a világméretű éhínség, a fűtőanyag-tartalékok fogyatkozása és a klímaváltozás ma domináns globális realitásokká váltak. Sőt, az arra irányuló próbálkozások, hogy ezeket a szűkösségeket és hiányokat a rendszer keretein belül a magánvagyonok növelésére használják, továbbra is jelen vannak, elég, ha a vízkészletek privatizálásának világszerte jelentkező igényére gondolunk. Ezért beszél a vezető ökológiai közgazdász Herman Daly „a Lauderdale-paradoxon visszatéréséről” – ráadásul ezúttal igencsak bosszúra szomjasan tér vissza.³⁵

A bevett közgazdasági elképzelések ökológiai ellentmondásait leginkább az teszi nyilvánvalóvá, hogy képtelenek megoldásokat találni a globális környezeti válságra. Ez egyaránt tetten érhető abban, hogy nem tudják felmérni az előttünk tornyosuló fenyegetés mértékét, és azokban a szűklátókörű felhalmozási stratégiákban, amelyeket kiútként ajánlgatnak.

Az előbbi láthatjuk a vezető ortodox közgazdászok – közöttük a környezeti kérdésekre koncentráló szakemberek – megdöbbenő naivitásában, amit az okoz, hogy torz módon csupán a csereértéket veszik számításba, és nagymértékben ignorálják a használati értéket, vagyis a természet és a közjavak kérdéseit. Így például Nordhaustól 1991-ben a következőket idézték a *Science* című folyóiratban: „A mezőgazdaság, a gazdaságnak az a szektora, amely érzékeny a klímaváltozásra, a nemzeti termelésnek csupán 3 százalékát adja. Ez azt jelenti, hogy [a klímaváltozás] semmi esetre sem lesz túl komoly hatással az USA gazdaságára” a mezőgazdaság problémáin keresztül. Vagyis eszerint a mezőgazdaság tönkremenetele csak jelentéktelen hatást fog gyakorolni az Egyesült Államok gazdaságának egészére! Egyértelmű, hogy ez nem a természet, hanem a kapitalista gazdaság ellentmondása – annak abbéli képtelenségével párosulva, hogy nem hajlandó számításba venni az anyagi realitásokat. Az oxfordi közgazdász Wilfred Beckerman ugyanezt a rövidlátó nézetet képviselte *A kicsi ostoba* című 1995-ös könyvében, azt állítva, hogy „még ha az [USA-beli] mezőgazdaság nettó termelése 50 százalékkal csökken is a következő évszázad végére, ez csupán másfél százalékos GDP-csökkenést jelent”. Ez vezette máshol arra a következtetésre, hogy a jelen körülmények között a globális felmelegedés „elhanyagolható” hatással jár a világ termelésére nézve. Hasonlókat írt 1997-ben Thomas Schelling, a Svéd Nemzeti Bank Közgazdaságtudományi Nobel-emlékdíjának nyertese³⁶ a *Foreign Affairs* című folyóiratban: „A mezőgazdaság [a fejlett országokban] gyakorlatilag az egyetlen szektor, amelyet érint a klímaváltozás, és ez csupán a nemzeti jövedelem egy kis részét – az Egyesült Államokban 3 százalékát – jelenti. Ha a mezőgazdaság termelékenysége drasztikusan csökken a klímaváltozás miatt, az a megélhetési költségek egy-két százalékos emelkedését eredményezi majd egy olyan időszakban, amikor az egy főre eső jövedelme ugyanakkor nagy valószínűséggel megduplázódik.”³⁷

A kiindulópont – miszerint a mezőgazdaság az egyetlen olyan része a gazdaságnak, amely érzékeny a klímaváltozás hatásaira – egyértelműen hamis. Mégis, ami az igazán megdöbbenő az efféle nézetekben, hogy ezeknek a vezető neoklasszikus közgazdászoknak a szemellenzői milyen hatékonyan zárják ki a józan ész legapróbb fénysugarát is. Mindezt a GDP méricskélése jelent, senkit nem érdekel, hogy az csupán a hozzáadott gazdasági értékkel foglalkozik, és nem az anyagi létezés teljes valóságával. Nem értik meg, hogy a termelés olyan rendszert alkot, amely magába foglalja a természetet (és az emberiséget) is, nem csak a nemzeti jövedelemmel kapcsolatos számításokat. De még ettől eltekintve is bődületesen naivak ezek a nézetek – nem veszik észre, hogy a mezőgazdasági termelés felére csökkenése milyen óriási hatással lesz az élelmiszerárakra! Ma, amikor „az éhínség szökőárja söpör át a világon”, és legalább egymilliárd ember számára nem biztosított a megfelelő táplálkozás, ezek a csupán egy évtizedes megállapítások a világ

vezető, környezeti hatásokkal foglalkozó közgazdászai részéről bűnös ignoranciáról tesznek tanúbizonyságot.³⁸

Ugyanez, a globális felmelegedésnek a gazdaságra tett „várható szerény hatásairól” vallott torz elképzelés vezette oda Nordhaust, hogy 1993-ban „másodrendű fontosságú kérdésnek” titulálja a klímaváltozást, és azt állítsa, hogy „a közgazdasági tanulmányok zöméből az szűrhető le, hogy vezessünk be néhány kisebb korlátozást, pakoljuk össze a szerszámainkat, és koncentráljunk az ennél sürgetőbb problémákra”. Bár ő legalább tudomásul vette, hogy a tudósok komolyan aggódnak a jelenlegi trendek miatt ránk leselkedő környezeti katasztrófa miatt; a legtöbb közgazdász még ennél is „reményteljesebb” volt.³⁹

Persze nem kellene, hogy ez meglepjen bennünket. A kapitalizmus általános hozzáállása a közjóhoz, amint az közismert, egyfajta leszívargó gazdaság képét ölti, ahol az erőforrásokat és az emberi munkát intenzíven kizsákmányolják, hogy a csúcson lévők számára felmérhetetlen bőséget generáljanak. Ezt azzal a hazug ígérettel igazolják, hogy majd ennek a bőségnek egy része végül leszívárog az alul lévőkhez is. Ehhez hasonlóan a rendszer ökológiai ígéreteit is nyugodtan nevezhetjük „leszívargó ökológiának”. Azt mondják nekünk, hogy a korlátlan felhalmozás szabadjára engedésének egyfajta melléktermékeként a környezettel is minden eddiginél hatékonyabban fognak törődni. Azt a tényt, hogy a rendszer oly sokat dicsőített hatékonysága egy igen korlátozott, pusztító hatékonyság, vajmi ritkán emlegetik.

A kapitalizmus egyik jellemző vonása, amint azt a Lauderdale-paradoxon is mutatja, hogy a szűköséből, a hiányból táplálkozik. Éppen ezért semmi sem veszélyesebb a kapitalizmusra, mint egy rendszer, amely a bőségen alapul. A pazarlás és a pusztítás így racionálissá válnak a rendszer számára. Bár gyakran azt feltételezik, hogy a növekvő környezeti költségek visszafogják majd a gazdasági növekedést, a valóságban ezeket a költségeket a kapitalizmusban teljes egészében átruházzák a természetre (és a társadalomra). A természet (a közjavak) szelektív áruvá tétele pedig perverz módon új profítlehetőségeket jelent.

Mindez arra utal, hogy nincs olyan valódi visszaható mechanizmus – amint azt sokan gondolják –, amely a növekvő környezeti költségek hatására gazdasági válságot generálna, és így gátat vethetne a civilizáció és a pusztta lét bioszferikus feltételeit pusztító folyamatoknak. A rendszer perverz logikájából eredően egész új iparágak és piacok jönnek létre, hogy profitálhassanak a planetáris rombolásból, így például a hulladék-gazdálkodásból vagy a széndioxid-kvótákkal való kereskedelemről. Ezeket az új piacokat azzal igazolják, hogy részleges, *ad hoc* „megoldásokat” kínálnak azokra a problémákra, amelyeket folyamatosan generálnak a töke mozgástörvényei.⁴⁰

Valójában a természet hiányának növekedése remek lehetőséget teremt a világ közjavainak további privatizálásához. A közjavak privatizálásának tragédiája pedig csak felgyorsítja a természeti környezet

pusztítását, miközben egyre növeli a rá nehezedő rendszer súlyát. Ezt jól illusztrálja az ivóvízkészletek gyors privatizációja, amelyet most éppen a globális felhalmozás új óriáspiacának tekintenek. Az ivóvíz elapadása és elszennyeződése csökkenti a közjavak mértékét, beruházási lehetőséget teremt a tőke számára, míg az egyre ritkábbá váló ivóvíz eladásából származó profitot a jövedelmek és a vagyonok kiegészítésének tekintik. Ennek fényében nem meglepő, hogy az ENSZ Fenntartható Fejlődés Bizottsága egy 1998-as párizsi konferencián azt javasolta, hogy a vízhiány kérdéseinek kezelésére forduljanak a „nagy multinacionális cégekhez”, és alakítsák ki a vízjogok „nyílt piacait”. Gérard Mestrallet, a Suez nevű globális vízgazdálkodási vállalat vezérigazgatója kendőzetlenül kijelentette, hogy „a víz igen hasznos termék. Olyan termék, amelynek normálisan ingyenesnek kellene lennie, és a mi dolgunk az, hogy eladjuk. De ez egy olyan termék, amely elengedhetetlenül szükséges az élethez.” Később hozzátette: „Hol máshol [mint az egyre ritkuló vízkészletek magánérdekű monopolizálásának piacán] találhatnánk egy olyan üzletet, ahol az árak és a volumenek, nem úgy, mint az acél esetében, csak ritkán csökkennek?”⁴¹

Nem csak a víz kínál lehetőséget a hiányból való profitálásra. Ez a helyzet a fűtőanyagok és az élelmiszer esetében is. Az egyre növekvő fűtőanyag-hiány, ahogy a világ olajkereslete túlnő a kínálaton, általános áremelkedéseket okozott a fosszilis fűtőanyagok és energia terén, és globális elmozdulást a mezőgazdaságban a tápláléknövényektől az ipari, fűtőanyagként hasznosítható növények termelésének irányába. Ez komoly felfutást generált a biológiai fűtőanyagok piacán (amit „nemzetbiztonsági szempontokból” a kormányok is támogattak). Az eredmény az élelmiszerek hiányának növekedése lett, spirálisan emelkedő élelmiszerárakkal és az éhínség globális növekedésével. A spekulánsok mind ebben lehetőséget láttak arra, hogy a föld és az elsődleges áruforrások monopolizálásával még tovább gazdagodjanak.⁴²

Hasonló problémák merültek fel a széndioxid-kvóták kereskedelmében, amelyek látszólag úgy célozták meg a profit növelését, hogy közben csökkentsék a széndioxid kibocsátását. Ezeket a kvótákat továbbra is fejlesztik, dacára annak, hogy totális kudarcnak bizonyultak – mármint a széndioxid-szennyezés csökkentése terén. A tőke expanziója itt is fontosabbnak bizonyult, mint az élet feltételeit megőrizni akaró közérdek. Az uralkodó osztály különféle körei állandóan aktívan igyekeznek megakadályozni a radikális strukturális változásokat itt is, akárcsak más területeken, hiszen a társadalmi és környezeti viszonyok bármilyen érdemi átalakítása azt jelentené, hogy maga a termelés taposómalmának működése kerül veszélybe, és ez egy ökológiai-kulturális forradalmat vonhat maga után.

Valójában a tőkefelhalmozás szempontjából a globális felmelegedés és az elsivatagosodás leplezett áldások, amelyek csak kiterjesztik a magánvagyonok növelésének lehetőségeit. Ismét visszajutunk hát a lauderdale-i kérdéshez: „Ki ítelné meg kedvezően azt az embert, aki egy [...] ország

gazdagságának növelése érdekében azt javasolná, hogy okozzanak hiányt a vízben, amelynek bőségét megérdemelten a közösség egyik legáldásosabb javának tekintik? Mindazonáltal az kétségtelen, hogy ez a szélhámos ily módon sikeresen növelné a magánvagyonok mértékét.⁴³

Természetesen számos ökológiai kritikai szakember próbált úgy úrrá lenni a természet elértéktelenítéséhez kapcsolódó ellentmondásokon, hogy olyan új zöld elszámolási rendszereket dolgoztak ki, amelyek magukba foglalták a „természeti tőke” veszteségét is.⁴⁴ Bár az efféle törekvések fontosak a rendszer irracionálisának kidomborításához, ám beleütköznek abba a kiábrándító valóságba, hogy a nemzeti elszámolás jelenlegi rendszere tökéletesen *megfelel* a kapitalizmus realitásainak, a természeti javak (beleértve az emberi munkaerőt is) elértéktelenítése vagy alulértékelése terén. Ennek megváltoztatásához a rendszert kell meghaladni. Az értékesülés domináns formája a mai globális gazdasági válság idején a társadalmi és környezeti romlás kapitalista formájának felel meg – profitál a bolygó tönkretételéből.

Marx kritikai munkásságában az értéket a gazdagság elidegenedett formájaként fogta fel.⁴⁵ A valódi gazdagság a természetből és az emberi munkaerőből ered, és a valódi emberi igények kielégítéséhez kapcsolódik. „A használati értéket létrehozó munkáról téves azt mondani – írja Marx –, hogy az által létrehozott, tudniillik az anyagi gazdagságnak egyetlen forrása [...], a használati érték mindig tartalmaz anyagi szubsztrátumot [...], a munka az emberi létezésnek természeti feltétele, az ember és természet közötti anyagcserének minden társadalmi formától független feltétele.” Ebből a kiindulópontból szemlélve Lauderdale paradoxonja nem a gazdasági elemzés pusztá rejtvényé volt, hanem egy olyan rendszer legfontosabb ellentmondása, amely, mint Marx hangsúlyozta, csak azért fejlődik, mert „egyként alámossa minden gazdagság eredeti forrásait – a földet és a munkást”.⁴⁶

Jegyzetek

¹ Az angol „wealth” szó számos jelentése (jólét, vagyon, bőség, gazdagság stb.) közül jelen szövegben a *gazdagság*, mint bizonyos javak összessége (szemben az *értékek* összességeként értelmezett „vagyonnal”) látszott a leginkább megfelelő fordításnak. Ahol az eredetiben „public wealth” áll, ott azonban nem „közgazdagságot”, hanem „közjavakat” fordítottam. (*A ford.*)

² Nordhaus klímaváltozással kapcsolatos álláspontjának kritikájához lásd: Richard York – Brett Clark – John Bellamy Foster: „Capitalism in Wonderland”, *Monthly Review*, 61. sz. (2009. május), 4–5.

³ John Maynard Keynes: *A foglalkoztatás, a pénz és a kamat általános elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 35.

⁴ James Maitland, Lauderdale earlje: *An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth and into the Means and Causes of its Increase*. Archibald Constable and Co., Edinburgh, 1819. 37–59. és Chuhei Sugiyama (szerk.): *Lauderdale's*

Notes on Adam Smith. Routledge, New York, 1996. 140–141. A klasszikus politikai gazdaságtan területén Lauderdale közel állt Malthushoz, de általánosságban elutasította a klasszikus értékelméletet, amely a termelés három faktorának (föld, munka és tőke) fontosságát hangsúlyozta. Marx, aki Ricardót tekintette a burzsoá politikai gazdaságtan mércéjének, nem igazán mutatott kitüntetett érdeklődést Lauderdale teóriája iránt, leszámítva a használati érték és a csereérték közötti ellentmondásról szóló elképzeléseit. Ennek ellenére Lauderdale megrázó erejű kritikája a közjavak rovására gazdagodó magánvagyonokról a gazdaságtörténet legnagyobb másként gondolkodói közé emeli őt.

⁵ Robert Brown: *The Nature of Social Laws*. Cambridge University Press, Cambridge, 1984. 63–64.

⁶ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (1857–1858)*. Karl Marx és Friedrich Engels Művei (a továbbiakban: MEM) 46. I. köt. Ebben a cikkben az egyszerűség kedvéért nem foglalkozunk azzal a különbségtétellel, amit Marx a csereérték és az érték alapja (az absztrakt munka) között tett; a vitát behatárolandó alapvetően szinonimának tekintjük őket.

⁷ David Ricardo: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.; *Works and Correspondence of David Ricardo*. Cambridge University Press, Cambridge, 1951. 276–287.; George E. Foy: „Public Wealth and Private Riches”, *Journal of Interdisciplinary Economics*, 3. sz. (1989), 3–10.

⁸ Jean Baptiste Say: *Letters to Thomas Malthus on Political Economy and Stagnation of Commerce*. G. Harding's Bookshop Ltd., London, 1936. 68–75.

⁹ Karl Marx: *A tőke*. Utószó a második kiadáshoz. MEM. 23. köt. 41.

¹⁰ John Stuart Mill: *Principles of Political Economy with Some of their Applications to Social Philosophy*. Longmans, Green and Co., New York, 1904. 4., 6.

¹¹ Mill csupán egyetlen helyen lépi át ezeket a korlátokat könyvében, amikor a stacionárius állapottal foglalkozik. Lásd Mill: i. m. 452–455.

¹² Karl Marx: *A nyomorúság filozófiája*. MEM. 4. 69. és *Értéktöbblet-elméletek*, 2. könyv, MEM. 26/2. 224.; Marx levele Engelshez 1867. augusztus 24-én. MEM. 31. 320–321.

¹³ Lásd Paul Burkett és John Bellamy Foster: „Metabolism, Energy, and Entropy in Marx's Critique of Political Economy”, *Theory and Society*, 35. évf. 1. sz. (2006. február), 109–156.; ugyanők: „The Podolinsky Myth”, *Historical Materialism*, 16. sz. (2008), 115–161.; ugyanők: „Classical Materialism and the Second Law of Thermodynamics”, *Organization & Environment*, 21. évf. 1. sz. (2008. március), 1–35.

¹⁴ Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. MEM. 46. 117.

¹⁵ Karl Marx: *A tőke*. III. könyv. MEM. 25. 587.; és *Értéktöbblet-elméletek*, 2. könyv, MEM. 26/2. 224. Az anyagcserével kapcsolatos ellentmondás törésének kifejtéséhez lásd John Bellamy Foster: *The Ecological Revolution*. Monthly Review Press, New York, 2009. 161–200.

¹⁶ Karl Marx: Az indiai kérdés – Az ír földbérleti jog. MEM. 9. 152–153.; Herbert Spencer: *Social Statics*. D. Appleton and Co., New York, 1865. 13–44. Herbert Spencer később, 1892-től megtagadta ezeket a nézeteit, amit Henry George kritizált, lásd: *A Perplexed Philosopher*. Charles E. Webster & Co., New York, 1892. Lásd még: George R. Geiger: *The Philosophy of Henry George*. Macmillan, New York, 1933. 28–35.

¹⁷ Karl Marx: A zsidókérdéshez. MEM. 1. 375.; Thomas Münzer: *Collected Works*. T & T Clark, Edinburgh, 1988. 335.

¹⁸ E. F. Schumacher: *Small Is Beautiful*. Harper and Row, New York, 1973. 15.; Luiz C. Barbosa, „Theories in Environmental Sociology”, in: Kenneth A. Gould és Tammy Lewis (szerk.): *Twenty Lessons in Environmental Sociology*. Oxford University Press, Oxford, 2009. 28.; Jean-Paul Deléage: „Eco-Marxist Critique of Political Economy”, in: Martin O’Connor (szerk.): *Is Capitalism Sustainable?* Guilford, New York, 1994. 48.; Mathew Humphrey: *Preservation Versus the People?* Oxford University Press, Oxford, 2002. 131–41.

¹⁹ Thomas Malthus: *Pamphlets*. Augustus M. Kelly, New York, 1970. 185.; David Ricardo: *Principles of Political Economy*. 76, 287.; Paul Burkett: *Marxism and Ecological Economics*. Brill, Boston, 2006. 25–27., 31., 36.

²⁰ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatához*. MEM. 13.

²¹ Campbell McConnell: *Economics*. McGraw Hill, New York, 1987. 20., 672.; Alfred Marshall: *Principles of Economics*. MacMillan and Co., London, 1895., második fejezet.

²² Nick Hanley, Jason F. Shogren és Ben White: *Introduction to Environmental Economics*. Oxford University Press, Oxford, 2001. 135.

²³ Karl Marx: A gothai program kritikája. MEM. 19. 23.; *A tőke*, I. kötet. MEM. 23. 49.

²⁴ Paul Burkett: *Marx and Nature*. St. Martin’s Press, New York, 1999. 99.

²⁵ „Utánam az özönvíz!” Karl Marx: *A tőke*. I. kötet. MEM. 23. 252., és Paul Burkett: uo.

²⁶ A vámpír-metaphora használatához Marxnál lásd: Mark Neocleous: „The Political Economy of the Dead: Marx’s Vampires”, *History of Political Thought*, 24. évf. 4. szám (2003. tél), 668–684.

²⁷ Carl Menger: *Principles of Political Economy*. Ludwig von Mises Institute, Auburn, 2007. 110–111. Hasonló nézeteket képviselt Eugen Böhm-Bawerk: *Capital and Interest*. Libertarian Press, South Holland, 1959. 127–134.

²⁸ Henry George: *Progress and Poverty*. Modern Library, New York, 1879. 39–40.

²⁹ Henry George: *Complete Works*. Doubleday, New York, 1904. 6. kötet, 121–128., 158., 212–225., 242., 272–276., 292., valamint *A Perplexed Philosopher*, 51–61.

³⁰ Thorstein Veblen: *Absentee Ownership*. Augustus M. Kelley, New York, 1923. 168–170.

³¹ Frederick Soddy: *Wealth, Virtual Wealth and Debt*. Allen and Unwin, London, 1933. 73–74.

³² Frederick Soddy: *Cartesian Economics*. Hendersons, London, 1922. 15–16; *Matter and Energy*. Henry Holt and Co., New York, 1912. 34–36.

³³ Soddy: *Wealth, Virtual Wealth and Debt*, 63–64.

³⁴ K. William Kapp: *The Social Costs of Private Enterprise*. Schocken, New York, 1971. 8., 29., 34–36., 231.

³⁵ Herman E. Daly: „The Return of the Lauderdale Paradox”, *Ecological Economics*, 25. sz. (1998), 21–23., valamint *Ecological Economics and Sustainable Development*. Edward Elgar, Cheltenham, 2007. 105–106.; Herman E. Daly és John B. Cobb, Jr.: *For the Common Good*. Beacon Press, Boston, 1994. 147–148.

³⁶ Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel – a közgazdasági Nobel-díj teljes, hivatalos neve. (*A ford.*)

³⁷ Nordhaust idézi Leslie Roberts: „Academy Panel Split on Greenhouse Adaptation”, *Science*, 253. sz. (1991. szeptember 13.), 106.; Wilfred Beckerman: *Small Is Stupid*. Duckworth, London, 1995. 91.; „The Environment as a

Commodity”, *Nature*, 357. sz. (1992. június 4.), 371–732.; Thomas C. Shelling, „The Cost of Combating Global Warming”, *Foreign Affairs* (1997. november–december), 8–9.; Daly: *Ecological Economics and Sustainable Development*, 188–190.

³⁸ Fred Magdoff és Brian Tokar: „Agriculture and Food in Crisis”, *Monthly Review* 61. évf. 3. sz. (2009. július–augusztus), 1–3.

³⁹ William D. Nordhaus: „Reflections on the Economics of Climate Change”, *Journal of Economic Perspectives* 7. évf. 4. szám (1993. ősz), 22–23.

⁴⁰ Az a vélemény, hogy létezik ilyen visszaható mechanizmus, a marxista ökológiai elemzésben „a kapitalizmus második ellentmondása” elnevezést kapta. Lásd: James O’Connor: *Natural Causes*. Guilford, New York, 1998. Ennek kritikájához: Foster: *The Ecological Revolution*, 201–212.

⁴¹ Maude Barlow és Tony Clarke: *Blue Gold*. New Press, New York, 2002. 88., 93., 105.

⁴² Fred Magdoff: „World Food Crisis”, *Monthly Review* 60. évf. 1. sz. (2008. május): 1–15.

⁴³ Lauderdale: *Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth*, 41–42.

⁴⁴ A zöld elszámolási rendszerekről lásd: Andrew John Brennan: „Theoretical Foundations of Sustainable Economic Welfare Indicators”, *Ecological Economics* 67. sz. (2008), 1–19.; Daly és Cobb: *For the Common Good*, 443–507.

⁴⁵ Burkett: *Marx and Nature*, 82–84.

⁴⁶ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatahoz*. MEM. 13. 19.; *A tőke*. I. könyv. MEM. 23. 686.

(Eredeti megjelenés: *Monthly Review*, 2009. november)

(Fordította: Konok Péter)

A „zöld kapitalizmus”-on túl

A kapitalizmust a kezdetektől fogva a természeti környezettel szembeni lenézés jellemezte. Amint azt Marx megállapította, a tőke éppúgy kizsigereli a termőföldet, mint ahogy kizsákmányolja a munkást.¹ Az ökológiai összeomlás irányába való mozgás így a kapitalizmus inherens vonása. Ma már egyetlen komoly megfigyelő sem tagadja a környezeti válság súlyosságát, de e válságot többnyire még most sem mint sajátlagosan kapitalista válságot értelmezik, vagyis mint olyasvalamit, ami a tőke uralmának következtében jött létre és állandósult, és aminek megoldása lehetetlenség a tőkés keretek között.

Érdeemes emlékeztetnünk magunkat, hogy noha kiindulásképpen Marx a kapitalizmus válságtendenciáit az üzleti cikluson belül (specifikusan annak lefelé tartó fázisában) lokalizálta, ugyanakkor azt is felismerte, hogy e tendenciák másfajta formában is megnyilvánulhatnak – az egyik ilyen manifesztáció a globális expanzió kényszere.² Ezek a manifesztációk nem inherensen ciklikusak, hanem inkább permanensen ható trendek. Esetileg ellensúlyozni lehet őket, de ameddig a kapitalizmus fennmarad, meg nem szüntethetők. E manifesztációk magukban foglalják (1) a gazdasági hatalom fokozódó koncentrációját; (2) a gazdagok és szegények közti növekvő polarizációt a nemzeti határokon belül és azokon kívül is; (3) állandó készenléteket az előbbi tendenciák katonai erővel történő alátámasztására; (4) és ami minket e helyütt különösen érdekel, az életfontosságú természeti erőforrások megszakítás nélküli pusztítását és kimerítését.

A 2008-ban megkezdődött recessziót, amely elismerten a legsúlyosabb az 1929 utáni világválság óta, különféleképpen interpretálták a baloldalon abból a szempontból, hogy a tőke képes-e vagy sem túljutni ezen az által, hogy gyakorlatilag helyreállítja azokat a – részben progresszív természetű – korlátokat, amelyeket (az Egyesült Államokban) elfogadott az 1930-as években. Akik szerint ez a fajta gyógy mód lehetséges, azok számára a válság csupán a neoliberais programot ássa alá, nem pedig a kapitalizmust mint olyat.³ Ebben az esetben a nagyobb állami szabályozáshoz való (talán ciklikus) visszatérésnek lennének tanúi (beleértve a korlátozott munkáskövetelések iránti nagyobb fogékonyság visszatérését is).

Ami egyáltalán nem ciklikus – és ami a legélesebben megkülönbözteti a jelenlegi válságot a 30-as évek válságától –, az a háttérben végbement súlyos környezetpusztulás. A tőke uralmát nemcsak a pénz-

ügyi káosz, hanem a természeti infrastruktúra összezsugorodása és bomlása is veszélyezteti – ez az infrastruktúra nem csupán az emberi faj túléléséhez szükséges, hanem a tőkésosztály sajátos szükségleteihez is. Az uralkodó osztályt közvetlenül a következő problémák aggasztják: (a) emelkedő nyersanyag- és energiaárak; (b) az éghajlatváltozással összefüggő katasztrófák okozta veszteségek; (c) tömegek életviszonyainak felborulása, széleskörű elégedetlenség, és végső soron társadalmi zűrzavar.

Ezek az aggályok motiválják a „zöld kapitalizmus” politikai programját. Habár vannak bizonyos nyilvánvaló szempontok, amelyek közösek a különféle zöld elgondolásokban, végső soron világos, hogy lehetetlen harmonikusan ötvözni a következetesen kapitalista vonalvezetést és a zöld dimenzió érvényre juttatását. Ettől függetlenül, bizonyos közvetlenül környezetbarát intézkedéseket sürgősen meg kell hozni, tekintet nélkül arra, hogy kinek a támogatása teszi őket lehetségessé. A baloldalnak késedelem nélkül szembe kell néznie az ebből fakadó dilemmával, mivel csak így válhat lehetségessé bármiféle, hosszabb távra szóló radikálisabb stratégia kidolgozása.

A „zöld kapitalizmus” programja⁴

Konceptuális szinten nyilvánvaló, hogy a „zöld kapitalizmus” két antagonisztikus viszonyban álló törekvést próbál összekapcsolni. Zöldnek lenni – ez egyet jelent az ökoszféra egészségének előtérbe helyezésével, mindazzal együtt, amit ez az üvegház-gázok kibocsátásának megfékezésését és a biodiverzitás megőrzését illetően megkövetel. A kapitalizmus képviselője viszont egyet jelent a növekedés és felhalmozás erőltetésével, és ebben a szemléletben a munkaerő és a természeti környezet egyaránt csupán mind inputok jönnek számításba.

Ám a tőke számára az ellentmondások létezése nem újdonság. Éppúgy, ahogy a tőke igyekszik egyensúlyozni a piacbővítés és a bér-költség-korlátozás ellentétes követelményei között, ugyanúgy meg kell próbálnia megtalálni az egyensúlyt a folytonos növekedés és a túlélés alapvető feltételeinek megőrzése között. Annak ellenére, hogy e két cél végső soron összeegyeztethetetlen, a tőkének törekednie kell arra, hogy bizonyos mértékig mindkét célt megvalósítsa. Így hát a zöld kapitalizmus fogalmi önellentmondás, mégis politikai célkitűzés is egyben. A zöld kapitalizmus hívei kétfrontos harc közepette találják magukat: egyfelől a tőke rövidlátó védelmezőivel szemben, másfelől pedig azokkal szemben, akik a termelés és a fogyasztás rendszerének messzemenő, ökológiailag megalapozott átalakítását követelik.

A zöld kapitalista víziót néha a kisvállalkozásokkal társítják, amelyek közvetlenül megvalósítanák a zöld kritériumokat pl. a megújuló energiaforrások használatával, a mérgező vegyszerek alkalmazásának kerülé-

sével, a meghibásodott termékek megjavításával, az újrahasznosítással, illetőleg a termelési inputok vagy a késztermékek nagy távolságra történő szállításának minimalizálásával. De a piaci kényszerek valószínűleg komoly mértékben akadályoznák az efféle üdvös gyakorlat széles körű elterjedését. A helyi önellátásra leginkább az élelmiszer ágazatban, azon belül is mindenekelőtt az őstermelői piacokon találunk példákat – az ilyen piacok figyelemre méltó fellendülést éltek meg az utóbbi években az ipari országokban. Ez azonban sokkal inkább a Marx által „egyszerű árutermelés”-nek nevezett jelenség mai formája, semmint a tőkés vállalkozásé. Az agrár-biznisz átenged némi reziduális teret az ilyesfajta árutermelés létezéséhez, de egyidejűleg alá is ássa azt az élelmiszerfeldolgozásban és -tárolásban alkalmazott technológiai megoldásoknak köszönhető méretgazdaságossággal; a politikai befolyás révén elnyert állami támogatásokkal; valamint a tipikusan bevándorlókból toborzott munkaerőre támaszkodással – amelynek bérszínvona a normálisnak tekintett megélhetési szintnél alacsonyabb. Az így létrejövő költségkülönbözetből (és a termelői piacokra való eljutás nehézségeiből) adódóan a termelői piacokon való vásárlás vélhetőleg mindaddig főleg politikai/értékválasztás függvénye marad, ameddig a mostaninál sokkal több változás nem megy végbe az élelmiszeripari komplexum által élvezett mesterséges versenyelőny ellensúlyozására.

Figyelmünket most már a domináns nagyvállalati szektorra fordítva, azt találjuk, hogy a zöld kapitalista programot részben épp a vállalatok illetve érdekvédelmi tömörüléseik, részben pedig a kormányok szorgalmazzák.⁵ Ami a vállalatokat illeti, részükről a „zöld” viselkedés alapvetően három formát ölt: (1) olyan energiamegtakarító és egyéb költségcsökkentő lépések, amelyek amúgy környezeti megfontolások nélkül is előnyösek lennének számukra; (2) a kormányzati környezetvédelmi szabályozás tiszteletben tartása (e szabályozás alakításában általában komoly szavuk van); (3) és ami a legfontosabb, „közönségkapcsolatok” (PR). Az ipari érdekvédelmi társulások tovább erősítik a PR aspektust, szerepük létfontosságú a globális szinten, ahol a nemzetközi egyezmények mögött meghúzódó közkeletű előfeltevések formálására törekszenek. E társulások széles körű tevékenységet végeztek az ENSZ fejlesztési programjának befolyásolása érdekében, és kiterjedt lobbitevékenységet folytattak az időszakosan megrendezett „Föld Csúcstalálkozókon” (Rio de Janeiro 1992, Kiotó 1997, Johannesburg 2002, Koppenhága 2009). A Business Council for Sustainable Development (Üzleti Tanács a Fenntartható Fejlődésért) a riói konferenciára való rákészülés során jött létre, és alapító okiratában deklarálta, hogy „a gazdasági növekedés teremt meg azokat a feltételeket, amelyek révén lehetségessé válik a környezet védelme”.

A Tanács befolyásának köszönhetően, a globális környezeti intézkedések megfigyelésével és ellenőrzésével a Világbankot bízták meg, amely aztán a rákövetkező évtizedben paradox módon tizenöt-ször annyi

pénzt fektetett bele fosszilis üzemanyagokkal kapcsolatos projektekre, mint amennyit a megújuló energiaforrásokba.⁶ Öt évvel később a kiotói konferencia irányvonala is hasonlóan alakult, amennyiben itt vették kőbe az emisszió-kereskedelmet mint a globális felmelegedés elleni küzdelem elsőszámú stratégiai eszközét. „Cap and trade” néven a kvótakereskedelem vált a kormányzati ajánlások központi elemévé az Egyesült Államokban. A kényszer helyett gazdasági ösztönzőket alkalmazó rendszer keretében a vállalatok részt vesznek a szennyezési jogok piacán. A cégek politikai súlya miatt azonban e szennyezési jogok kiinduló költsége a vállalatok számára jó eséllyel zérus lesz. Ugyanakkor a legnagyobb ipari szennyezőknek lehetőségük lesz arra, hogy az általuk okozott kárt valamilyen más módon „ellensúlyozzák” (pl. újraerdősítési programok finanszírozásával), ahelyett, hogy rákényszerülnének a szennyezés közvetlen mérséklésére.

Amikor a vállalatok a környezetről szóló vitában hallatják a hangjukat, ezt mindig annak az előfeltevésnek a szellemében teszik, hogy az ökológiai krízis megoldásának alapvető eszköze a technológia és a piac. A technológiai váltás állandó jellemzője a tőkés fejlődésnek. Kezdetben a munkatermelékenység maximalizálására összpontosítottak, ma pedig különösen a kommunikáció és a géntechnológia területén állnak elő egyre csodálatosabb berendezésekkel és eljárásokkal. Az egyre sorjázó innovációk – a későkapitalizmus fontos kísérőjelensége⁷ – a közvélekedésben alátámasztani látszanak azt az elképzelést, hogy nem létezik olyan kihívás, amire a technológia ne tudna megfelelni. E mögött a hiedelem mögött az a kimondatlan feltevés húzódik meg, hogy minden technológiai választás továbbra is a nagyvállalati érdekek mentén – vagyis a profitmaximalizálás, növekedés és felhalmozás szempontjainak megfelelően – történik majd. Habár a zöld technológiák – pl. a megújuló energiaforrások – valóban képesek bizonyos fokú érdeklődést kiváltani a vállalati szektorból (főleg a társadalmi-politikai nyomásnak köszönhetően), nincs semmi, ami képes lenne bizonyos vállalatokat visszatartani attól, hogy a bevált (nem-zöld) termelési eljárások további alkalmazása mellett döntsenek – hacsak nem kerül sor a gazdasági döntéshozatali jogosítványok jelenlegi elosztásának radikális megváltoztatására. A vállalatok szükség esetén igyekeznek majd zöld jelmezbe bújni, de ugyanakkor habozás nélkül félrevezetik a közvéleményt a vitás környezeti kérdések mibenlétét illetően, és olyan technológiai „megoldásokkal” fognak előrukkolni, amelyek megvalósíthatósága több mint kérdéses.

E tendencia jellemző (és gazdaságilag fontos) illusztrációja az ún. „tisza szén” körüli hírverés. Kezdjük mindjárt azzal, hogy a szénipar PR-gépezete a széntüzelésből adódó bizonyos szennyezésekre (pl. a kénszennyezés és a finomrészecskék) koncentrálnak, miközben figyelmen kívül hagyja a legfontosabb problémát: az égési folyamatot magát, és az atmoszférába kerülő széndioxid ebből fakadó növekvő koncentrációját. Amikor aztán ezt az elkerülhetetlen végeredményt immár nem lehet

nemlétezőnek tekinteni, az iparág – miután még a szénadóhoz hasonló szerény ellenőrzések révén történő korlátozást sem hajlandó elfogadni – azt fogja állítani (mint Seven Leer, az Arch Coal Inc. vezérigazgatója tette), hogy „a széndioxid légköri koncentrációjának stabilizálása a széndioxid-leválasztás és -tárolás által lesz lehetséges. Más választási lehetőség nincs.”⁸ Ám a széndioxid-leválasztás és -tárolás eredményessége nem bizonyított, és a vele kapcsolatos problémák hasonlóak a bármilyen más mérgező melléktermék nagyon nagy mennyiségben való tárolásánál előálló problémákhoz. Habár lehetséges leválasztani a széndioxidot és félreeső helyekre pumpálni (akár a föld alá, akár az óceánok alá), az ilyen műveletek, mielőtt túllépnek egy bizonyos határértéket, bizonytalan, kiszámíthatatlan, és jó eséllyel katasztrófális visszahatást eredményezhetnek.⁹

Nyilvánvalóan kívánatos lenne elmozdulni bizonyos kimeríthetetlen és megújuló energiaforrások irányába. Azt azonban kevesen ismerik fel, hogy ezeknek az energiaforrásoknak is megvannak a maguk költségei – amelyek a szükséges berendezések felállítása, karbantartása, illetőleg az energiaátvitel kapcsán merülnek fel – és így ezek közül egyikőtől sem remélhető korlátlan energiakinálat, akármilyen bőségben is fordulnak elő a természetben.¹⁰ Az alternatív források némelyikének, mint a hidrogénnek és a biomasszának az előállítása maga is jelentős (ha nem is ellehetetlenítően magas) energiafelhasználással jár.

A biomassza (vagyis biológiai alapanyagok üzemanyagként való éleltetése) az élelmiszer-termesztéshez rendelkezésre álló földterület csökkenésével is fenyeget. A hidrogén veszélye, hogy szivárgás esetén a gáz a sztratoszférába kerül, ahol elpusztítja az ózonréteget. A geotermikus energia megcsapolása bizonyos területeken szeizmikus zavarokhoz vezethet; ráadásul a szükséges mélyfúrások igen költségesek lehetnek, és a mélyből felemelkedő hő elszivároghat. A szélenergia-felhasználást – pozitív potenciálja ellenére – korlátozza az anyag- és térigény, illetve sok helyütt a szélerősség szabálytalan váltakozása. A hullámenergia folyamatosabban termelődik, mint a szélenergia, de túl az ennek megcsapolásához szükséges víz alatti turbinák magas üzembe állítási költségein, veszélyes lehet a helyi lakosságra, illetve a vándorló állatfajokra (a szélerőművekhez hasonlóan). Végül, a napenergia rendkívül ígéretesnek mutatkozik a közvetlen helyi alkalmazásban, de a nagy volumenben történő energiatermelés esetén fennállna a kockázat, hogy más célokhoz szükséges teret von el. Ahhoz pedig, hogy a napkollektorokat egyébként használaton kívüli sivatagi területen állítsák fel, biztosítani kellene a kollektorok folyamatosan pormentes állapotát, amihez viszont hatalmas mennyiségű víz nagy távolságra való szállítására lenne szükség.

Való igaz, mindezek a technológiák – a biomassza részleges kivételével – nem súlyosbítják a széndioxid légköri nettó koncentrációját. Talán ugyanez elmondható az atomenergiáról, amennyiben (ahogy azt az újabb technológiák ígérik) nem igényli a hasadóanyagok nagy volumenben

történi bányászását és finomítását. Az atomenergiának viszont vannak más problematikus implikációi, túl az ijesztően magas kezdeti (pénzbeli és időbeli) költségeken. Még ha feltesszük is – ahogy állítják – hogy a nukleáris hulladékkal kapcsolatos kockázatok minimalizálhatóak az ismételt újrafelhasználással (ameddig szinte alig marad radioaktív anyag), és hogy a Csernobil-típusú katasztrófa esélye vagy a katonai támadással szembeni sebezhetőség a mérnöki tervezés javításával kiküszöbölhető¹¹, még mindig ott van a tény, hogy az atomenergiához kapcsolódik a bombakészítés lehetősége, miközben jelenleg nincs érvényben semmilyen leszerelési folyamat. Az imperialista kormányok ezért nem fogják engedni, hogy az atomenergia a potenciális globális keresletnek megfelelően széles körben elterjedjen. Egyébként a hosszú távú ökológiai és politikai szempontok nem annyira e korlátozások felszámolását, hanem az imperialista hatalmakra való kiterjesztését tennék kívánatossá, egy teljes átállási folyamat részeként.

Mindeme megfontolások mérlege az, hogy a jelenleg növekvő energiaigény kielégítése a fosszilis üzemanyagok – szén, olaj, földgáz – folytatódó felhasználása nélkül egyelőre nem megoldott. Az alternatív energiaforrásokkal kapcsolatos problémákra való tekintettel ideje lenne, hogy radikálisan és átfogóan újragondoljuk az egyenlet keresleti oldalát. Ez a szocialista válasz lényege: miközben bátorítani kell a tiszta energia termelésének különféle módzatait, számolni kell azzal, hogy ezen alternatíváknak a teljes energiatermeléshez való hozzájárulása végső soron korlátozott, és ezért szükség lesz a világ összesített energiafogyasztásának tényleges csökkentésére. Ha ezt megértettük, akkor rátérhetünk arra a kérdésre, hogyan azonosítsuk és állítsuk fontossági sorrendbe a tényleges szükségleteket, és hogyan szervezzük újra a társadalmat ezek mentén oly módon, hogy mindenki jól-létét biztosíthassuk. Egy ilyen gondolkodási keret azonban a tőke számára elérhetetlen, akármennyire is tudatossá válik a környezeti veszély kapcsán.

Az energiafogyasztás csökkentésének politikai vonatkozásai

Az ökológiai mozgalom eddigi fejlődése során képtelen volt a szélesebb társadalom számára meggyőző programmal előállni az energiafogyasztás nagy méreteiben való mérséklését illetően. Általánosságban véve a tőkés növekedési modellnek kétféle kritikáját munkálták ki, és e kettő – noha végső soron kiegészíti egymást – gyakran ellentétes politikai következtetésekhez vezetett. Az egyik oldalon ott van „a kicsi szép” jelzővel fémjelzett tradíció, amely a lokalitást, a vidéki életstílust favorizálja, és (kisebb vagy nagyobb mértékben) elutasítja az „ipari társadalmat”. Ez a tradíció jól érzékeli a növekedéssel járó veszélyeket, de ezeket hajlamos általában véve a modern állapothoz kapcsolni, beleértve a modern technológiát, a népességnövekedést és az urbanizációt.¹² A másik

oldalon ott találjuk a szocialista tradíciót, amely Marxra támaszkodva a növekedést nem az emberi evolúció mint olyan keretében, hanem a tőke által elszabadított specifikus hajtóerők prizmáján keresztül szemléli. Politikai kifejeződésében azonban ez utóbbi tradíció a széleskörű nyomorral sújtott országok forradalmi rezsimjeivel kapcsolódott össze, ahol éppen ezért a „szocialista növekedés” vált első számú prioritássá. E társítás eredményeképpen – és ebben a szóban forgó rezsimek valós vagy vélt hiányosságai is megerősítették őket – a növekedési paradigma kritikusaiban általában a szocializmus kritikusaivá is váltak, mivel úgy látták, hogy legfőbb negatív vonásait illetően a szocializmus osztozik a kapitalizmussal. Megfordítva, akik átértézték a nyomorból való kiemelkedés sürgető voltát, elutasították a növekedéssel szembeálló álláspontot, úgy tekintve rá, mint azok álláspontjához az ideológiai kifejeződésére, akiknek a szükségletei már most kielégítést nyernek, és akik igazságtalan módon megtagadnák ugyanezt a többiektől.

Ennek az antagonizmusnak az elméleti megoldása már létezik. Implicite benne rejlik abban, ahogy Marx kétszeresen párhuzamba állítja a természetet és az embert – egyrészt mint a gazdagság két forrását/teremtőjét, másrészt mint a tőkés kisajátítás „tárgyait”. E kapcsolatot mélységében elemezték többek között olyan szerzők, mint Paul Burkett, John Bellamy Foster, Joel Kovel és Richard Levins. Foster könyve (*Marx ökológiája*) kiváltképpen cáfolja a Marx gondolkodásával kapcsolatos produktivista sztereotípiákat, Levins pedig – dialektikus gondolkodásra, biológiai szakismeretekre és mezőgazdasági tapasztalatokra támaszkodva – tömör, de széleskörű cáfolatát nyújtotta a developmentalista, növekedésközpontú előfeltevéseknek.¹³ Ezt az irodalmat olvasva láthatóvá válik, hogy Marx tőkekritikájában implicit módon megtalálható a high-tech mezőgazdaság elutasítása, valamint a biodiverzitás helyreállítására, a távolsági kereskedelem drasztikus csökkentésére és általában véve a technológia társadalmi vagy közösségi kontroll alá helyezésére való felhívás. Ezek ugyanazok a célkitűzések, amelyeket a zéró növekedés hívei is hangoztatnak (akik főként az életstílussal kapcsolatos választásokra és az államhatalommal szembeni lokális akciókra helyezik a hangsúlyt), de a marxisták számára e célok elérése egyértelműen az osztályharcot köti. A kettő közötti kapcsolat egyszerűen abban áll, hogy sikeres osztályharc nélkül a kereskedelmi kapcsolatok rendszerét és a technológiai fejlődés irányát továbbra is a tőkés piac fogja meghatározni.

Így hát jól kivethető elméleti szimbiózis létezik az ökológiai gondolkodás és az antikapitalista kritika között. A radikális aktivizmus két fő irányzata ezért arra hivatott, hogy együtt funkcionáljon abban az értelemben, hogy az ökológiai mozgalom, amikor a piaci diktátumok felülírására törekszik, gyökerét tekintve antikapitalista, míg a kapitalizmus kritikája azáltal, hogy elutasítja a felhalmozás/növekedés imperatívuszát, inherens módon ökológikus.¹⁴ Az ebből eredő szocialista ökológia vagy ökológikus szocializmus a domináns ideológia teljes körű alternatíváját képezi.

Politikai potenciálját jelentősen fokozza továbbá a 2008. évi pénzügyi összeomlás, amely megmutatta a tőkés „prosperitás” ürességét. Mégis, az ökológia és szocializmus közti kapcsolat tömeges felismerése elé – és következőképpen az elé, hogy az energiafelhasználás közösségleg megtervezett, társadalmi méretekben végrehajtott visszafogása széles körű népi támogatásra tegyen szert – hatalmas akadályok tornyosulnak. Melyek ezek az akadályok, és hogyan győzhetők le?

Habár a növekedés imperatívusza makroszinten a kapitalizmus specifikuma, bizonyos fajta alapja az ember alapvető alkatában is megvan. Valójában ez teszi lehetővé, hogy a növekedésre mint inherens emberi törekvésre tekintsenek. Mint minden ilyen általánosításnak, ennek is van egy igazságmagva, amelyet aztán úgy felfújnak, hogy ezzel érvénytelenítik az igazságtartalmát. Legitim módon kijelenthető, hogy létezik az eredendő emberi törekvés a javításra, sőt még a tökéletességre is. Ez nyilvánvaló a művészi kifejezés különféle formáiban, minden korszakban, és éppúgy a kézművesek – egyének vagy munkacsoportok – törekvésében, hogy a lehető legjobb minőségű terméket állítsák elő. A gazdasági növekedésre irányuló célkitűzés sajátos módon metszi ezt a törekvést. Egy egészséges növénynek, állatnak vagy embernek növekednie kell ahhoz, hogy elérje a kifejelett állapotot. Hasonló kijelentést tehetünk akár egy közösségről is, amely – hacsak el nem ér egy bizonyos méretet vagy termelőkapacitást – nem lesz képes olyan széles körét nyújtani a szolgáltatásoknak és időtöltéseknek, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a közösség minden tagja számára megfelelő minőségű életet biztosítson.

De minden ilyen növekedési egység esetében különbséget kell tenni az optimum és a maximum között. Az optimális növekedés minden élő entitás esetében részét képezi annak, amit a benne rejlő lehetőségek kibontakoztatásának nevezhetünk. Az optimumot meghaladó növekedés minden esetben patológikus: az organizmus, legyen akár egyén vagy közösség, valamilyen egyensúlyhiánnyal küszködik, akár saját alkotóelemeinek kölcsönös viszonyát, akár önmaga és környezete viszonyát (vagy mindkettőt) illetően.

A tőke növekedési impulzusa a felhalmozásra vonatkozó krédóban kódolódik. A növekedés objektív korlátja rövid távon a piac telítődése, hosszú távon pedig az erőforrások kimerítése. Amikor a termelési potenciál akadályba ütközik, a tőke a pénzügyi spekuláció felé fordul, amely csak tovább fokozza a tőkésosztály és az emberi faj többi része közti szakadékot. Az imperialista viszonyrendszer miatt az elnyomorodás különösképpen súlyossá, széleskörűvé és látszólag megoldhatatlanná válik a globális Dél országaiiban. Ez azzal az ironikus mellékhatással jár, hogy létrejön egy népesség, amely ugyan vágyik a forradalmi újraelosztásra, de egyben fogékony lehet a növekedésre buzdító felhívásokra is, mivel e népesség tagjai igyekeznek csökkenteni az óriási szakadékot, amely a saját fogyasztásuk és a birodalmi metropoliszokban szokásos fogyasztási szint között tátong.

Ameddig a világ szegényei – és/vagy mindazok, akik szándékaik szerint őket képviselik a globális szintéren – tovább vágyakoznak arra, hogy az extravagáns, USA által reklámozott életstílus részeseivé váljanak, addig az Egyesült Államok vezetése ürügyként fogja használni a szegény országok követeléseit arra, hogy elhazudja saját ökológiai felelősségét. Az Egyesült Államok kormánya egyfelől, Kína és India kormányai másfelől, megragadnak abban a halálos patthelyzetben, ahol is mindegyik fél a másik hajthatatlanságára hivatkozik saját hajthatatlanságának igazolásaként. A más országokban megtett progresszív ökológiai intézkedések hatása erősen korlátozott marad, és a világ népeinek nagy többsége a passzív néző (már ha nem az áldozat) szerepére lesz kárhóztatva a folytatódó környezeti összeomlásban. Ez a perspektíva mutatkozott meg a koppenhágai csúcstalálkozó során.

Hogy e vészjósló scenáriónak létezik-e valós alternatívája, az elsődlegesen a világ alternatív mozgalmainak hatásától fog függeni. Történtek ígéretes lépések ebbe az irányba, mind a Dél, mint pedig az Észak országaiban, habár az ökológia és szocializmus közti kapcsolat felismerése – nem beszélve egy olyan, politikailag erőteljes szerveződésről, amely artikulálná és megtestesítené ezt a kapcsolatot – még várat magára. A kezdeti erőfeszítések figyelmet érdemlőek, mint ahogy az a kérdés is, hogy miképpen hidaljuk át azt a konceptuális patthelyzetet, amely eredménytelenségre ítéli a nemzetközi tárgyalásokat.

Az ökológikus szocialista tömegmozgalom lehetséges előképe

A környezettudatos radikalizmus legmasszívabb kifejeződése a globális Dél paraszti és bennszülött mozgalmi körében fejlődött ki. E néppességek számára a környezet kapitalista/produktivista kifosztása – az erdőirtás, féktelen és szándékos szennyezés, a globális felmelegedés okozta tengerszint-emelkedés, valamint az ivóvízzel való visszaélés (elárasztás gátépítés során, víztartó rétegek kiszárítása) – közvetlen támadást jelent otthonuk és megélhetésük ellen.¹⁵ Felháborodásuk és kétségbeesésük határtalan. Lényeges, hogy e felháborodás *kollektív* jellegű, olyan *közösségek* részéről, amelyeket mindenükből kiforgattak, és amelyeket nyomorúságuk arra indít, hogy az életterükbe behatoló hatalom egész programját tudatosan visszautasítsák. A kapitalizmus korai időszakába kell visszatekinteni ahhoz, hogy ehhez hasonló egyöntetűséget találjunk a kizsákmányolás megtestesítőivel való szembenállást illetően.

Mégis, habár a harag és annak indokai nem példa nélküliek, a jelenlegi mozgalmak bázisa legalább kétféle tekintetben eltér a korábbi ellenállási mozgalmakétól – az első különbség gyengébbé, a második potenciálisan erősebbé teszi a mostani mozgalmakat. A gyengítő faktor a nélkülözhetőségben rejlik. A tőke minden korszakban arra törekedett, hogy a szükséges inputokhoz korlátlan mennyiségben hozzáférjen, beleértve az emberi

munkaerőt is – aminek jegyében korábban a rabszolgasághoz, újabban pedig a bevándorló munkások (és egyes országokban az elítéltek) széles körű kizsákmányolásához folyamodott. A folytonosságnak ezen eleme mellett viszont ott volt a munkamegtakarító technológiai haladás is, a tőkének az a határozottan megerősödött hajlama, hogy a lakosság bizonyos szegmenseit egészében nélkülözhetőnek tekintse. Amennyiben ezek a csoportok a tőkés termelés periferiáján léteznek, nem rendelkeznek valódi gazdasági ütőerővel, és követeléseiknek – nem beszélve szenvedéseikről – nincs politikai súlya. A tőke nézőpontjából ezek a csoportok büntetlenül átadhatók a betegségnek, szétszórátásnak vagy a halálnak.

Miben rejlik mégis e periferizált népeiségek potenciális ereje? E csoportok olyan kártyát tartanak a kezükben, amely nem állt rendelkezésre a korábbi korok kizsákmányoltjainak. Ez nem más, mint a közvetlen kapcsolat a föld hosszú távú fenntarthatóságával. Ettől egy olyan történelmi pillanatban, amikor ezt a fenntarthatóságot mindenütt aláássák, olyan stratégiai pozícióba kerülnek, amely homlokegyenest ellentétes azzal a feltételezett feleslegességgel, amelyet a tőke tulajdonít nekik. Az ő „parokiális” szükségleteik az emberi nem azon kollektív szükségletének megtestesülése – nem is beszélve más veszélyeztetett fajokról –, hogy véget érjen az ökoszféra könyörtelen pusztítása. Ironikus módon ezért noha ezek a csoportok a föld legszegényebbei közé tartoznak – nem csupán materiális mércével (személyes birtoklás), de a tömegkommunikációs eszközökhöz való hozzáférés szempontjából is –, mégis a globális ökoszocialista mozgalom élharcosainak pozíciójába kerültek, Kubával együtt.¹⁶

E vezető szerep látható megnyilvánulásai egyelőre szórványosak, közvetlen és helyi konfrontációval kezdődtek – ezek különösen drámai formát öltöttek Latin-Amerikában és Indiában –, de később feltűntek a világ színpadán a bennszülött népek nemzetközi konferenciáin¹⁷, az ENSZ intervencióin¹⁸ és a Társadalmi Világforum éves összejövetelein való részvétel révén. E platformokról képesek voltak emlékeztetni a világ közvéleményét arra, hogy milyen önkényesek is az arra vonatkozó közkeletű feltevések, miként kéne élnie az emberi fajnak. A Társadalmi Világforum legutóbbi állásfoglalása (Belém, 2009) jellegzetes módon tartalmaz az alábbihoz hasonló kijelentéseket:

A modern kapitalizmus évszázadokkal ezelőtt indult útjára, és az 1492. október 12-én megindult invázióval ráerőszakolta magát Amerikára. Ezzel megnyílt az út a globális fosztogatás, az amerikai népirtás mentegetésére kiagyalt „fajelméletek”, a rabszolga-kereskedelem érdekében végrehajtott afrikai behatolás, valamint más kontinensek kifosztása előtt.

(A)mi ma válságban van, az a kapitalizmus, eurocentrizmus, a velejáró nemzetállami modellel, kulturális homogenitással, nyugati pozitív jogokkal, developmentalizmussal és az élet áruvá tételével egyetemben.

Mi a Földanyához tartozunk. Nem vagyunk a tulajdonosai, kifosztói, sem kiárúsítói, és ma keresztúthoz érkeztünk: az imperialista kapitaliz-

mus megmutatta, hogy nem csupán az uralom, a kizsákmányolás és a strukturális erőszak miatt veszélyes, hanem amiatt is, hogy megöli a Földanyát és bolygó méretű öngyilkosságba vezet minket, ami se nem „hasznos”, se nem „szükségyszerű”.¹⁹

Ez a fajta nézőpont nyilvánvalóan sokkal több embernek az érdekeit fogalmazza meg, mint ahányan ma azonosulnak vele. A bennszülött népek világméreteken mintegy 300 millió főt számlálnak, a teljes emberi népességnek nem több mint 5%-át. Szociológiai nézőpontból ők csupán etno-lingvisztikai kategóriát alkotnak, amelyet mindenekelett a saját speciális helyi környezetéhez fűződő, időtlen idők óta meglévő gyökerei különböztetnek meg másoktól. De a környezeti pusztulás időszakában megfogalmazott kollektív üzenetük vonatkozásában bármely más demográfiai csoportnál inkább testesítik meg az emberiségnek mint egésznek a túléléshez fűződő érdekét.

Az előttünk álló elméleti kihívás abban áll, hogy kidolgozzuk azt a politikai stratégiát, amely elvezethet minket a kiegyezéshez egyfelől a bennszülött népek globális perspektívája, másfelől a népesség azon szélesebb köreinek létező (habár részben vitatható) szükségletei között, amelyek immár nagyon távol kerültek a bennszülött népek által megőrizni kívánt életmódtól – mint többségét tekintve a 21. század munkásosztályának szükségletei.²⁰

Mint azt korábban kifejtettük, a teljes energiafogyasztást drasztikusan csökkenteni kell. E célkitűzést illetően a bennszülött közösségek több szempontból is inspirálóak lehetnek. Többnyire példamutató a természeti világ iránt tanúsított tiszteletük, az a tény, hogy saját forrásokból képesek megvalósítani az anyagi önfenntartást, az egyéni tulajdonjogokkal szembeni elutasításuk, egalitarizmusuk, illetve az egymással szemben tanúsított és elvárt felelősségérzetük.

De hogyan válhatnak ezek a makacsul autonóm, gyakran alacsony népsűrűségű életmód által meghatározott közösségekben megtestesülő erények követhető mintává a világnépesség másik 95%-a számára – elvégre ez utóbbiak többsége nagyvárosokban él, ahol egyfelől az energaintenzív kényelem, másfelől pedig a fennmaradásért folytatott kétségbeesett és versengő küzdelem az úr?

Ez a kérdés, lényegét tekintve, a forradalmi átalakulás régóta kutatott rejtélyének a mára vonatkoztatott újrafogalmazása. A tőkés korszak kezdeteitől fogva a legfőbb kihívást az osztálytudatosság kifejlődése jelentette, amelynek kulcseleme az a folyamat, amelynek során a bér munkások felismerik, hogy érdekeik jobban érvényesíthetők a kölcsönös együttműködés, mint az egymással folytatott versengés révén (ez utóbbi, a bérkövetelések tekintetében, mindig destruktív, a bérszintek egyre alacsonyabb szintre süllyedését eredményező spirált indukál, legyen az akár a közvetlen munkatársak, vagy egymástól távoli vidékek munkavállalói közti verseny). A versengéstől a kooperatív és szolidarisztikus elkötelezettség irányába történő haladás kulturális váltást jelent. Mint

ilyen, gyengíti vagy aláássa a megrögzött önvédelmi mechanizmusokat és előítéleteket. Korlátozott méretekben ugyan, de megelőlegezi az attitűdöknek azt az új rendszerét, amely a szocialista projekthez kapcsolódik.

Az átalakulás e kezdeti lépését illetően létezik tapasztalat a legtöbb országban. Ám ezt általában ellensúlyozta – és sok esetben visszajára fordította – a transznacionális vállalatok óriási gazdasági hatása. A korábban hatalmas munkásmozgalmak drámai hanyatlást szenvedtek el a taglétszám tekintetében, és a megmaradt vezetés gyakran megalázó engedményeket kénytelen elfogadni, a még annál is rosszabb alternatíva fenyegetése hatására. Az engedményekre való hajlam az Egyesült Államokban a második világháborút követő időszakban – a munka és a globális tőke közvetlen partneri viszonyának a korszakában – alakult ki. Most, amikor a munkásszervezetek meggyengültek, a szakszervezeti vezetők kevésbé képesek arra, hogy kihívást intézzenek a tőkés prioritások ellen, mint valaha. Ehelyett, gyakran saját tagságuk követeléseivel szembenelve, feltétel nélkül támogatják országuk két kapitalista kormányzó pártja közül az egyiket.²¹

E fejlemények nyomán a munkásosztályon belüli szolidaritás bármilyen látens előképének az újraéledése csak újfajta kulturális hatások eredményeképpen merülhet fel. Ezek többféle forrásból jöhetnek. Az Egyesült Államok esetében (ez az ország kétségtelenül a leginkább ellenálló az ilyen változással szemben) a friss perspektíva egyik lehetséges forrásául a bevándorló munkások szolgálhatnak, akiknek saját anyaországukból van élő tapasztalatuk az osztályharcról.²² Inspiráló lehet a különféle társadalmi mozgalmak hatása, beleértve a radikális ifjúságot. De nagyon fontos további forrás lesz előbb vagy utóbb a környezeti válság tudatosodása: különösképpen annak a megértése, hogy e válságot lehetetlenség adekvát módon kezelni partikuláris rész megoldások egymásra halmozásával.

E ponton a bennszülött közösségek által javasolt válasz kollektív természete visszhangot kelthet az egyébiránt orientációját veszített és demoralizált munkásosztály soraiban. Különösképpen, ha e közösségek harcai széles körben ismertté válnak, további lendületet adhatnak az utóbbi időben újjáéledni látszó munkás-önigazgatási kezdeményezéseknek. A nemrégiben végbement csődhullám az Egyesült Államokban – csakúgy, mint 2002-ben Argentínában – már eddig is felerősítette a munkások gyárfoglalási hajlandóságát.²³ Venezuelában hasonló folyamat indult meg, válaszul a bolívariánus forradalom kapitalista ellenzőinek gazdasági szabotázsára.²⁴ Az ipari folyamatok ökológiai szempontok szerint történő reorganizálása további motivációt jelenthet az ez irányú kezdeményezésekre: a munkások nem csupán első kézből tudják, hogy hol történik az anyagok és az energia pazarlása, hanem eközben képesek azonosítani, hogy melyek a helyi lakosságnak (és nekik maguknak) azok a – mérgező anyagok eliminálásával vagy semlegesítésével kapcsolatos – létérdekeik, amelyek nem képezhetik egyezkedés tárgyát.

Az ilyesfajta, munkahelyi alapú fejleményeket kiegészítik a lakóhelyen meginduló folyamatok. A bennszülött modelleket itt is ismertté kell tenni minden lehetséges csatornán keresztül. De a friss termékek kínálatának jól látható elapadása a szegény városi körzetekben felkeltheti az érdeklődést új (vagy bizonyos értelemben nagyon is régi) megoldások iránt. Az emberek elkezdhetnek gondolkodni azon, hogy vajon miért kell teljesen közkeletű élelmiszereket nagy távolságokra, számtalan közvetítőn keresztül szállítani. A termelői piacok az első lépést jelentik e körforgás megszakítása érdekében; egy második lépés lehet a városi kertek kialakítása (erre a lehetőségre helyenként már kezdenek figyelni). Mindezek a megoldások helyreállítják az emberek közti közvetlen interakciót, elősegítve a kollektív autonómiát és aláásva a kommodifikáció hatását. Az ehhez szükséges együttműködési megállapodásokhoz kapcsolódó infrastruktúra kialakítása egyben politikai képzésként is szolgál majd, ami integráns része az általános folyamatnak. A bennszülött népek tapasztalata itt is hasznosítható – akár közvetlen kapcsolatteremtés útján is – a gyakorlati tanácsok és a szélesebb értelemben vett inspiráció kombinálásával.²⁵

Mindezek nyomán egy nagyszabású, átfogó tanulási folyamat összképe bontakozik ki. Ez valami olyasmi, amit a forradalom mindig is magában foglalt, de minden korszakban sajátos jellegzetességekkel. A jelenlegi helyzetet a következő alapvető paradoxon jellemzi: a kapitalizmus túlhaladottá vált. Ez nem csupán egy pusztá óhaj, ti. hogy a kapitalizmuson „túl kellene” lépni, hanem annak a jól igazolható ténynek a leszögezése, hogy a kapitalizmus egyre inkább olyan mértékben meríti ki a természeti erőforrásokat, ami messze meghaladja az ökoszféra regenerálódási képességét. Ilyen körülmények között, egészében véve a tőkés korszak legkorszerűbb technológiai teljesítményei is elavultak.²⁶ Hosszú távon nem fenntarthatóak. Ennek eredményeképpen most erőteljes kihívás éri őket egy olyan perspektívából, amely e technológiai rendszert mindeztől elutasítja.

Viszonylag kevesen választanák világméretben tudatosan azt – az emberi faj túlélésével szemben –, hogy minden úgy folytatódjék, mint eddig (ez a legrosszabb scenárió a *Stern-jelentésben*).²⁷ De a nem-bennszülött 95% döntő többsége olyan – javarészt internalizált – struktúrák rabjaként él, amelyek gátolják egy új paradigma kimunkálását. A pusztá prédikációk nem fognak minket rávenni arra, hogy sutba vágjuk egy gyalázatos termelési módnak ezeket a relikviáit. Fel kell szabadítanunk magunkat – mint fajt – a rendszerhez társult szokások alól, a szükségleteket nagyságrendjük és sürgető vagy halasztható voltak szerint osztályozva, igazságos kritériumokat kidolgozva bizonyos gyakorlatok korlátozandó vagy felszámolandó voltának megítéléséhez – legyen szó akár bizonyos fajta szállítási módról, valamely távolsági kereskedelem részét vevő árucikkről, vagy bármilyen fajta energaintenzív kényelmi eszközről.²⁸

E folyamat véghezvitele közben mindazoknak, akik nem tartoznak bennszülött közösségekhez, sok tanulnivalójuk lesz a bennszülött népek tagjaitól. A bennszülött közösségek azonban jelenleg fenyegetés alatt állnak, és tagjaik érthető módon vonakodnak „idegen” területek látogatásától. De ugyanakkor azt is kezdik felismerni, hogy saját túlélésük attól függ, végbemegy-e a transzformáció a rajtuk kívül eső világban. Ha hozzá tudnának járulni egy ilyen forradalomhoz, azzal egyben legsajátabb érdekeiket is szolgálják.

A világméretű patthelyzet feloldása

A bennszülött népek mint szervezett jelenlét felbukkanása a világ színpadán rendkívüli lehetőséget kínál az emberiség többi része számára. Már megállapítottuk, melyek azok a sajátos körülmények, amelyek révén e népek vezető szerephez juthatnak az ökológikus működésmódok kimunkálásában, és hogy ezek a sajátosságok hogyan eredményezik annak a tulajdonviszony-rendszernek az elutasítását, amely a kapitalizmus növekedés-függőségének az alapja. Ugyanilyen fontos az a tény, hogy sem a bennszülött közösségek mint egész, sem pedig külön-külön e közösségek nem képeznek nemzetállamot – ellenkezőleg, egy ilyen formáció éppenséggel e közösségek lényegét sértené –, hanem a világ bennszülött népei szétszórva találhatóak meg a világ sok országában és régiójában. Csak kivételes esetekben találnak érdekeik – akár korlátozottan – kifejezést bármilyen nemzeti kormányban.²⁹ Ezért e közösségek nemzetközi nyomásgyakorló csoportként tevékenykednek a globális mezőben, saját érdekeiket képviselve, de ezáltal egyben felkínálva azt a morális erőt, amely a nemzetközi szervezeteket az élet megőrzésével kapcsolatos közös felelősségre emlékezteti.

Ez az új elem a globális egyenletben jól illik az ökológia kérdéséhez, hisz ez utóbbi is túllépi a nemzeti határokat. Általa lehetőségünk adódik újragondolni a politikai képviselőnek azt az egész rendszerét, amely jelenleg a világszintű problémák kezelésére hivatott. Jól ismert a frusztráció, amely a környezeti politikával kapcsolatos nemzetközi tárgyalásokkal kapcsolatban kialakult. A nemzeti kormányok saját domináns érdekcsoportjaik nevében beszélnek, ökológiai kérdésekben elfoglalt álláspontjaik csak annak a függvényében tartalmaznak bármi hasznosat, hogy milyen mértékben voltak képesek az adott országok munkás- és progresszív mozgalmi nyomást gyakorolni rájuk.³⁰ Ráadásul a tárgyalások világméretű eredője többnyire az ökológiailag leginkább retrográd nagyhatalmak pozícióját tükrözi – e hatalmak, nem utolsósorban éppen az ökológiai kérdésekkel kapcsolatos közönyűk folytán, a legnagyobb kereskedelmi előnyökkel rendelkeznek, így a legnagyobb súllyal képesek képviselni érdekeiket a tárgyalásokon. E dinamikát figyelembe véve az esetenként más kormányok által szorgalmazott ambiciózus ökológiai javaslatok rendre eltűnnek a sülyesztőben.

Így fest a kormányközi egyezkedéseknek az az arénája, amelyben a leggazdagabb „fejlett” ország (az Egyesült Államok) és a legnépesebb „fejlődő” országok (Kína és India) halálos patthelyzete megszilárdult. Az itt működő dinamika emlékeztethet minket a „kölcsonös elrettentésre”, amely évtizedeken keresztül fenntartotta az Egyesült Államok és a Szovjetunió közti fegyverkezési versenyt – mindkét esetben a versengés logikája többnyire blokkolja minden engedmény lehetőségét. Ama korábbi haláltánc csak az egyik fél dezintegrációjakor ért véget. A környezeti megsemmisülésbe tartó mostani versenyfutásnak is aligha fog vége szakadni egy sor hasonló méretű politikai összeomlás nélkül. Mikor a Szovjetunió eltűnt, az Egyesült Államok progresszív erői nem voltak felkészülve arra, hogy kikényszerítsék a várt „békeosztalékot” (vagyis a hadi kiadások átterelését a társadalmi rekonstrukció irányába), mivel nem ismerték fel, hogy azon erők számára, amelyek az USA globális hadigépezetének kiépülése mögött álltak, az állítólagos szovjet fenyegetés soha nem volt más, mint pusztá ürügy. Nem is kellett soká várni, mire kiagtalták az újabb ürügyet.

Az arról folyó világméretű vita, hogy hogyan válaszoljunk a környezeti veszélyekre, új kereteket igényel. A világméretű bennszülött mozgalom nem-állami jellegű kontúrjaiból ötletet nyerhetünk arra nézve, hogy hol kezdjük eme új keretek kialakítását. Az államok közti környezeti vitában a status quo ellenzői abból a feltevésből indulnak ki, hogy minden nemzeti egységnek egyenlő joga van (népességarányosan számolva) a föld erőforrásainak apasztására. Ez elég igazságosnak tűnhet addig, amíg elfogadjuk a nemzetállamot mint a környezeti politikák elsődrendű cselekvőjét, azzal az implicit következménnyel, hogy nemzetközi szintről senki sem szólhat bele abba, hogy egy adott nemzetállam pontosan mire fordítja a számára leosztott környezet-felhasználási kereteket. De pontosan itt rejlik a probléma. Minden nemzeti egység összesített erőforrás-felhasználása a szükséges és a tékozló felhasználások egyfajta keverékét alkotja – az utóbbi összetevő súlya általában az adott ország gazdasági és katonai hatalmi pozíciójával arányosan (no meg a helyileg kialakult túlfogyasztási szokásoknak megfelelően) változik.³¹ Az erőforrás-felhasználás bizonyos módozatait korlátozni kell, akárhol merüljenek fel – az a tény, hogy e módozatok gyakoribbak a gazdag országokban, önmagában véve táplálni fogja a gazdagabb és szegényebb országok közti egyenlőségre való törekvést.

De a globális közösségnek most nem csupán a gazdagabb és szegényebb régiók közti egyenlőséget, hanem a régiókon belüli egyenlőséget is szorgalmaznia kell. Egy ilyen kívülről kikényszerített reorientáció természetesen heves ellenállásba fog ütközni, kezdetben azzal a hivatkozással, hogy sérti a nemzeti szuverenitást. A nemzeti szuverenitás azonban, helyesen felfogva, nem írhatja felül az alapvető emberi jogokat, holott végső soron ezek azok, amik a környezeti vitában kockán forognak. Közismert az országhatárok irrelevanciája a környezeti szennyezések vonatkozásában, de még nem vonták le széles körben az ebből fakadó

politikai következtetéseket. Ez tiszta esete annak, amikor az egész világ legitím módon érdekelt abban, hogy – akár egy kormány, akár a magán-szektor – milyen intézkedést hoz, vagy nem hoz bármely adott országban. Habár ennek az érdekeltségnek a érvényesítésére rendelkezésre álló formális eszközök köre jelenleg igen csekély, az ilyen univerzálisan megformulázott kritériumok politikai potenciálját ékesen demonstrálják a rasszizmussal szembeni történelmi küzdelmek (pl. az Egyesült Államokban az 1960-as években, és Dél-Afrikában az 1980-as években).

A szennyezőanyag-kibocsátásokról szóló világméretű vitában radikális váltásnak kell végbemennie a nemzeti nézőponttól az ágazati nézőpont irányába.³² Az első ágazat, amellyel szemben kihívást kell intézni, természetesen a katonai-hadiipari komplexum. De valamennyi ágazat esetében a fő kérdés, amit széles körű informáltságon alapuló társadalmi szintű vitában kell megválaszolni, a következő: az adott szektor tevékenységéből – következésképpen az általa felhasznált erőforrásokból – mekkora rész fordítódik nem az emberi szükségletek kielégítésére, hanem a tőke és az uralkodó osztály prioritásainak szolgálatára?

Illúzió lenne azt várni, hogy egy ilyen folyamat egy általánosan mérvadó kritériumrendszer gyors elfogadásához vezethet. Mint minden forradalmi folyamatnak, ennek is akadályokon kell túljutnia, és a kimenetel sokféle feltétel függvényében fog alakulni. De a társadalmi szintű pazarlás azonosításának és felszámolásának a feladata hatalmas egysítő erő is lehet a nagy többség számára, miközben az emberi lények igyekeznek egyidejűleg helyreállítani a környezetet, és biztosítani saját szükségleteiknek a kielégítését. A folyamat alkalmas arra, hogy rövid távú célpontokat – bizonyos típusú pazarló tevékenységeket – azonosítsanak, miközben képessé teszi az aktivistákat arra, hogy feltárják a hosszú távú feladatot, annak teljes terjedelmében.

Jegyzetek

¹ A nagyiparról, illetve az ipari módon üzött nagybani mezőgazdaságról szólva Marx azt írta: „az előbbi inkább a munkaerőt, s ezért az ember természeti erejét, az utóbbi pedig inkább közvetlenül a talaj természeti erejét pusztítja és teszi tönkre”. (A tőke, III., Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 766.)

² *Kommunista kiáltvány*, 1. fejezet.

³ Rick Wolff: „Economic Crisis from a Socialist Perspective”, *Socialism and Democracy*, no. 50 (July 2009), 3. old.

⁴ Ez a fejezet a Rosa Luxemburg Alapítványnak írott jelentésekre támaszkodik („The »Green Capitalist«. Agenda in the United States: Theory, Structure, Alternatives”; angolul megjelent in: Stephan Kaufmann & Tadzio Müller: *Grüner Kapitalismus: Krise, Klimawandel und kein Ende des Wachstums*, (Berlin, Karl Dietz Verlag, 2009) és olvasható az alapítvány honlapján (http://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/R21_GruenerKapitalismus.pdf).

⁵ A téma részletesebb tárgyalásához lásd: Victor Wallis: „Capitalist and Socialist Responses to the Ecological Crisis”, *Monthly Review* 60, no. 6 (November 2008).

⁶ Kenny Bruno – Joshua Karliner: *Earthsummit. The Corporate Takeover of Sustainable Development* (Oakland, CA, Food First Books, 2002), 30. old.

⁷ Ernest Mandel: *Late Capitalism* (London, New Left Books, 1975), 192. old.

⁸ Alvin Powell: „Mining Exec: Coal Vital to Energy Mix”, *Harvard University Gazette*, February 9. 2009.

⁹ E technológia bevezető jellegű áttekintéséhez lásd: Craig Rubens: „Carbon Capture & Sequestration”, *earth2tech*, January 2008, <http://earth2tech.com/2008/01/07/faq-carbon-capture-sequestration/CCS>. Eltekintve a technológia előre nem látható veszélyeitől (beleértve a nagymennyiségű széndioxid belélegzéséből adódó fulladásveszélyt a tárolt széndioxid hirtelen, véletlen kiszabadulása esetén), az ilyen, még nem kifejlett technológia nagyon költséges és energia-intenzív. A kérdés holland tapasztalatokra alapozott részletes tárgyalásához lásd: Philip Vergragt: *CCS in the Netherlands* (Boston, Tellus Institute, 2008).

¹⁰ A most következő összefoglalás részben Tom Blees: *Prescription for the Planet: The Painless Remedy for Our Energy and Environmental Crises* (szerzői kiadás, www.booksurge.com, 2008), 63–86. old; valamint a napenergiát illetően Gregory Meyerson és Michael Joseph Roberto cikkében („Obama’s New New Deal and the Irreversible Crisis” (*Socialism and Democracy*, no. 50 (July 2009), 64.) közölt számításokra támaszkodik. Blees kritikai összefoglalása attól függetlenül figyelemre méltó, hogy az olvasó osztja-e gyakorlati következtetéseit az atomenergia újabb, korszerűbb verziójának hasznosíthatóságáról.

¹¹ Blees *Prescription for the Planet* című könyve szerint az új integrált gyorsreaktorok (IFR) megoldást jelentenek a biztonsággal és a nukleáris hulladékkal kapcsolatos problémákra. Ám ha eltekintünk a súlyos hibák lehetőségétől, a felhalmozódó sugárterhelésnek a munkásokra, és rajtuk keresztül a lakosság szélesebb köreire gyakorolt hatása továbbra is kockázatot jelent. Lásd: John W. Gofman és Arthur R. Tamplin: „Poisoned Power: The Case Against Nuclear Power Plants Before and After Three Mile Island” (1979), <http://www.ratical.org/radiation/CNR/PP/>.

¹² E tradíció nagyhatású dokumentuma: Herman E. Daly – Jonathan B. Cobb, Jr: *For the Common Good*, 2nd ed. (Boston, Beacon Press, 1994); lásd továbbá: Clive Ponting: *A New Green History of the World* (New York, Penguin Books, 2007).

¹³ John Bellamy Foster: *Marx’s Ecology* (New York, Monthly Review Press, 2000); Yrjö Haila – Richard Levins: *Humanity and Nature* (London, Pluto Press, 1992), 5. fejezet („Agricultural Ecology”).

¹⁴ Victor Wallis: „Toward Ecological Socialism”, *Capitalism – Nature – Socialism* 12, no. 1 (March 2001), 132–133. old; lásd továbbá: Michael Löwy: *Eco-Socialism and Democratic Planning*, *Socialist Register*, 2007 (New York, Monthly Review Press, 2006).

¹⁵ A *Nacla Report on the Americas* 42, no. 5 (Sept.-Oct. 2009) és Gerardo Rénique (szerk.): Latin America: The New Neoliberalism and Popular Mobilization, in *Socialism and Democracy*, no. 51 (November 2009) számos esetet elemez. Lásd továbbá Joseph Berlinger 2009-es dokumentumfilmjét az Ecuadorban zajló küzdelmekről: *Crude: The Real Price of Oil* (<http://www.crudofilm.com/>).

¹⁶ Kubát mint különösen tanulságos ökológiai modellt (amelynek részét képezi a 80%-ban organikus mezőgazdaság, valamint a nagy méretekben alkalmazott városi kertművelés) jól bemutatja a következő 2006-ban készült dokumentumfilm: *The Power of Community: How Cuba Survived Peak Oil* (<http://www.powerofcommunity.org/cm/index.php>).

¹⁷ Lásd például a 2009 májusában a perui Punoban tartott Bennszülött Népek 4. Kontinentális Cúcstalálkozójának anyagait. E találkozózn 6500 küldött vett részt, 22 országból. (<http://cumbre.continentalindigena.wordpress.com/>).

¹⁸ Az ENSZ-invenciók 2007-ben kulmináltak, amikor a közgyűlés elsöprő többséggel ratifikálta a Bennszülött Népek Jogainak Nyilatkozatát (<http://www.un.org/esa/socdev/unpfi/en/declaration.html>). Ennek bevezetőjében szerepel a következő klauzula: „Elismerve, hogy a bennszülött tudás, kultúrák és tradicionális gyakorlatok hozzájárulnak a fenntartható és igazságos fejlődéshez, valamint a környezettel szembeni helyes bánásmóddhoz [...]”.

¹⁹ <http://www.indigenouportal.com/News/Declaration-of-Indigenous-Peoples-at-the-World-Social-Forum-Bel%C3%A9m-Amazon-Brazil.html>.

²⁰ Sok országban, ahol nagyarányú városi bevándorlás ment végbe, nehéz élesen megkülönböztetni a bennszülött és a nem-bennszülött népességet. Azok az emberek, akik elhagyták eredeti területüket, esetenként sok mindent megőriznek kultúrájukból, mint a bolíviai El Alto városában (lásd Adolfo Gilly: „Bolivia: A 21st-Century Revolution”, *Socialism and Democracy*, no. 39, November 2005). A 300 milliós globális becslés ebből a szempontból akár alulbecslésnek is tekinthető. Ráadásul a bennszülött és a nem-bennszülött népek közti kommunikáció határai esetenként porózusabbak, mint azt az éles felosztás alapján sejtethetnénk.

²¹ Kim Moody: *Workers in a Lean World* (London, Verso, 1997).

²² E hatás szemléletes példáját adja Héctor Perla Jr.: „Grassroots Mobilization against US Military Intervention in El Salvador”, *Socialism and Democracy*, no. 48 (November 2008).

²³ Argentínát illetően lásd: Laura Meyer – María Chaves: Winds of Freedom: „An Argentine Factory under Workers’ Control”, *Socialism and Democracy*, no. 51 (November 2009). Az Egyesült Államokat illetően lásd: Immanuel Ness – Stacy Warner Maddern: „Worker Direct Action Grows In Wake of Financial Meltdown”, *Dollars & Sense*, no. 284 (Sept.–Oct. 2009), továbbá Michael Moore: *Kapitalizmus: szeretem* c. 2009-es dokumentumfilmjét.

²⁴ Hasznos általános elemzést ad Bruce: *The Real Venezuela* (London, Pluto Press, 2008), különösen a 4. fejezetben.

²⁵ Habár ehelyütt azt hangsúlyoztam, hogy a bennszülött népek mire taníthatnak minket, az elméleti párbeszédnek mindkét irányban hatnia kell, mivel a bennszülött népek egyes szóvivői (pl. Ward Churchill), vagy a létfenntartási paradigma képviselői (pl. Maria Mies) Marx álláspontjának egy súlyosan hibás olvasatát népszerűsítették, amennyiben neki tulajdonították az értéknek azt a fajta (a természet hozzájárulását figyelmen kívül hagyó) fogalmát, amelyet Marx a kapitalizmus egyik legfőbb hibájaként jelölt meg (mivelhogy összetéveszti az értéket a valódi emberi gazdagsággal). Az ilyesfajta félreértelmezések kritikáját nyújtja John Bellamy Foster – Brett Clark: „The Paradox of Wealth: Capitalism and Ecological Destruction”, *Monthly Review* 61, no. 6 (November 2009), 7–10.

²⁶ Ennek részletes tárgyalásához lásd: Victor Wallis: „Socialism and Technology: A Sectoral Overview”, *Capitalism – Nature – Socialism* 17, no. 2 (June 2006).

²⁷ A *Stern-jelentést* (*The Economics of Climate Change: The Stern Review*, Cambridge University Press, 2006) a brit kormányzat megbízásából Nicholas Stern vezetésével állítottak össze. E jelentés a „zöld kapitalista” perspektíva talán legátfogóbb megfogalmazása. A dokumentum bírálatát lásd: John Bellamy Foster et al., *Monthly Review* 60, no. 3 (July–August 2008), 3–6.

²⁸ E pont részletesebb kifejtéséhez lásd: Victor Wallis: Vision and Strategy: „Questioning the Subsistence Perspective”, *Capitalism – Nature – Socialism* 17, no. 4 (December 2006).

²⁹ Amikor mégis sikerül ilyesfajta képviselőhöz jutniuk, mint Bolíviában Evo Morales személyében, a kormányzat elkerülhetetlenül ellentétes érdekek nyomása alá kerül (különösen az energiaforrások kitermelése tárgyában), és ennek eredményeképpen feszültségek támadhatnak e képviselet és annak bennszülött bázisa között.

³⁰ Ez nem jelenti, hogy a munkásosztály mozgalmi szükségképpen progresszív álláspontot képviselnek ökológiai kérdésekben; hanem azt jelenti, hogy csak akkor kap az ökológiai szempont számottevő hátszelet, ha a munkásosztály mozgalmi progresszív ökológiai álláspontot képviselnek.

³¹ A pazarló felhasználás kategóriáinak tételes számbavételére tett korai kísérlethez lásd: Victor Wallis: „Toward Ecological Socialism”, 135–37. old.

³² Ennek kívánatos voltát egy korábbi cikkben is megfogalmaztam: „»Progress« or Progress? Defining a Socialist Technology”, *Socialism and Democracy*, no. 27 (2000), 56. old. Ám akkoriban nem tudtam olyan politikai erőkről, amelyekben ez a megközelítés megtestesülhetne.

(Eredeti megjelenés: Monthly Review, 2010. február)

(Fordította: Matheika Zoltán)

A regionális integráció sajátosságai Latin-Amerikában

A latin-amerikai szubkontinens országai még ki sem vívták függetlenségüket a 19. század elején, amikor először merült fel a politikai egység és együttműködés kialakításának szenvedélyes bolívari gondolata, egyfajta hispán-amerikai Egyesült Államok formájában. Dél-Amerika már ekkor tele volt az önmeghatározás, az útkeresés sajátos kérdéseivel.

A gyarmati Amerikában az identitás és társadalmi azonosulás bőrszín-koordináták mentén alakult ki. A 18. század végére azonban az azonosulás-tudat új elemei is megjelentek: a *nemzet* (nación), illetve a *haza* (pátria). Ekkor született meg a „*mi Amerikánk*” (nuestra América) kifejezés, és ekkorra történt meg a kontinens érzelmi és intellektuális birtokbavétele.¹ A 19. század elején két fontos nemzetközi esemény is hozzájárult, hogy a néhai gyarmatok végül ténylegesen saját kezükbe vették irányításukat. Az egyik az angolok Buenos Aires elleni támadása volt, mely a dél-amerikaiak azon félelmét erősítette fel, hogy egy még erősebb és még erőszakosabb gyarmatosító kezébe kerülnek. A másik Napóleon Spanyolország elleni inváziója, s az anyaország elfoglalása volt. Az 1810-ben megkezdődött függetlenségi küzdelem Napóleon bukása után ért el jelentősebb sikereket, s 1825-re megszűntek a spanyol gyarmatok, 1822-ben pedig Brazília is levált Portugáliáról.² A négy alkirályságra osztott spanyol gyarmati rendszer felszabadításában központi szerepet töltött be Simón Bolívar és José Francisco de San Martín, míg Brazília függetlenségi törekvéseinek élére maga a régensként hátrahagyott Péter, VI. János portugál király fia állt. A függetlenség kivívása után azonban gazdasági visszaesés és elszegényedés sújtotta a volt gyarmatokat. Hiányzott az anyaország védelmet nyújtó piaca, s a kiszoruló spanyol/portugál tőke helyét fokozatosan az angol váltotta fel. A társadalmi struktúra az iparfejlődésnek sem kedvezett. A rabszolgaság felszámolása – mely a valóságban hosszan elhúzódott – tovább növelte a lakosság etnikai keveredését. A kialakult államoknak sem kapcsolataik, sem határaik nem váltak stabilá. Mindez növelte a hadsereg szerepét, és a militarizmus állandó alkotóeleme lett a politikai életnek Latin-Amerikában. Megkezdődött a *caudillók*, az erős emberek uralma, akik erőszakkal kerültek hatalomra, és többnyire a hatalomból való eltávolításuk is erőszakot követelt. A független Latin-Amerika „az anarchia

és a diktatúra között” kezdte meg önálló életét. Fokozatosan diktátorok vették át a *caudillók* helyét, s Porfirio Díaz mexikói vagy Juan Vicente Gómez venezuelai uralma a 20. század nagy diktatúráinak előképe lett.

A közös nyelvek – a spanyol és a portugál –, a közös kultúra és vallás mellett számos olyan tényező formálta a kontinenst, melyek nem az egység és egységesség irányába terelték azt. A földrajzi viszonyok a kommunikációt rendkívüli mértékben megnehezítették a 19. század folyamán. Ezt a helyzetet tovább fokozta az egyes államok egymás irányában tanúsított féltékeny és rivalizáló, a volt anyaország körül összpontosuló politikája, s mindez a kedvezőtlen gazdasági viszonyok kialakulásában is szerepet játszott. A határviták és háborúk szintén vég nélküli problémának bizonyultak, s helyenként egészen az ezredfordulóig megoldatlanok maradtak.³ Különösen fontossá vált a 20. század hajnalán az Egyesült Államok Latin-Amerika-politikája: a Kuba megszállásával kezdődő *furkósbot-politika* és az *ágyúnaszád-diplomácia*, amelynek keretében az USA befolyása alá vonta Közép-Amerikát és a Karib-térséget. Latin-Amerika egyéb régióiban a 20. század első évtizedeiben a radikalizmus (*radicalismo*) vált meghatározóvá. A nemzeti demokratikus törekvések azonban mindenütt kudarcot vallottak. A térség Nyugathoz viszonyított lemaradása ekkorra minden vonatkozásban egyértelműen jelentkezett, s a mexikói forradalom utóélete jól mutatja, hogy Latin-Amerika nem tudott kitörni a periféria-státuszából. Az 1920-as évek nagy problémái voltak: a földkérdés (egyben indiánkérdés), a szociális kérdés, valamint a külföldi tőke és a nagyhatalmak expanziójával szembeni védekezés. Úgy tűnt, hogy a régió felzárkózása során egyre nagyobb kihívásokkal kell megbirkóznia. Mindezek felismerése vezetett a két világháború között a populizmus (*populismo*) kialakulásához, egy sajátos latin-amerikai útkereséshez.

Az 1930-as évek *jószomszédság-politikája* megalapozta az Egyesült Államok hegemoniáját Latin-Amerikában, s egyúttal előkészítette az *Amerika-köziség* intézményrendszerét, mely 1948-ban az Amerikai Államok Szervezetében öltött testet. Az 1940-es évektől a növekvő termelékenységnek és a gyermekhalandóság csökkenésének következményeként jelentős népességrobbanás indult meg a kontinensen, különösen Közép-Amerika területén. A növekedés lendülete az 1970-es években ugyan mérséklődött, de a népességszám 1990-re így is elérte az 510 millió főt, míg 1950-ben csak 159 millió volt. Ez a társadalmi feszültségek fokozódását is maga után vonta. A latin-amerikai nagyvárosok ismert milliós nyomortelepeinek kiépülése is az 1950-es, 1970-es években indult el.

A korszak populista mozgalmainak fontos jellemzői voltak: az idegenellenesség, a mesztic mint érték, és a politikában a harmadik út keresése, elutasítva mind a kapitalizmus, mind pedig a kommunizmus alternatíváját. A forradalmi *gyorsító-pályák* (Guatemala 1944, Bolívia 1952, Kuba 1959) sem tudták kiszakítani országukat a régi, elmaradott periférikus állapot-

ból. Latin-Amerika egészének helyzetét a hidegháborús szembenállás határozta meg ebben az időszakban.

A bolívari kezdeményezések kudarca után a 19. század végétől egészen a 20. század közepéig, a pánamerikanizmus jegyében, az Egyesült Államok próbálta integrálni a térséget, kiterjeszteni rá a maga számára gyümölcsöző befolyását. Csak a második világháborút követően kerekedett a gazdasági alapon való egyesülés gondolata a politikai integráció szándéka fölé Latin-Amerikában. Ekkor, az európai mintát követve, a funkcionalizmus⁴ mentén próbálták az egyes országok kiaknázni a gazdasági, társadalmi és kulturális élet területén meglévő kapcsolataikat. Ezzel párhuzamosan elhatárolódtak Észak-Amerikától.

A latin-amerikai gazdasági integráció első hulláma a Latin-Amerikai Szabadkereskedelmi Övezet (LAFTA) és a Közép-Amerikai Közös Piac (CACM) megalakulásával vette kezdetét 1960-ban. 1969-ben, a második hullámban jött létre az Andok Közösség és 1973-ban a Karibi Közösség (CARICOM).⁵ Jóllehet a legtöbb szervezet még ma is létezik, a hozzájuk fűzött reményeket nem váltották be. Az 1980-as években Latin-Amerika még mindig egy gazdaságilag fejletlen, jelentős egyenlőtlenségekkel küszködő régió volt.

A kezdeti regionális gazdasági integráció kialakítására tett próbálkozások bukása várható volt. Ennek indoklásakor – a régió alacsony fejlettségi szintje, gazdaságpolitikai és politikai instabilitása mellett – ki kell emelni a térség országainak alacsony szintű gazdasági egymásra utaltságát is, ami egy szerencsétlen történelmi örökség következménye. Latin-Amerika országai igen hasonló termékeket exportálnak, elsősorban nyersanyagot. Közép- és Dél-Amerika exportjának kétharmadát mezőgazdasági, bányászati termékek és üzemanyag alkotják. Így a régió országainak – a lakosságszámhoz viszonyított – egymással folytatott kereskedelme messze elmarad a gazdasági integráció prosperitásához kívánatos szinttől. Egyszerűen hiányzik az országok közötti, egymás irányában tanúsított gazdasági érdekelttség. Márpedig mindennemű gazdasági integráció annál inkább működőképes, minél inkább kiegészítő jellegű gazdaságok lépnek egymással kooperációra. Latin-Amerika országainak gazdaságai azonban nem komplementer, hanem kompetitív jellegűek. Így már a szabadkereskedelmi övezetnek – a Balassa-féle integrációs besorolás első kategóriájának – az életképessége is megkérdőjelezhető a szubkontinens esetében.

Az 1990-es évekkel azonban új lendületet vett a dél-amerikai integráció. Újraéledt a CACM és az Andok Közösség, megalakult a Déli Közös Piac, a MERCOSUR. A Quitói Protokoll aláírásával 1997-ben az Andok Közösség országai lépéseket tettek a blokkon belüli döntési eljárások egyszerűbbé tételére. 1991-ben a Tegucigalpai Protokollal újraalkották a Közép-Amerikai Közös Piac (CACM) szervezeti struktúráját, melyet – a korábbi polgárháborúk lecsengését követően – a térségben meginduló demokratizálódás is nagyban segített. 1991-ben az Asuncióni Szerződés

pedig létrehozta a MERCOSUR-t⁶, mely szervezet tanulva a korábbi integrációs próbálkozások hibáiból a bürokratikus apparátus minimalizálására törekedett. Ennek megfelelően a Déli Közös Piac a kezdetek óta a kormányköziség elvén való irányítást preferálja a szupranacionális intézményekkel szemben.

Fontos kiemelni, hogy az 1990-es években újraéledt vagy formálódott együttműködések ismét inkább politikai döntések, mint a gazdasági tényezők eredőjeként jöttek létre. A formális megállapodások (szabadkereskedelmi övezet, vámunió stb.) megléte önmagában nem vezet kölcsönös gazdasági egymásrautaltság kialakulásához. Jó példa lehet erre a MERCOSUR esete: a szervezet országai közötti gazdasági függőség ugyan 1999-ig növekedett, de azt követően stagnálni, illetve csökkenni kezdett; mindeközben a Kínától való dependenciájuk jelentősen nőtt.⁷ A 20. század közepén tett próbálkozásokat leszámítva Latin-Amerika tehát elsősorban politikai, s nem gazdasági alapon integrálódik, legalábbis az eszmei célkitűzéseket és motivációkat illetően. Ennek a politikai együttműködésnek a szubkontinens esetében van egy sajátos társadalmi hajtóereje, amely megkülönbözteti például az európai integrációs folyamatoktól.

A négy országot felölelő MERCOSUR esetében igen zárt gazdaságról beszélhetünk, még akkor is, ha ez a zártság az elmúlt közel húsz évben némileg oldódott. 1991 és 1998 közöttre tehető az integráció fénykora, melyet aztán az ezredforduló brazil, majd argentin illetve uruguayi válsága jelentősen megtépázott. Ezt követően az országok egymás közötti kapcsolata csökkent, és csak 2002-től indult meg egy újabb gazdasági növekedés. Ugyanakkor a klasszikus értelemben vett integráció megkívánta gazdasági interdependenciáról nem beszélhetünk: Brazíliának a MERCOSUR többi országával folytatott kereskedelme ma hasonló arányt képvisel mint 1991 előtt – így az integráció belső kereskedelemélénkítő hatása elhanyagolható.⁸

A szakirodalom szereti összevetni a MERCOSUR esetét az Európai Unió példájával. Ez azonban számos – ha nem minden – tekintetben hibás analógia. (Az intézményi struktúra tekintetében igencsak különböző a két integráció, és az EU egy sajátos európai jelenség.) A MERCOSUR példája alkalmas lehet annak elemzésére, hogy a meghatározó politikai-gazdasági erők a regionális integráció milyen lehetőségeivel számolnak a szubkontinens esetében.

A MERCOSUR jövője körüli viták ideológiai alapon szerveződtek az utóbbi években: alapvetően megkülönböztethetjük a progresszivistá és a realista álláspontot. Az előbbit képviselik az úgynevezett egzisztencialisták és a haladás hívei, mint Hélio Jaguaribe és Aldo Ferrer⁹, valamint a jelenlegi brazil elnök, Lula da Silva hivatali apparátusa. A másikat a liberálisok, az instrumentalisták mint például Paulo Roberto de Almeida¹⁰, Roberto Bouzas, Pedro da Motta Veiga és Ramón Torrent¹¹, valamint a korábbi brazil – Fernando Henrique Cardoso vezette – kormányzat.

A MERCOSUR-on belüli döntéseket kezdettől fogva a kormányköziség elvén, konszenzussal hozzák meg. A tagállamok képviselői a megválasztott kormányokból kerülnek ki. Egy-egy döntés csak akkor emelkedik érvényre, ha azt a hazai törvényalkotás is elfogadja. Ennek megfelelően a MERCOSUR demokratikusnak nevezhető, amennyiben tagországai megfelelnek a demokratikusság kritériumának. Egy regionális parlament lehetősége a MERCOSUR esetében annak átláthatósága és társadalmi elfogadottsága miatt igen kérdéses. A parlament összetételének kialakítása különösen nagy kihívást jelentene. Brazília az együttműködés népességének 80%-át alkotja. A tagországok népességszámbeli különbségeiből kifolyólag¹² egy „torz parlament” mindenképpen hátrányos és igazságtalan lenne bizonyos tagállamokkal szemben. Egyedül a tagországok számának növelésével lenne korrigálható ez az aszimmetria. Például Venezuela teljes jogú taggá válása, a két nagy (Brazília és Argentína) valamint a két kicsi (Paraguay és Uruguay) között egyfajta kiegyenlítő erőt jelenthetne – de ennek az elképzelésnek legalább annyi ellenzője akad, mint támogatója.

Minden jel arra mutat, hogy a MERCOSUR meg akar maradni az intergovernmentális kormányzás keretei között: a nemzetállamok közvetlenül ellenőrizni kívánják a döntési mechanizmusokat, s nem tapasztalható társadalmi igény és bizalom a szupranacionális szervek kialakítására.¹³ Az Andok Közösség és a közép-amerikai integrációk esetében létesített parlamentek gyakorlati kudarcra is ezt erősíti.

A realisták szerint ugyanakkor a MERCOSUR-on belül az energia, a szállítás és az infrastruktúra kiépítése, így a „kézzelfogható” – fizikai, funkcionális – összeköttetés és integráció lenne kívánatos. Szerintük a brazil és argentin külpolitika különbözőségei miatt kivitelezhetetlen a közös kül- és védelmi politika megvalósítása. Ugyanakkor elismerik, hogy nem lehetetlen e politikák közelítése. A realisták szerint kívánatos lenne a közös monetáris politikai koordináció, melyhez azonban nem szükséges közös valuta. A szociális és fejlesztési politikák összehangolásának lehetőségét megkérdőjelezzik. Ennek alapvető akadályát a tagországok heterogenitásában és a közös költségvetés hiányában látják. A MERCOSUR-ban – szemben az EU-val – a transznacionális szereplők igen gyengék. Az interdependencia alacsony szintű és nincsenek olyan szupranacionális intézmények, mint az EU esetében a Bizottság vagy a Bíróság. Így nem valósult meg *spillover*¹⁴ a kulcsterületeken. A realisták a neofunkcionalista elméletet, egyfajta európai modellt szeretnék megvalósítani a régióban. Egy – a térségben hagyományok nélküli – infrastrukturális és gazdasági alapú integrációt sürgetnek.

A valóságban azonban nem egy európai típusú, hanem egy *puha* integráció valósult meg a MERCOSUR-ral. A Lula-apparátus pedig a sajátosan progresszívista szemlélet szerint igyekszik lavírozni és irányítani.

A MERCOSUR progresszívista és realista megítélésének összevetése négy dimenzió mentén:¹⁵

	PROGRESSZIVISTÁK	REALISTÁK
1. a regionális integráció alapja	közös ideológia, az országok szuverenitását és biztonságát garantáló politikák (ún. high politics)	interdependencia és low politics (például a gazdaság- és környezetpolitika területén történő együttműködés)
2. az integráció összetartó ereje	közös identitás	konkrét, gyakorlati (mint például nemzeti, szektorális) érdekek
3. az integráció jelenlegi állapotának megítélése	a kereskedelmi aspektus túlhangsúlyozott , míg a fontosabb társadalmi és politikai aspektusok el vannak hanyagolva; – demokratikus deficit	a politikai aspektus túlhangsúlyozása , mely hátrányos a gazdasági integrációra
4. a jelenlegi patthelyzet feloldása	a civil társadalom aktívabb bevonásával és képviselői intézmények kiépítésével	a technikai együttműködés erősítésével és magasabb fokú funkcionális integráció által (például az infrastruktúra fejlesztésével)

Valójában a szervezet esetében a legnagyobb akadályt nem egy esetleges demokratikus deficit jelenti, hanem a végrehajtásbeli akadályok. Nevezetesen az, hogy a közös döntések belsővé tétele a nemzeti bürokrácia függvénye, melyen sokszor fennakadhatnak fontos határozatok. 2002-ben például a regionális döntések fele. Ezzel a problémával valamennyi latin-amerikai integrációs kezdeményezés küzd.

Az utóbbi évtizedben a szubkontinensen végigvonuló *pink tide*, baloldali hullám következtében, és kifejezetten az Egyesült Államok hegemon uralmának megrendülése óta, egyre nagyobb hangsúlyt fektet valamennyi latin-amerikai ország a közös összefogás megvalósítására. A térséget jellemző újregionalizmust nagyban formálta a régióra ható neoliberalizmus, mely azonban nem volt képes gazdasági stabilitást és társadalmi fejlődést teremteni a régióban. Éppen ellenkezőleg: tőkekoncentrációt, a társadalom jelentős részének további marginalizálódását, (még) rosszabb munkalehetőségeket és a dolgozók jogainak áruba bocsátását hozta magával. Mindez a progresszivistákat látszik igazolni.

A neoliberalizmus és a globalizáció ostromozására szerveződött civil társadalmi mozgalmak alapvető szerepet töltenek be a helyi hatóságok oldalán, s támogatják azoknak az egész amerikai kontinensre kiterjedő szabadkereskedelmi övezet (FTAA) kiépítése ellen fellépő és a regionális integrációt szorgalmazó törekvéseit.

Egyes latin-amerikai országok – mint például Peru, Chile és Kolumbia – bilaterális kereskedelmi megállapodások révén kötődnek az Egyesült Államokhoz vagy az Európai Unióhoz. Sokan szóvá teszik, hogy a fontos kőolaj-exportőr Bolívia és Venezuela is inkább az összkontinensi, mintsem a blokkon belüli kereskedelmet gyakorolja aktívan. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a latin-amerikai országoknak a világ egyéb régióival (a NAFTA-val, ázsiai és arab országokkal) kötött gazdasági megállapodásai csökkentik egy esetleges erős regionális gazdasági együttműködés kialakulásának a lehetőségét, s növekvő függőséget alakítanak ki a világ más országaival.

Mindeközben Venezuela, Bolívia, Ecuador és a MERCOSUR országai olyan regionális kezdeményezésekkel próbálnak lendületet adni az együttműködésnek a szubkontinensen, mint az UNASUR (*Unión de Naciones Suramericanas* – Dél-amerikai Nemzetek Uniója) vagy az ALBA (*Alternativa Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América* – Bolívari Alternatíva a Mi Amerikánk Népei Számára) mozgalma. Mindezen próbálkozások különböző célokat és perspektívákat fogalmaznak meg, de fontos jellemzőjük, hogy minden esetben közösen képzelik azok megvalósítását. A megfelelő együttműködési forma keresése alakítja a régió országai közötti kapcsolatokat. Ezek a kezdeményezések alapvetően nem a gazdasági interdependenciára építenek, így nem a fent említett, egyéb gazdasági megállapodások konkurenséiként kell rájuk tekinteni. Ezeket a megállapodásokat a politikai szándék és egy sajátos latin-amerikai *habarcs* tartja össze.¹⁶

Latin-Amerika esetében az egyes regionális és szubregionális kezdeményezések – így például a MERCOSUR és az Andok Közösség tagországait tömöríteni hivatott UNASUR – nem egymás helyett vagy ellen szerveződnek, hanem egymás kiegészítésére, az adott szervezeteket gyengítő problémák felszámolására. A legtöbb esetben deklaráltan politikai síkon működő szervezetekről van szó. Felvetődhet a kérdés, hogy miért akarnak a politikai-ideológiai heterogenitástól sem mentes latin-amerikai országok mindenáron közös kooperációt megvalósítani. Mi lehet a célja egy esetleges dél-amerikai katonai-védelmi szövetségnek, mely magába olvasztja Argentínát, Bolíviát, Brazíliát, Chilét, Ecuadorot, Guyanát, Kolumbiát, Paraguay-t, Uruguay-t, Perut, Suriname-t és Venezuelát is? Hiszen Latin-Amerika ma sem mentes a területi konfliktusoktól (Chile–Bolívia; Venezuela–Guyana), valamint a gazdasági és politikai vitáktól (Argentína–Uruguay; Brazília–Paraguay; Brazília–Argentína stb.).¹⁷

Latin-Amerika mindezen törekvéseivel a világrendszer multipolarizációjára törekszik. A világ más térségei felé való nyitással – az egy-

re aktívabb arab és ázsiai kereskedelmi szálakkal – igyekszik a *Nyugattól* való gazdasági függőségét oldani és a perifériák helyzetét erősíteni. A szubkontinens alapvetően tisztán látja saját gazdasági struktúrájában rejlő korlátait, ugyanakkor a politikai alapú regionális integrációs törekvések révén igyekszik meghatározó tényezőként fellépni a nemzetközi porondon. Mint ahogy Samuel Pinheiro Guimarães, brazil diplomata is kifejti írásai-ban: Latin-Amerikának az állami és nem állami szereplők formálta centrum-periféria modellben kell megtalálni a helyét. A rendszert a gazdasági, politikai és katonai erőpotenciál alakítja. Latin-Amerika szempontjából is kívánatos, hogy ezen potenciálok ne egyetlen gigantikus központban egyesüljenek.¹⁸ A térség saját gazdasági potenciálját nem képes a régiójára kiterjedő együttműködések révén növelni. Gazdasági téren mindenképpen nyitásra van szüksége. Ezzel szemben a regionális politikai és katonai együttműködés megvalósítását – mindennemű szubkontinentális heterogenitás ellenére – szükségesnek, szükségszerűnek tartja.

Van Latin-Amerika esetében egy sajátos társadalmi hajtóerő, amely a fent említett törekvéseket és kooperatív folyamatokat össze- és életben tartja. A brazil baloldal számára a megvalósuló regionális integrációnak hűnek kell lennie a társadalmi mozgalmak történelmi törekvéseihez és erősítenie kell az identitások közötti szálakat. Így nem elég pusztán gazdaságpolitikai és kereskedelmi célok kitűzése és megvalósítása. Politikai, szociális, kulturális és identitásbeli kooperációra van szükség. *Társadalmi szolidaritásra*. Ez az a nagyon fontos aspektus, az az összetartó elem és erő, amely akkor is működik Latin-Amerikában, amikor a gazdasági mutatók látszólag másra ösztönöznek.

Egy aktuális példa: 2010. január 12-vel hirdette ki Lula da Silva brazil elnök az UNILA (*Universidade Federal de Integração Latino-Americana* – a Latin-amerikai Integráció Szövetségi Egyeteme) megalapítását. Az intézmény a latin-amerikai integrálódás kiteljesítésének egy újabb kifejezési formája, szándéka. Az egyetem sajátos képzést kínál: a helyi realitás megismerését, a piac logikája előli elmenekülés lehetőségét. Teszi mindezt saját pedagógiai projekttel, kétnyelvű formában, brazil és külföldi hallgatók számára egyaránt. A brazil elnök szerint az UNILA egy olyan siker, mely mindazoknak és mindazokról szól, akik nem félnek szembeszállni a piac és üzlet diktálta logikával és akik hisznek abban, hogy a regionális integrációnak társadalmi, kulturális, identitásbeli kezdeményezéseket kell megvalósítania.¹⁹

Az UNILA szembe helyezkedik az oktatási szektort érintő egyéb integrációs kezdeményezésekkel. Lula da Silva apparátusa szerint 1996 óta a Világkereskedelmi Szervezet a felsőoktatást kvázi szolgáltatásként kategorizálja, ami ezáltal a képzés és oktatás elüzettesítéséhez vezet. A felsőoktatás kikerül az állam kezéből, s ezáltal sérül az az alapvető elv, hogy a képzéshez mindenkinek azonos joga van, s ezt a jogot az Államnak kell biztosítania, mégpedig mindenki számára ingyenes és minőségi oktatással.²⁰

Az UNILA a szabad oktatást akarja megvalósítani, erősíteni a regionális identitást és a népek közötti szolidaritást, ostromozva az oktatás piaci tényezőként való felfogását. Szembehelyezkedik a neoliberális elmélettel, elősegíti a szomszédos országok közeledését, s szorgalmazza azok szuverén hatalmának gyakorlását a nemzetközi kontextusban. Kiváló példa ez egy progresszívista, latin-amerikai integrációs kezdeményezésre. Brazíliában az UNILA megalakulását a diákok számos megemlékezéssel köszöntötték.

Igen, Latin-Amerika esetében a kulcsszó a szolidaritás, ami nem magyarázható a klasszikus integrációs elméletekkel. Az alapvető ellentét Latin-Amerikában nem is a bal- és a jobboldal között van, hanem a demokrácia és piacgazdaság elkötelezett hívei és az ebből kiábrándult nacionalista-populista erők és törekvések között. Noam Chomsky szerint a populista politikusok azért erősödhetnek meg Latin-Amerikában, mert a demokratikus intézmények kiüresedtek, és az emberek kiábrándultak a hagyományos pártokból és politizálásból²¹ – valamint azért, mert a populizmusnak hagyománya van a kontinensen.

Nem mítosz csupán, hogy a latin-amerikai országok között létezik valamifajta szolidaritás és összetartás. Az Egyesült Államok gazdasági függésre építő, bejáratott, nyomásgyakorló politikája azért vallott az utóbbi években többször is kudarcot Latin-Amerika esetében, mert a szegénység és társadalmi feszültség a gazdaságon kívül más dimenziókban is cselekvést indukál.

Irodalom

Almeida, Paulo Roberto de: O MERCOSUL em crise: que fazer? *Tempo Exterior. Revista de análise e estudos internacionais* (Baiona: IGADI – Instituto Galego de Análise e Documentación Internacional; Segunda etapa; vol. IV, nº 6, Xaneiro-Xuño, 2003, 111–122.) <http://www.pralmeida.org/05DocsPRA/1008MSulEmCrise.pdf> (2010. 06. 08.)

Balogh – Rostoványi – Búr – Anderle: *Nemzet és nacionalizmus; [Ázsia, Afrika, Latin-Amerika]*. Korona Kiadó, Budapest, 2002.

Bouzas, Roberto – Veiga, Pedro Da Motta – Torrent, Ramón: In-Depth Analysis of Mercosur Integration, its Prospectives and the Effects Thereof on the Market Access of EU Goods, Services and Investment. *Observatory of Globalisation*, University of Barcelona – Science Park of Barcelona, www.ub.es/obsglob (2010. 06. 08.)

Coutinho, Marcelo – Hoffmann, Andrea Ribeiro – Kfuri, Regina: *Raio X da Integração Regional. Estudos e Cenários*. 2007. Observatório Político Sul-Americano Instituto Universitário de Pesquisas do Rio de Janeiro IUPERJ/UCAM http://observatorio.iuperj.br/pdfs/1_estudosecenarios_Estudos_Coutinho_Ribeiro_Kfuri.pdf (2010. 06. 08.)

Ferrer, Aldo: Globalisation, Argentina and Mercosul. In: Jaguaribe, Helio – Vasconcelos, Álvaro de (ed.): *The European Union, MERCOSUL, and the new world order*. Frank Cass Publishers, 2003. 139–163.

Guimarães, Samuel Pinheiro: *Quinhentos Anos de Periferia*. Editora da Universidade, Universidade Federal Rio Grande do Sul, 2001.

Herz, Mônica: Teoria de Relações Internacionais no Pós-Guerra Fria. *Dados* vol. 40. no.2, Rio de Janeiro, 1997.

http://www.scielo.br/scielo.php?pid=S0011-52581997000200006&script=sci_arttext (2010. 06. 08.)

Kirchner Receives Unanimous Support to Become UNASUR Secretary General. *MacroPress. South Atlantic News Agency*. 4 May, 2010. <http://en.mercopress.com/2010/05/04/kirchner-receives-unanimous-support-to-become-unasur-secretary-general> (2010. 06. 08.)

Malamud, Andrés – Castro, Paulo: Are Regional Blocs Leading from Nation States to Global Governance. A Skeptical View from Latin America. *Iberoamericana, Nordic Journal of Latin American and Caribbean Studies* Vol. XXXVII: 1. 2007. 111–130.

Malamud, Andrés: Regional Integration in Latin America. Comparative theories and institutions. *Primer Congreso Latinoamericano de Ciencia Política*, University of Salamanca, 9–11 July, 2002.

Malamud, Andrés: Spillover in European and South American Integration. A Comparative Evaluation. *CIES e-Working Paper*, N°1/2005.

Mariano, Karina L. Pasquariello – Mariano, Marcelo Passini: Governos subnacionais e integração regional: considerações teóricas. *X Congreso Internacional del CLAD sobre la Reforma del Estado y la Administración Pública*, Santiago, Chile, 18–21 Oct. 2005.

<http://www.ij.derecho.ucr.ac.cr/archivos/documentacion/inv%20otras%20entidades/CLAD/CLAD%20X/documentos/mariano.pdf> (2010. 06. 08.)

Operativo anti-FARC desata grave crisis diplomática. *La Nación.cl – Internacional* http://www.lanacion.cl/prontus_noticias_v2/site/artic/20080302/pags/20080302213525.html (2010. 06. 08.)

Chomsky, Noam: Historical Perspectives on Latin American and East Asian Regional development. *The Asia–Pacific Journal*. <http://japanfocus.org/products/details/2298> (2010. 06. 08.)

UNASUR – (*Unión de Naciones Suramericanas* – Dél-Amerikai Nemzetek Uniója) hivatalos honlapja: <http://www.pptunasur.com> (2010. 06. 08.)

UNILA – (*Universidade Federal de Integração Latino-Americana* – a Latin-Amerikai Integráció Szövetségi Egyeteme) hivatalos honlapja: <http://www.unila.ufpr.br> (2010. 06. 08.)

Siqueira, Angela C. de: Higher Education Reform in Brazil: Reinforcing Marketization. *Journal for Critical Education Policy Studies*, vol.7. no.1. 169–191. <http://www.jceps.com/index.php?pageID=article&articleID=148> (2010. 06. 08.)

Jegyzetek

¹ Balogh – Rostoványi – Búr – Anderle: *Nemzet és nacionalizmus; [Ázsia, Afrika, Latin-Amerika]*. Korona Kiadó, Budapest, 2002. 409–435.

² Néhány ország csak a 20. században lett független: így például Trinidad és Tobago az Egyesült Királyságtól 1962-ben, Guyana szintén a britektől 1966-ban, Suriname pedig a holland uralom alól 1975-ben. Ugyanakkor Francia Guyana a mai napig Franciaországhoz tartozik.

³ 1995 januárjában például határvizsoly tört ki Peru és Ecuador között, a harcok hosszan elhúzódtak s mintegy háromszáz halálos áldozatot követeltek.

⁴ A funkcionalista elmélet az Alterio Spinelli-féle *föderalizmus* és a Karl Deutsch-féle *kommunikatív interakciós* elméletek nyomán terjedt el Európában. Bővebben: Malamud, Andrés: Spillover in European and South American Integration. A Comparative Evaluation. *CIES e-Working Paper*, N°1/2005. 3–4.

⁵ Malamud, Andrés – Castro, Paulo: Are Regional Blocs Leading from Nation States to Global Governance. A Skeptical View from Latin America. *Iberoamericana, Nordic Journal of Latin American and Caribbean Studies*, Vol. XXXVII: 1. 2007. 113.

⁶ Malamud – Castro [2007] 114.

⁷ Coutinho, Marcelo – Hoffmann, Andrea Ribeiro – Kfuri, Regina: *Raio X da Integração Regional. Estudos e Cenários*. 2007. Observatório Político Sul-Americano Instituto Universitário de Pesquisas do Rio de Janeiro IUPERJ/UCAM 41.

⁸ Coutinho – Hoffmann – Kfuri [2007] 22–32.

⁹ Ferrer, Aldo: Globalisation, Argentina and Mercosul. In: Jaguaribe, Helio – Vasconcelos, Álvaro de (ed.): *The European Union, MERCOSUL, and the new world order*. Frank Cass Publishers, 2003. 139–163.

¹⁰ Almeida, Paulo Roberto de: O MERCOSUL em crise: que fazer? *Tempo Exterior. Revista de análise e estudos internacionais* (Baiona: IGADI – Instituto Galego de Análise e Documentación Internacional; Segunda etapa; vol. IV, n° 6, Xaneiro-Xuño, 2003, 111–122.)

¹¹ Bouzas, Roberto – Veiga, Pedro Da Motta – Torrent, Ramón: In-Depth Analysis of Mercosur Integration, its Prospectives and the Effects Thereof on the Market Access of EU Goods, Services and Investment. *Observatory of Globalisation*, University of Barcelona – Science Park of Barcelona.

¹² Coutinho – Hoffmann – Kfuri [2007] 48.

¹³ Malamud, Andrés: Regional Integration in Latin America. Comparative theories and institutions. *Primer Congreso Latinoamericano de Ciencia Política*, University of Salamanca, 9–11 July, 2002.

¹⁴ „Túlcsordulás”, „önérdekűvé válás”; a szupranacionális érdekek önálló erővé válása – a szerk.

¹⁵ A fent bemutatott két irányzat mellett meg kell említeni, hogy létezik egy harmadik – főleg üzletemberek, neoliberális közgazdászok alkotta – csoport is, akik akár a MERCOSUR teljes felszámolását is el tudnák képzelni, de mindenképpen kívánatosnak tartanák, hogy megmaradjon a szabadkereskedelmi övezet szintjén és ne alakuljon közös piaccá. Malamud – Castro [2007] 119–127.

¹⁶ Az UNASUR létrehozásának gondolata 2004-ben merült fel először Cuzcoban. 2008. május 23-án a brazil fővárosban fogalmazták meg a szervezet alapítóokmányát, melyet az egyes nemzeti parlamenteknek kell elfogadniuk. Életbe lépéséhez legalább kilenc országnak kell ratifikálnia a dokumentumot. Mindezidáig ezt csak Bolívia, Ecuador, Guyana és Venezuela tette meg. A szervezet egyelőre nem több, mint egy projekt, egy elképzelés. Hiába rendelkezik mind Parlamenttel (Cochabamba – Bolívia), mind Tanáccsal (Quito – Ecuador), és van 2010. május eleje óta a volt argentin elnök, Néstor Kirchner személyében egy frissen megválasztott főtitkára. Luís Alberto Lacalle volt uruguayi elnök szerint a főtitkár kinevezése előtt kívánatos lenne az alapokmány valamennyi tagország általi ratifikációja. Kirchner Receives Unanimous Support to Become UNASUR Secretary General. *MacroPress. South Atlantic News Agency*. 4 May, 2010, UNASUR – <http://www.pptunasur.com>

¹⁷ Gondoljunk a 2008 márciusában Kolumbia, Ecuador és Venezuela között kirobbant többoldalú konfliktusra: amikor kolumbiai erők quitoi engedély és felhatalmazás nélkül csaptak le a kolumbiai területen FARC-gerillákra. Bővebben: Operativo anti-FARC desata grave crisis diplomática. *La Nación.cl – Internacional*.

¹⁸ Guimarães, Samuel Pinheiro: *Quinhentos Anos de Periferia*. Editora da Universidade, Universidade Federal Rio Grande do Sul, 2001.

¹⁹ UNILA – Universidade Federal de Integração Latino-Americana <http://www.unila.ufr.br/>

²⁰ Siqueira, Angela C. de: Higher Education Reform in Brazil: Reinforcing Marketization. *Journal for Critical Education Policy Studies*, vol.7. no. 1. 176–180.

²¹ Chomsky, Noam: Historical Perspectives on Latin American and East Asian Regional development. *The Asia–Pacific Journal*.

JÖN JÖN JÖN JÖN

Slavoj Žižek: A törekeny abszolútum

Avagy miért érdemes harcolni a keresztény örökségért?
Typotex Kiadó, 2010

„Azért mi ezentúl nem ismerünk senkit gyarló test szerint, sőt ha ismertük is Krisztust gyarló test szerint, most már többé nem ismerjük. Krisztus híve új teremtés. Ami volt, az elmúlt, im’ minden megújult.” (Pál apostol második levele a korinthusiakhoz 5. 16-21.)

Szent Pál harcias megnyilvánulása a korinthusiakhoz írt levelében az első példa a történelemben arra, hogy a forradalmi logika radikálisan szakít a múlttal – véget vetve ezzel a Kozmikus Egyensúly és más hasonló pogány babonák korának. Mit jelent ma visszatérni ehhez a állásponthoz?

A posztmodern korszak egyik legszánalmasabb vonatkozása a „szent” különböző álarcokban történő újbóli felbukkanása a *New Age* pogányságától kezdve a vallásos érzékenység dekonstruktivizmusáig. Hogyan tud egy marxista szembeszállni a maradiság ilyen heves támadásával?

Žižek *A törekeny abszolútum*-ban megkockáztatja azt az állítást, hogy a kereszténységnek és a marxizmusnak együtt kellene felvennie a harcot az új spiritualizmus támadásával szemben. A keresztény örökség felforgató erejű lényege túlságosan is értékes ahhoz, hogy meghagyjuk a fundamentalistáknak. Idevágó állásfoglalás ez egy marxistától annak a Krisztusnak 2000. születési évfordulójára, aki tudatában volt, hogy világunkban a szeretet gyakorlásához tűz és vas kellhet.

Latin-Amerika és a vilárendszer: centrum–periféria viták és társulások¹

Bevezetés

Latin-Amerika és a Karib-térség gazdasági, politikai viszonyainak belső megosztottságát a nemzetek feletti társulások létrejötte okozza. Ennek nyomán ugyanis újfajta geopolitikai szemlélet kezd érvényesülni, mely nem korlátozódik a gazdaság és a kereskedelem területére, hanem kiterjed a centrum és a periféria közötti hatalmi erőterek és hatókörök egyre intenzívebb kapcsolataira is, és egyfajta kettősséget eredményez. Egyrészt Észak és Dél között a szabadkereskedelmi társulások szelleme érvényesül. Jó példái ennek az észak-amerikai térségben az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (NAFTA) és a Szövetség Észak-Amerika Biztonságáért és Haladásáért (*Security and Prosperity Partnership Of North America*, SPP), valamint az ellentmondásos közép-amerikai kezdeményezések, mint a Kolumbiával bővült Puebla Panama Terv (*Plano Puebla Panamá + Colombia*, PPP+C), a Dominikai Köztársaság, Közép-Amerika és az USA közötti szabadkereskedelmi egyezmény (*Dominican Republic – Central America Free Trade Agreement*, – DR–CAFTA) és maga a Kolumbia Terv (*Plan Colombia*). Másrészt, a centrális nagyhatalmak pozícióit megkérdőjelezi az új Dél–Dél formációk és egyezmények, közülük a leglátványosabbak a Dél-Amerikai Nemzetek Uniója (UNASUL/UNASUR), új bankrendszerével, új energetikai és infrastrukturális egyezményeivel, a Regionális Dél-Amerikai Infrastruktúra Integrációs Kezdeményezés (IIRSA), a Déli Közös Piac (MERCOSUL/MERCOSUR) és a Bolívari Alternatíva a Mi Amerikánk Népei Részére (ALBA) kezdeményezései.

Ennek a szupranacionális dimenzióknak a létrejötte a nemzetközi kapcsolatok újrendeződéséhez, újjászerveződéséhez vezet, mivel átforgatja a központi hatalmi blokknak a perifériához való viszonyulását, és olyan lépéseket eredményez, melyek átalakítják a vilárendszer arculatát. Ebben az összefüggésben, Latin-Amerikában illetve a Karib-térségben azokat az országokat – Brazíliát és Mexikót – tekinthetjük közvetítőknak vagy mediátoroknak, melyek képesek tényleges félperifériaként viselkedni. Az előbbi magát globális hatalomként határozza meg (amit az Európai Unió² el is fogadott 2007-ben), megkérdőjelezi a centrum világ-

hatalmi pozícióit, míg Mexikó Észak-Amerika stratégiai szövetségeseként lép fel, bár helyzete ugyanakkor alárendelt a centrumhoz, az Egyesült Államokhoz képest.

A latin-amerikai félperifériának ez a felemelkedése átrajzolja az együttműködés–rivalizálás térképét a hozzájuk kötődő országok vonatkozásában. Az államok közössége nem vonhatja ki magát az új, neoliberalizmus ellenes szereplők – legyenek azok egyes országok vagy szupranacionális szervezetek – hatása alól. Ellenállásuk ereje az alrégiók, az országok és a nemzetek feletti szerveződések szintjén is befolyásolja a geopolitikai döntéseket, és nem marad csupán az új keletű *baloldali* kormányok által irányított államok belügye. Ezek az aktorok a világrend eddigitől eltérő társadalomszemléletét kínálják, amiről persze még ki kell derülnön, jelent-e valódi alternatívát.

Elméleti vázlat

A leggyakrabban idézett, kritikai geopolitika-elméletek a világrendszer-elemzéseket állítják előtérbe. Ennek az irányzatnak egyik legkiemelkedőbb képviselője Peter Taylor, aki lehetségesnek tartja ugyan a globális rangsor kritikai szempontú elemzését, de a geopolitikai „realista” iskolától eltérően adottnak tekinti a világban uralkodó politikai földrajzi viszonyokat, elfogadva a *status quo*-t.

Taylor – Immanuel Wallerstein teóriáját követve – a *társadalmi változás* történeti-térbeli alakulását tanulmányozta, kiegészítve a *longue durée* történelmi perspektívájával és a fejlődés-elméletek neomarxista kritikájával, ezeken alapszik sajátos történelemszemlélete és térség-elmélete.

A Taylor által továbbfejlesztett politikai földrajz, a térbeli elhatárolódás alapjaként fogadja el a világgazdaság hármass felosztását – centrumra, perifériára és félperifériára –, ami Wallerstein értelmezésében a világgazdaság kizsákmányolási *folyamatainak* velejárója, és térbeli kivetülése annak a rendszernek, melyet a kapitalista gazdaság működéséből adódó fellendülések és válságok ciklikus váltakozása befolyásol. Taylor a fenti skálán kívül még három másik, a speciális meghatározottságokkal összefüggő rangsort is felállított: a világgazdaságát, melyhez tekintetbe veszi a realitásokat, a tapasztalatokra építő lokális skálát és a nemzetállamit, amely az ideológia témakörével kapcsolódik össze. (Taylor – Flint, 2002. 35. o.)

Ez a megközelítés azonban úgy kezeli a világgazdaságot, mint ahol a rangsor örökre eldőlt, és nem számol az ellentmondásos folyamatokkal, melyek a rendszert jelenleg is alakítják. Pedig a világban végbemenő változások magyarázata ma nem vezethető le kizárólag az országok közötti hierarchiából, bár tagadhatatlan, hogy a centrális államok megléte tartósan bizonyul, és nélkülük a kapitalista gazdaságpolitika, valamint a globalizációról szóló meghatározó diskurzus fenntarthatatlan lenne.

Említettük már, hogy a latin-amerikai és a karibi gazdasági és politikai viszonyok belső megosztottsága a nemzetek feletti szerveződések létrejöttével van összefüggésben, és ezek olyan újfajta geopolitikai szemléletet érvényesítenek, amely nem korlátozódik a gazdaság és a kereskedelem területére, hanem kiterjed a centrum és a periféria közötti hatalmi erőterek és hatókörök egyre intenzívebb kapcsolataira is. Ugyanakkor kialakultak, léteznek a civil társadalom nemzetközi hálózatai, a maguk társadalmi átalakulást követelő, közös illetve eltérő igényeivel, mindazzal, ami saját térbeli identitást kölcsönöz nekik, és ami az ellenállás folyamatos térnyerését hozza, szemben azokkal a tendenciákkal, melyek korábban kizárólagosak voltak a világgazdaságban illetve az államok szintjén.

Ilyen módon rétegződik egymásra több, párhuzamosan működő, térbeli skála, melyek különös összetettséget adnak a mai latin-amerikai és karibi gazdasági rendszer arculatának. Ezeknek, a korábbi hármas felosztást meghaladó rangsoroknak a figyelembevételével, használata alapvető jelentőségű, hogy megértsük a jelenlegi helyzetet és a félperifériák felemelkedését Latin-Amerikában, illetve azt az alternatív társadalom felfogást, mely szembe helyezkedik a meglévő mechanizmusokkal, hierarchiával és a domináns politikai, gazdasági és kulturális viszonyrendszerrel.

A centrum és a periféria kapcsolatában meghatározó szerepe van a félperifériának. A centrum és periféria kifejezések használata a világrendszer elemzésben, látszólag, nem reflektál a földrajzi zónákra, régiókra vagy államokra, csak a komplex folyamatokra. Bizonyos területeket azért sorolunk a centrumhoz, mert ezek irányítják a kizsákmányolást és az értékfelhalmozást, illetve, ennek megfelelően, a perifériát az határozza meg, hogy a centrum kizsákmányolja és alárendelt helyzetbe hozza a központosítás és az anyagi javak felhalmozásának szempontjai szerint.

A centrumban a viszonylag magas fizetésekhez modern technológia és diverzifikált termelési mód társul. A periférián az alacsony bérek, a kezdetlegesebb technológia és az egyszerűbb végtermékek kombinációja a jellemző.

A félperiféria az a terület, ahol e kettő keveredik. Jellemzői elsősorban azokban a zónákban, régiókban vagy államokban érvényesülnek, melyek egyszerre kizsákmányolói a perifériának, ugyanakkor szenvedő alanyai a centrum általi kizsákmányoltságnak. Ezt a csoportot nagyobb dinamizmus jellemzi, és tagjai elvárják, hogy a gazdasági elemzéseken túl részesei legyenek az őket érintő folyamatoknak és a politika formálásának.

Társulások a félperifériák és a kontinens gazdasági és gazdaságon kívüli szerveződései között

A nyugati félteke eltérő gazdasági, politikai és katonai elképzeléseit megjelenítő, nemzetek feletti társulások és blokkok alkotta összképből

válík csak érthetővé a centrum és a periféria viszonyának mai latin-amerikai állapota. A szerveződészek egyik típusához azok az utóbbi években formálódó, Észak és Dél szabadkereskedelmi kapcsolatait fenntartó, folyamatos kezdeményezések tartoznak, melyeknek háttérében az USA egyértelmű vezető szerepe és dominanciája áll. Mexikó emellett a társulási forma mellett kötelezte el magát. Egy másik típust alkotnak a Dél–Dél szövetségek vagy tömbök, melyek finoman megkérdőjelezzik a világrendszer centrumának hatalmi struktúráját és a kontinensen uralkodó viszonyokat. A Dél–Dél kezdeményezésekben Brazíliaé a vezető szerep. Stratégiája azon alapszik, hogy magát autonóm világhatalomnak tekinti, melynek nincs szüksége az USA-hoz való közeledésre. Mindezek mellett pedig Venezuela is feltűnt, mint erősödő félperiféria, mely támogatja a hegemonia-ellenes törekvéseket az Egyesült Államokkal szemben.

Az Észak–Dél viszonyrendszer egy gazdasági-kereskedelmi és egy politikai-katonai tengely mentén formálódik. Elsőként Mexikó került az *alárendelt félperiféria körülményei közé*, azzal, hogy csatlakozott a jelenlegi NAFTA-hoz, a kontinens első olyan integrációs programjához, melyben Észak és Dél között aszimmetria érvényesül, az USA–Kanada–Mexikó viszonyban. De vannak a kontinentális kereskedelmi együttműködésnek más, az Egyesült Államok által stimulált változatai is, mint az Amerikai Államok Szabadkereskedelmi Egyezményei (FTAA), amit a kereskedelmi miniszterek 2003-as, VIII. miami-i értekezletét követően újragondoltak és kétszintűvé alakítottak: első szintje az *ernyő*- vagy keret-megállapodás, melyben rögzítették a minden aláíró országra vonatkozó jogokat és kötelezettségeket; a második szintet bilaterális és multilaterális egyezmények alkotják. Ezek olyan országok között jöttek létre, melyek készek az alap-egyezmény tartalmánál több kompromisszum elfogadására.

A második szint a fontosabb, erre mutat az USA és Chile (US–Chile FTA), a Dominikai Köztársaság, Közép-Amerika és az USA (DR–CAFTA), valamint az USA és Panama közötti szabadkereskedelmi egyezmény hatályba lépése, és néhány folyamatban lévő megállapodás, mint a Kolumbiával és Peruval kötendő szabadkereskedelmi egyezmény. Az egyenlőtlen Észak–Dél viszony jegyében született integrációs projekteknél Mexikó aktív szerepet vállal még a 2005-ös, IV. Mar del Plata-i (Argentína) elnöki csúcsértekezlet kudarc³ után is.

Az Egyesült Államok, a térség államainak első számú kereskedelmi partnere, az ellenőrzés olyan csatornáit alakította ki, melyek hatalmi pozíciót biztosítanak számára a tárgyalások során, így Washington kontrollálni tudja a latin-amerikai diverzifikációs törekvéseket. Rugalmas eszköztára alkalmas arra, hogy stratégiai koncessziókat szerezhesen, úgy, ahogy ez Kolumbiában vagy Paraguayban történt, ahol az Egyesült Államok katonáinak biztosították a sérthetlenség feltételeit, ráadásul Kolumbia még katonai bázisok létesítésére is engedélyt adott.

Az utóbbi faktor eredményezte a *politikai-katonai tengely* kialakulását. Ebben nagy szerepe van – követve az Észak–Dél orientációt – a Szö-

vetség Észak-Amerika Biztonságáért és Haladásáért (SPP) egyezmény elfogadásának és életbe lépésének. A megállapodásra jellemző, hogy parlamenti támogatottsága alacsony, hiányzik belőle a társadalmi program, illetve nincs mögötte megfelelő politikai felhatalmazás ahhoz, hogy rendkívüli jogosítványokat adjon a kanadai, az Egyesült Államok-beli és a mexikói gazdaság legnagyobb, a kereskedelmi és a politikai hatalmat koncentráló magánvállalkozói csoportjainak, valamint hogy életbe léptesse a széleskörű egészségbiztosítási, élelmezési, energiaellátási és katonai reformokat. (Preciado, 2008.) Ez a stratégia a biztonság és az üzleti érdekek összehangolását célozza, amit a mexikói kormányok – Vicente Fox (2000–2006) és Felipe Calderón (2006–2012) idején – lelkesen támogattak, mint a geostratégia egy sarkalatos elemét, amely Mexikóból (szándékuk ellenére) *alárendelt félperifériát* csinált.

Az SPP illeszkedik a preventív biztonságpolitika és a globális terrorelleltes hadviselés (GWOT) összefüggéseibe, kapcsolódik az USA biztonsági doktrínájához, melyet szeptember 11-e óta alkalmaz a régióban. Ebben kiemelkedő szerep jut az Északi Parancsnokság illetékes felelősségi területének (*Area of Responsibility* – AOR), amit 2002 októberében alakítottak ki, és amely felöleli az Alaszkától Mexikó déli határáig terjedő térséget, beleértve a Karib-tengert és egy-egy 500 tengeri mérföld szélességű zónát az Atlanti- és a Csendes-óceánon. Az Északi Parancsnokság azzal a céllal jött létre, hogy növelje a haderőt az észak-amerikai regionális biztonsági övezetben.

Déli irányban haladva, a mezo-amerikai térséget (ide tartozik Mexikó délkeleti része és Közép-Amerika) fogja át a Puebla Panama Terv, amit újra élesztett Kolumbia 2006-os csatlakozása. Ezzel az északi potenciál hatékony geopolitikai eszközhöz jutott a dél-délkeleti relációban. Itt megint csak Mexikó a kapocs Közép-Amerika és az Egyesült Államok között, ahogy az USA és a két aktív, andoki biztonsági stratégiai régió viszonylatában, a Kolumbia Terv és az Andoki Regionális Kezdeményezés⁴ esetében is. Közülük az előbbi Latin-Amerikában még mindig a legjelentősebb észak-amerikai katonai támogatási csomag, ami nem csak abból áll, hogy 2002-ben újra indult, második fázisába lépett a drogellenes küzdelem, hanem magába foglalja a Kolumbia déli területeit ellenőrző, lázadó gerillák ellen indított katonai offenzívát, az úgynevezett Hazafias Tervet (*Plan Patriot*) is.

Mexikónak és Kolumbiának a nemzetközi fórumokon és intézményekben történő, folyamatos diplomáciai közeledésen túl egyre fontosabbá válik a *Mérida-kezdeményezés* (más néven Mexikó Terv), amit a Kolumbia Terv valamiféle Mexikóra adaptált változatának szán az Egyesült Államok külügyminisztériuma. Finanszírozása bilaterális alapon történne, bár míg a washingtoni kongresszus előzetes garanciákat kért a mexikói kormánytól az emberi jogok tiszteletben tartására a drogkereskedelem ellenes háború folyamán, addig Felipe Calderón elnök egyoldalúan létrehozott egy 500 millió dolláros különleges alapot.

A mexikói külpolitika maga is kereste a közeledés lehetőségét az Andoki Kezdeményezéshez, ami nem más, mint a Kolumbia Terv legfontosabb céljainak regionális kiterjesztése, azaz fellépés a határos országokban folyó droggereskedelem ellen, az erőszak logikája és a drogellenes irtó hadjárat minden mást *felülíró* imperatívusza szerint. Igaz, a projekt térbeli bővítéséhez társulnak gazdaságfejlesztési programok és a piacpolitikát befolyásoló intézkedések is (szabadkereskedelmi megállapodások vagy az andoki kereskedelmi preferencia törvények⁵ bevezetése).

A bilaterális és regionális együttműködési programok sorában meg kell említeni a katonai társulásokról és kedvezményekről folyó tárgyalásokat, kötődjenek azok bármely országhoz a Déli Kúp és az Egyesült Államok között, hiszen strukturálisan ezek mind részét képezik az észak-amerikai centrum valamint a latin-amerikai periféria és félperiféria kapcsolatrendszerének. A Panama-csatorna térségéből való kivonulás (1999) után az Egyesült Államoknak mintegy 10 év alatt sikerült kibővítenie mozgásterét az Andok-Amazónia régió három új, hadászatiilag fontos pontján. Stratégiai háromszöget formált Panama, Kolumbia és Venezuela körül.⁶

Ami a Dél–Dél társulásokat és blokkokat illeti, az utóbbi bő egy évtizedben egyrészt kialakult a gazdasági-kereskedelmi integráció tengelye, folyamatosan szélesedő politikai és társadalmi programmal, másrészt pedig létrejöttek az újabb, innovatív együttműködési formák és projektek, melyeket erősen áthat a latin-amerikai öntudat, ami szinte egységesen uralja a régió mégoly különböző karakterű bal vagy balközép irányultságú kormányainak retorikáját.

Az első típusba tartozik a Déli Közös Piac egyre bővülő intézményrendszere. Itt kétségtelenül Brazíliaé a vezető szerepe, de Venezuela teljes jogú tagként való csatlakozása is folyamatban van, erről a brazil kongresszusnak még döntenie kell.⁷ Ugyanakkor Bolívia, Peru, Chile, Kolumbia és Ecuador is társult országok már. Kiegészítő gazdasági megállapodások sora rendelkezik a szabadkereskedelmi övezetek ütemezett létrehozásáról a felsorolt országok és a MERCOSUL/MERCOSUR között. A Dél–Dél kapcsolatoknak ez az elmélyülése erőt ad a Déli Közös Piacnak ahhoz, hogy terveit összehangolja az Andoki Közösségével (*Comunidad Andina de Naciones – CAN*).⁸

Folytassuk ezen a tengelyen. Az utóbbi években a CAN-nal kapcsolatban két kulcsfontosságú epizód történt. Az egyik Venezuela kilépése volt, 2006 áprilisában. Chávez elnök beszédeiben azzal indokolta ezt a döntést, hogy a CAN-t rendkívül hátrányosan érinti, beolvasztását indítja el a Kolumbia, Peru és az USA között létrejött szabadkereskedelmi egyezmény. A második eset Chile társult tagként történő bevonása volt, annak ellenére, hogy Augusto Pinochet diktatúrája idején kivonult az akkori Andok Paktumból (a CAN 1996 előtti változata – *a ford.*). A Chilével kapcsolatos döntés könnyített az Andok Közösség helyzetén, tekintettel az ország gazdasági erejéből adódó kereskedelmi volumenre, Venezu-

ela kilépése viszont, ha nem is forradalmian, de valamiképpen mégis alapjaiban változtatta meg a dél-amerikai regionális integráció menetét.

Persze a Dél–Dél együttműködésnek is megvannak a maga konfliktusai. Például a Déli Közös Piacon belüli kapcsolatokat erősen próbára tette, hogy Uruguay és Paraguay bírálta Brazíliát és Argentínát, diszkriminatívnak és aszimmetrikusnak minősítve együttműködésük mechanizmusát. Aztán az argentin-uruguayi bilaterális kapcsolatoknak sokat ártott a Fray Bentosban létesített cellulóz üzem ügye, illetve az, hogy Uruguay és az USA szorosabbra fűzte kapcsolatait. A gázkitermelés államosítása Bolíviában szintén feszültségeket generált az ország Brazíliához és Argentínához fűződő viszonyában. A lépés Brazíliában a Petrobras részvényeseinek érdekeit sértette, Argentínában pedig a várható magas földgázárak, a költségek általános emelkedése keltett riadalmat, tekintettel arra, hogy ez a gazdaság egyre kiszolgáltatottabb a gázimportnak.

A két nagy regionális szervezeten kívül, melyek a Déli Kúp fontos országait egyesítik, figyelmet érdemel Közép-Amerika integrációja is, a Karib-tengeri Közösség (CARICOM) és a Karibi Államok Társulása. Ebben az összefüggésben Mexikó, mely a regionális együttműködéshez azért csatlakozott, hogy a Dél–Dél reláció meghatározó központja legyen, elvesztette korábbi vezető szerepét, mivel ma már nem egyetlen ilyen centrum van.

Az újabb társulások között kiemelkedik az UNASUL/UNASUR jelentősége. 2004-ben jött létre, a III. Dél-Amerikai Csúcstalálkozó keretében, a régió politikai és diplomáciai koordinációjára. Ezen kívül fontos még a Déli Közös Piac, a CAN és Chile összehangolt cselekvési terve; a dél-amerikai természettudományos, energetikai és kommunikációs integráció, ezt az IIRA kezdeményezte, és többé-kevésbé autonóm programokból áll. A gazdasági-pénzügyi tengely jelentős eleme a 2007 végén létrehozott Dél Bankja is, mely infrastrukturális beruházásokat valamint állami és magán vállalatokat támogat a térségben.

Ez az utóbbi kezdeményezés – melynek Venezuela volt az elindítója, és amit ma már támogatnak a MERCOSUR országai, Bolívia és Ecuador is – komoly ellensúly a Nemzetközi Valutaalappal, a Világbankkal és az Amerikaközi Fejlesztési Bankkal (IADB) szemben. Lényegében minden olyan pénzügyi szervezettel szemben, amely a gazdasági források áramlását irányítja a centrum és a periféria viszonyában, és amely olyan módon szabja meg a fejlődés feltételeit, hogy minimalizálja az állami beavatkozás hatását a kereskedelemre, elősegítve a nemzeti piacok megnyitását. A Dél Bankja legfontosabb princípiumként érvényesíteni kívánja, az „egy ország egy szavazati jog” elvét, függetlenül az anyagi hozzájárulás mértékétől, ezzel gyakorlati és szimbolikus módon is szakít a latin-amerikai országok közötti tradicionális egyenlőtlenséggel.

Stratégiai-katonai téren jelentős kezdeményezés a Dél-amerikai Védelmi Tanács létrehozása. Legfőbb támogatója Brazília, de Venezuela is folyamatosan napirenden tartja életre hívásának – mint az integráció

elengedhetetlenül szükséges feltételének – kérdését. A 2008. május 23-i UNASUR csúcstalálkozón az Uruguay-t képviselő alelnök illetve a jelenlévő 11 államelnök közül 10-en támogatták annak a munkacsoportnak a felállítását, mely 90 napos megbízatást kapott, hogy kidolgozza a Tanács szervezeti felépítésének elveit. Tervezetük különbözik a korábbi katonai szövetségek (pl. a NATO) struktúrájától. Ahogy Nelson Jobim brazil védelmi miniszter fogalmazott, nem operatív erőként működtetik majd, hanem „konzultatív testület lesz azzal a céllal, hogy a régió stabilitását és biztonságát szolgálja”. (Ramos, 2008.) Ettől függetlenül nyilvánvaló, hogy a Tanács a térség katonai önállóságát hivatott demonstrálni a pán-amerikanizmus szellemében fogant és az Egyesült Államok által mozgatott regionális védelmi modellel szemben, melynek középpontjában az Amerikaközi Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződés (Riói Szerződés – TIAR) áll, közös szárazföldi és tengeri hadgyakorlatokkal, illetve fontos eleme a latin-amerikai tengerek felügyeletére 2008 júliusában – 58 inaktív esztendő után – újraélesztett Negyedik Flotta. (Ballester, 2008.)

Tehát az UNASUR-t geopolitikai értelemben többdimenziós képződménynek kell tekinteni, melynek vannak gazdasági/kereskedelmi/pénzügyi, politikai/katonai és társadalmi céljai is. Szellemisége a déli Latin-Amerikához kötődik, eszerint a Déli Kúp Latin-Amerika politikai autonómiájának és gazdasági felemelkedésének záloga. Ebben az új formációban Brazília meghatározó szerepet játszik, mint *globális hatalmi ambíciókkal rendelkező félperiféria*.

A politikai-ideológiai tengely eleme a venezuelai és kubai kezdeményezésre létrejövő ALBA. Eleinte a NAFTA-val való éles szembenállással volt jellemezhető. 2005-től kezdődően azonban irányultsága megváltozott, a hangsúly az integráció elmélyítésének szükségességére került, a politikai, társadalmi és kulturális szolidaritást és kooperációt állítva a középpontba. Kiemelt figyelmet kapott többek között a szegénység, a társadalmi egyenlőtlenségek, a diszkrimináció és az analfabetizmus elleni küzdelem. Az Hugo Chávez kormányzat megfogalmazása szerint ez az elképzelés a bolívari integráció betetőzését jelenti. Kifejtésére született meg a *népek és köztársaságok stratégiai uniójának terve*, mely az államok (jelenleg Venezuela, Kuba, Bolívia, Nicaragua és a Dominikai Köztársaság) együttműködése mellett építeni kíván a társadalmi mozgalmakra és a népek csúcstalálkozóira is. Hiszen már létezik lokális csoportok közötti együttműködés több olyan latin-amerikai ország, főleg Peru és Ecuador vonatkozásában, melyek hivatalosan még nem tagjai a társulásnak. (MPPRE, 2007.)

Az ALBA fontosabb kezdeményezései között kiemelt jelentőségűek a *népek közötti kereskedelmi szerződések*. Ezek arra szolgálnak, hogy ellensúlyozzák a hagyományos, gazdasági növekedés-, fejlődés- és jólét-centrikus alá-fölrendeltségi viszonyokat, és hogy – azokban az országokban, melyekkel a kommersziális kapcsolat létrejön – kezeljék prioritásként a társadalmi egyenlőtlenségek elleni küzdelmet. Ezek a

megállapodások elismerik és védeni próbálják a latin-amerikai indián kereskedelem szerveződési formáit, respektálva a kulturális sokszínűséget és a jogos kereskedelmi érdek elvét, kapcsolódnak az amerikai népek csúcstalálkozójaként emlegetett fórumhoz, ami alternatív csoportosulások együttműködésével jött létre, és ellenpontja a latin-amerikai elnöki csúcsoznak. A másik fontos iniciativa, a *TELESUR* néven ismert televíziós program, szintén a bolívari integráció gondolatából merít. Alternatív médiaként működik, szemben a domináns transznacionális telekommunikációs- és sajtóeszközökkel. Ezzel a kezdeményezéssel az ALBA a hegemonia-ellenesség nyíltan ideologikus programját valósítja meg, és bár bizonyos átfedések vannak, nem mond ellent az UNASUR szellemének, inkább kiegészíti azt.

Végül, de nem utolsó sorban a latin-amerikai integráció egy stratégiai jelentőségű pilléréről, az energetikai együttműködésről kell megemlékezni. Ezen a téren is Venezuela a kezdeményező, *Petroamérica* néven vált ismertté három szubregionális társulást magában foglaló programja. Ennek elemei: a *Petrosur*, melyben Brazília, Argentína, Uruguay és Paraguay vagyis a MERCOSUR országok vesznek részt; a *Petrocaribe*, amely kezdetben tizennégy ország – Antigua és Barbuda, a Bahama-szigetek, Belize, a Dominikai Közösség, a Dominikai Köztársaság, Grenada, Guyana, Jamaica, Kuba, Saint Kitts és Nevis, Saint Lucia, Saint Vincent és a Grenadine-szigetek, Suriname és Venezuela – együttműködése volt, majd 2007-ben hivatalosan is csatlakozott hozzá Haiti és Nicaragua; és a *Petroandina*, Bolívia, Ecuador és Kolumbia részvételével (Hernández, 2007). A *Petroamérica* – mint geopolitikai formáció – kihasználja a latin-amerikai szubregionalizáció kínálta lehetőségeket. Egyértelmű azonban, hogy Mexikónak a déli latin-amerikai perspektívában nem szán szerepet, tekintve, hogy ez az ország a NAFTA-n keresztül az energetika terén is igen szoros szálakkal kötődik északhoz.

A *Petroamérica* program életképességéhez három geopolitikai körülmény járul hozzá.

Az első az olajtól való függés, amit az USA és a nagy energiafogyasztó országok, valamint a felemelkedő gazdaságok tartanak fenn azzal, hogy folyamatosan fejlesztik iparukat és növelik energia-felhasználásukat. Ez az egyik fő oka az utóbbi öt évben a szénhidrogén árak jelentős emelkedésének. A második faktor a regionális kereskedelem kialakulása a Déli Kúpon és Közép-Amerikában. Bár az intézményesülés mértéke és az integráció sikere eltéréseket mutat, mégis lehetővé vált, hogy az energetikai ágazat is az együttműködés egy vonzó területe legyen a regionális társulás keretében, ugyanakkor garantálja az energiaellátás biztonságát az egyes országoknak. A harmadik tényező, ami kedvez a *Petroamérica* program kibontakozásának, az észak-amerikai illetve a déli latin-amerikai geopolitikai szemlélet vetélkedése két stratégiai jelentőségű területen. A közép-amerikai és a karibi térségben a PPP+C és a DR-CAFTA programok kerülnek összeütközésbe a *Petrocaribe*

céljaival és az ALBA terjeszkedési szándékával; az andoki térségben pedig a Kolumbia Terv és az Andoki Kezdeményezés (amit egyébként a mai napig leginkább sújt a provincializmus és az iparosodottság hiánya) céljai ütköznek a *Petroandiana*éval.

Ezek szerint a latin-amerikai geopolitikai diskurzusok alapvetően dél-amerikai karakterűek. Közülük az egyik különösen határozottan utasítja el a régióban érvényesülő észak-amerikai hegemoniát, illetve azokat a stratégiákat, melyek északnak kereskedelmi, politikai és katonai dominanciát biztosítanak. Ebben az összefüggésben az ALBA a hangadó, melynek anyagi bázisa a *Petroamérica* energetikai program és a Dél Bankja, mint alternatív finanszírozási lehetőség a Dél–Dél kapcsolatokban. Egy más jellegű diskurzus folyik az UNASUR vezetésével. Ebben a társulásban erősebb az integráció, mely az ALBA-t is magában foglalja, kiegészül vele, ugyanakkor az anti-hegemonia kérdésének nem tulajdonít jelentőséget. A hangsúly inkább a regionális politikai autonómián van, és azon, hogy Dél-Amerika geopolitikai értelemben globálisan is versenyképes egységgé váljon. Az UNASUR vezető ereje a világhatalomként egyre inkább elismert Brazília, mely ennek a státusnak megfelelően igyekszik alakítani politikáját. A létrejövő hegemonia-ellenes félperiféria vezető ereje aktív külpolitikája révén Venezuela.

A latin-amerikai félperifériák meghatározása és jellemzése

Az internacionális illetve a szupranacionális Észak–Dél és Dél–Dél projektek a központi hatalmi blokkok és a periféria kapcsolatait meghatározó nemzetközi viszonyok újrendeződését és újjászerveződését idézték elő. Ennek során születtek olyan stratégiai döntések is, melyek a periférikus területek érdekei szerint befolyásolták a világrendszer konfigurációját. A latin-amerikai és a karibi térségben azok az államok tudják sikerrel irányítani ezeket a stratégiai lépéseket, melyek tényleges félperifériaként viselkednek.

Ez a helyzet Brazília esetében, mely megkérdőjelezi a centrum világhatalmi státusát, azzal, hogy maga is – az EU által már elismert – globális hatalomként jelenik meg. Mexikó az észak-amerikai stratégia mellé állt, annak ellenére, hogy ez alárendelt helyzetbe hozta a centrummal vagyis az USA-val szemben. Venezuela törekvései szintén figyelemre méltók. Ez az ország egyre erőteljesebben hallatja hangját, és felemelkedő félperifériaként viselkedik, mely kontinentális keretekben tervez. Stratégiáját hangsúlyos Észak-Amerika ellenesség jellemzi, több projektet kezdeményez a bolívari integráció nevében, a regionális politikai-ideológiai társulásokon keresztül a baloldali kormányok és társadalmi csoportok között, világviszonylatban pedig az *olajpolitika* eszközeit alkalmazza.

Ennek a latin-amerikai félperifériának a felemelkedése átrajzolja az együttműködés–rivalizálás térékét a hozzájuk kötődő államok vonatko-

zásában. Érdemes tehát bemutatni a három említett geopolitikai elképzelést képviselő országot, a világrendszerben elfoglalt pozíciójukat, illetve a világrendszerre gyakorolt hatásukat. Először is mérlegelni kell erejüket politika földrajzi perspektívából kiindulva, nemzetközi összehasonlításban. Másrészt meg kell vizsgálni külpolitikai lépéseiket a kontinens többi országával és más világrészekkel kapcsolatban. Erre azért van szükség, hogy átlássuk a nemzetközi rendszer fejlődését, és azt, hogy a regionális blokkok intézményrendszere hogyan épül ki. A félperifériák részéről ez a kérdés úgy merül föl, hogy milyen új pozíciót foglalnak el a nemzetközi rendszerben, globális hatalomként. Érdemes megvizsgálni azt is, hogy ezek a blokkok, melyek a világrendszerben növekvő politikai autonómiával vannak jelen, vajon kiegészítik-e egymást, vagy éppen ellenkezőleg, versengő félperifériák-e, és befolyásolják-e Latin-Amerika konszolidációját.

Ezeket a kérdéseket feltehetjük Mexikóra és Brazíliára vonatkozóan is. Mexikó állhatatosan törekszik arra, hogy bizonyos általános tekintélyre tegyen szert, mint az északiakkal szövetséges regionális nagyhatalom, Brazília viszont egyértelműen magán viseli a regionális hatalom jegyeit, és mind nagyobb sikerrel lép fel, mint szuperhatalom. Az alapvető stratégiai különbség külpolitikai vonatkozásban is feltűnő Latin-Amerika két legfontosabb tengely országa között. Mexikó esetében megkétszerezett tanúi vagyunk. Vicente Fox elnöksége óta jellemző az észak-amerikai centrumtól való erős függőség. Ez a pozíció alapvetően különbözik az ambiciózus brazil külpolitikáétól, ami apránként egyre nagyobb autonóm mozgásteret követel magának.

A továbbiakban az említett három latin-amerikai állam – Mexikó, Brazília és Venezuela – jellemzőit foglaljuk össze. Az előbbi kettőt, az elmúlt évtizedek folyamán tényleges félperifériaként ismerik el belpolitikájuk és a világrendszer struktúrájában elfoglalt helyük alapján, és úgy is mint, amelyek a többi ország *támaszaivá* váltak. A harmadik állam, Venezuela esetében a félperifériális aspirációkat segítő és hátráltató tényezőkkel egyaránt számolni kell.

Mexikó

Észak-amerikai geopolitikai pozíciójának előnyei illetve hátrányai miatt Mexikó paradox helyzetben van. Egyrészt fontos „*zsilip*” ország, ugyanakkor *természetes* közvetítő is szeretne lenni az észak-amerikai kolosszus és Latin-Amerika között. Ellentmondásos karaktere tehát abból adódik, hogy latin-amerikai országgént szeretne viselkedni, bár stratégiailag feltétlenül Északhoz zár. Ezt mutatja kereskedelmi függősége az Egyesült Államoktól, és az onnan érkező támogatástól, melynek összege 2007-ben elérte a 23,9 millió dollárt, ami az olajjövödelmek után Mexikó második legfontosabb bevételi forrása.

A gazdasági növekedésre vonatkozó mutatók rideg számai, az utóbbi három év 3,6%-os teljesítménye Mexikót olyan országok mögé utasították, mint Argentína, Brazília, Chile vagy Venezuela. Az Emberi Fejlődés Mutatójának (*Human Development Index*, HDI) 2007–2008-as adatai szerint Mexikó az 52. a világranglistán, a magasan fejlett csoportban; a társadalmi egyenlőtlenségeket jelző Gini-együtthatója azonban 46,1, nagyobb, mint Argentínáé, Chiléé, Uruguayé vagy Kubáé, bár alacsonyabb, mint Brazíliáé, Venezueláé és Kolumbiáé.

A napi 3,7 millió hordó nyersolajat előállító Mexikó a latin-amerikai kőolajtermelés kulcsországa. A világtermelés 4,8%-át adja, ami a térségre vetítve 34,7%. Ezzel – Venezuelát is megelőzve – régiójában Mexikó az első. Azonban tartalékai drasztikusan csökkennek, 2005-ben 48,8 ezer milliárd hordóról 13,7-re, a PEMEX olajtársaság kitermelési terve szerint 2012-re ez a mutató 4,7 milliárd hordóra esik vissza. Drámai változások előtt áll tehát az energetikai modell, melyet a mexikói Nemzeti Akció Pártjának (*Partido de Acción Nacional*) vezető körei támogatnak, és amelynek lényege az olajipar fokozatos megnyitása a magánszektor számára, összhangban a NAFTA energiabiztonsági célkitűzéseivel. Ezt a programot azonban erősen bírálja a mexikói szövetségi parlament ellenzéki pártja, a Széles Progresszív Front (*Frente Amplio Progresista*) és egyre többen ellenzője van a társadalom szélesebb rétegeiben is.

A stratégiai fontosságú energetikai szektorban – Brazílián és Argentínán kívül – Mexikónak jelentős az atomerőmű kapacitása is, ráadásul az ország délkeleti részén, Chiapas államban tetemes, eddig kiaknázatlan uránkészletre bukkantak. Ezek olyan tényezők, melyek a nemzetközi politika alakulását is befolyásolhatják.

Ami Mexikó katonai erejét illeti, figyelemre méltó, hogy hadikiadásai 2003 óta folyamatosan emelkednek. A legutóbbi hivatalos adatok szerint 2006-ban 6,07 milliárd dollárt költöttek erre a célra, ami a GDP 0,5%-a volt. Ezzel Mexikó a világranglista 162. helyén áll, Brazília és Chile mögött, megelőzve Venezuelát. A fegyverkezés és a haderőbővítés költségei miatt sok kritika fogalmazódott meg, a költségek mégis indokolhatók a katonaság és a belbiztonsági erők hagyományos feladataival, főként a kábítószerek kereskedelmének elleni harcban.

Mexikónak vannak a kontinens keretein túlmutató, a világrendszer centrális szereplőihöz és programjaihoz kötődő kapcsolatai. Ilyen 1994 óta tartó együttműködése, fejlesztési és adó-liberalizálási ügyekben, a Gazdasági Együttműködés és Fejlesztés Szervezetével (OECD), ehhez társul egy adósságtörlesztési program a Nemzetközi Valutaalap, a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (Világbank) részvételével, aminek azonban az a következménye, hogy a mexikói gazdaság által megtermelt minden egyes pesóból 37 centavot adósságszolgálatra költenek.

Mexikó az Európai Unióhoz – mint Amerikán kívüli centrumhoz – való közeledésével nem tudta diverzifikálni kereskedelmi kapcsolatait. Még az sem biztosított számára stratégiai partnerséget az EU-val, hogy egy

jó évtizede, 1997-ben aláírtak egy kereskedelmi együttműködésről szóló egyezményt. Pedig a partneri viszony szükséges lenne ahhoz, hogy Mexikó kivívja a globális hatalom *státusát*.

Dél-ázsiai kapcsolatrendszerében a legfontosabb lépés a Japánnal kötött 2004-es gazdasági társulási egyezmény aláírása volt. Azonban az ASEAN országokhoz való közeledéséből, mely megrekedt a nyilatkozatok és szándékok szintjén, nem születtek egyezmények. Annak ellenére, hogy Mexikó csereforgalma például Kínával bővült, ebben a régióban sem sikerült intenzív stratégiai kapcsolatokat építenie a diverzifikáció érdekében.

Gazdasági jelenlétét vagy vezetői ambícióit tekintve Mexikó a Dél–Dél együttműködési projektekben szintén nagy lemaradásban van, nemcsak Latin-Amerikán belül, hanem világviszonylatban is. Jól mutatja ezt halvány szereplése a G33-ak csoportjában a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) cancúni csúcsertekezletén 2004-ben. De marginális helyzetbe került a BRICS országcsoport (Brazília, Oroszország, India, Kína, Dél-afrikai Köztársaság) találkozóin is, ami gyengítette latin-amerikai félperiféria jellegét. Ezeket a sikertelenségeket némileg ellensúlyozta a felemelkedő gazdaságok G5-nek nevezett csoportjában való részvétele Brazíliával, Indiával Kínával és a Dél-afrikai Köztársasággal; és a G7/8 fórumokon való szereplése 2003-tól kezdődően a 2008 júliusi, Japánban rendezett találkozóig. Mexikó ezen túlmenően az ENSZ Biztonsági Tanácsának nem állandó tagjává vált a 2002–2003-as periódusban, és ezt szeretné megismételni 2009–2010-ben is.⁹

Az előbbieken számba vettük azokat a mutatókat, melyek rávilágítanak Mexikó alávetett félperifériális jellegére. Bár a szubkontinensen még mindig fontos tényező, helyzete azonban alárendelt a centrumból irányított, a világgazdaságot meghatározó folyamatokban, különösen a kontinens legfontosabb aktorával, az Egyesült Államokkal szemben. Félperiféria ugyan, de diverzifikációs stratégiája korlátozott, hagyományos befolyási övezetében elvesztette vezető szerepét, elszigetelődött Latin-Amerikától és nincs önálló politikai programja a világrendszerben.

Brazília

Brazília konszolidálódott, mint tényleges latin-amerikai félperiféria, és még globális hatalmi ambíciói is megnövekedtek. Földrajzi méretei és elhelyezkedése kiemelkedő stratégiai jelentőségű állammá teszik, tekintve, hogy Perut és Chilét kivéve minden dél-amerikai országgal határos. A szubkontinens legnagyobb területű és legnépesebb országa, ráadásul, igen hosszú és kedvező adottságokkal rendelkező atlanti partvonala kulcsfontosságú a kereskedelem és az *off-shore* nyersanyag források kiaknázása szempontjából.

A CEPAL¹⁰ 2007-es adatai szerint Brazília kiváló gazdasági teljesítményt nyújt. A megelőző három évben 4%-os növekedésével dél-ame-

rikai viszonylatban biztos helyet vívott ki magának. Azonban az is igaz, hogy az Emberi Fejlődés Mutatójának 2007–2008-as listáján csak a 70. helyén áll, Argentína Chile és Mexikó is megelőzi. Gini-együtthatója pedig 57, ami arra mutat, hogy Latin-Amerikában Bolívia, Guatemala és Paraguay után itt a legnagyobb a társadalmi egyenlőtlenség. Ezzel az adattal Brazília a BRICS csoportban a második a Dél-afrikai Köztársaság után.

Az ország stratégiai szerepe szubkontinentális viszonylatban jórészt energetikai adottságainak köszönhető. Olajtermelése, bár 1995 és 2005 között 100%-kal emelkedett, jóval kisebb Mexikóénál és Venezueláénál. A *Petrobras* olajtársaság által 2007-ben felfedezett új lelőhelyek azonban 2020-ra a brazíliai tartalékok 40%-os növekedését eredményezhetik, ez a mennyiség megközelíti majd az arab országok vagy Venezuela készleteinek nagyságát.

Ráadásul Brazília évente majdnem 17 milliárd liter cukornád-etanolt állít elő, mint a világ legnagyobb termelője és exportőre. Arra törekszik – ahogy ez a G8 németországi találkozásánál is hangzott –, hogy vezetésével létrejöhessen egy alternatív erőforrás modell. Igaz ugyan, hogy egyre több kritika éri ezt az országot nagyarányú etanol termelése miatt, mondván, miért nem termel inkább élelmiszert a bio-üzemanyag helyett.

A nukleáris energia előállításához szükséges uránból Brazília rendelkezik a világ hatodik legnagyobb készletével, ennek eddig csak 30%-át tárták fel. A kormány az uránbányászat privatizációjával kívánja előmozdítani azt, hogy regionális szinten emelkedjen az atomerőművek részesedése az elektromos áram termelésben.

Brazília – Argentína támogatásával – 2006-ban elérte, hogy a Nemzetközi Valutaalap elengedje adósságait. Ez a lépés szimbolikus és tényleges értelemben is a gazdasági-pénzügyi függetlenség jele, azzal a domináns fejlesztési modellel szemben, amit a nemzetközi pénzügyi szervezetek a washingtoni kongresszus nyomására Latin-Amerikában az 1980-as évek közepe óta érvényesítenek. Ahogy az is ennek a jele, hogy a Valutaalap és a Világbank – Kína és Kuvait mellett – Brazíliát tekinti a harmadik legnagyobb hitelezőnek a feltörekvő országok között.

Igen fontos Brazília részvétele a G4 csoportban (Németországgal, Japánnal, Indiával), melynek az a célja, hogy előmozdítsa az ENSZ Biztonsági Tanácsának reformját, az állandó tagok létszámának növelésével. Persze, az új helyek közül egyet Brazília szeretne megszerezni. Annak ellenére, hogy az ország nem tagja a G8-nak, diplomatai részt vettek a szervezet 2006-os csúcstalálkozásán és szorgalmazták – egyebek mellett – a Dél-Dél kooperációt. A BRIC csoport megalakulása, melyhez Oroszország, India és Kína után a Dél-afrikai Köztársaság is csatlakozott, a Moszkva–Újdelhi–Peking háromszög Latin-Amerika irányú bővítését hozta. Ezek az eredmények jól mutatják, hogy Brazília lett a dél-amerikai érdekek első számú szószólója, és igazolják, hogy ennek az országnak van geopolitikai koncepciója és alkalmas a globális vezető szerepre.

Brazíliaan ez a tekintélye különösen jól érzékelhető a G20-as csoport dohai fordulónak nevezett tanácskozásai kapcsán, ahol újtára indult egy éhség és szegénység ellenes program is, Franciaország és Chile bevonásával, alternatív pénzügyi forrásokat keresve a fejlesztési stratégiához. Ugyanakkor a baloldal kritikusan áll a vezető szerep kérdéséhez, bírálja például a haiti békemisszióban 2004 óta résztvevő, jelentősebb brazil kontingens kiküldését.

Brazília fontosságát végül az is mutatja, hogy 2007-ben a lisszaboni csúcstalálkozón az Európai Unió is elismerte nagyhatalmi státusát, ehhez hasonló eddig még csak az USA-val, Kanadával, Oroszországgal, Kínával, Indiával és Japánnal történt. Ez a gesztus ugyanakkor felborította a latin-amerikai regionális egyensúlyt, melyben korábban Mexikó és Brazília azonos szinten volt.

Venezuela

Venezuela helyzete Dél-Amerikán belül komplikáltabb. A térség vezető állama, mely egyrészt befolyásolni, sőt irányítani tudja a közös regionális együttműködési törekvéseket, főként az energiaszektorban. Mivel hegemonia-ellenessége közismert, és mivel megkérdőjelezi a periféria kizsákmányolásának, a centrumtól való függésének alapjait a világrendszerben, ideológiai síkon is hangadó. Ezzel a világnézeti vezető szereppel azonban előtérbe kerül Hugo Chávez elnök személye, akinek megosztó lépései gyakran a latin-amerikai szomszédokkal való diplomáciai konfliktusokhoz, politikai eltávolodáshoz vagy geopolitikai feszültségekhez vezetnek. Ez történik például a kolumbiai határon, ahol igen feszült a helyzet, hiszen a térségben Kolumbia az USA legfontosabb stratégiai bázisa.

A venezuelai állam erejét mutatja, hogy a GDP 2007-ben 8,5%-ot meghaladó mértékben nőtt, ez Latin-Amerikában a legjobb eredmények között van, és főként az olajárak emelkedésének köszönhető. Ugyanakkor az Emberi Fejlődés Mutatója csak közepes fejlettségre utal, az ország a világranglista 74. helyén áll. A Gini-együttható 48,2, ami a jövedelemeloszlás tekintetében kisebb egyenlőtlenséget jelöl, mint Brazília, Mexikó, Kolumbia vagy Chile esetében.

A venezuelai katonai kiadások a 2006/2007-es kimutatások¹¹ szerint elérték a 4 milliárd dollárt, ami a 2005-ös adatokhoz képest 12,6%-os növekedést jelent. Alapvetően stratégiai lépés az Oroszországgal aláírt fegyvervásárlási egyezmény, illetve az első latin-amerikai Kalasnyikov gépfegyver-gyár tervezett felállítása, szemben az USA által bevezetett fegyverembargóval, illetve a Venezuela területi szuverenitására nézve potenciális fenyegetést jelentő vádakkal.

A természeti erőforrások körében az olaj jelenti Venezuela fő bevételi forrását, és legfontosabb geopolitikai fegyverét. Energetikai világhata-

lomként felerősödik regionális vezető szerepe is. A kontinens legnagyobb készleteivel rendelkezik, a 8,5 milliárd hordót meghaladó mennyiséggel Venezuela világviszonylatban a hatodik. Ugyanakkor legnagyobb fogyasztóssága, hogy a hazai ipar nem rendelkezik a készletek feldolgozásához szükséges finomítókkal és petrokémiai kapacitással. Ez az adottság az ország erőteljes, paradox függőségét okozza az Egyesült Államokkal szemben, ami még mindig a venezuelai nyersanyag legnagyobb felvásárlója, egyben a benzin és más kőolaj-származékok legnagyobb beszállítója.

A *Petroamérica* program az energetikai integráció legfontosabb eleme Latin-Amerikában, egyben a leghatékonyabb geopolitikai fegyver is, amivel Venezuela megszilárdíthatja regionális vezető szerepét. Az olajpolitika útján nyújtott pénzügyi segítsége már így is rekord szintet ért el, több, mint amit az USA szán azoknak a karibi országoknak, melyek részesednek a *Petrocaribe* programból is.

A nemzetközi kapcsolatok területén Hugo Chávez az OPEC központi figurájává vált, mivel szorgalmazza a szervezet újjáélesztését. Tagjai közül tíz arab országot keresett fel – köztük Irakot, Iránt és Líbiát –, majd 2000-ben csúcstalálkozót hívott össze Caracasba. Álláspontja szerint nagy szükség van arra, hogy a tömörülés új politikai profilt kapjon, és hogy az olaját geopolitikai fegyverként használja azzal a fenyegetéssel szemben, ami az USA részéről éri a tagországokat, különösen Iránt. Az energiapolitikában való aktív részvétel egyenes következménye, hogy Venezuela az OPEC gáz-programjának is egyik motorja lett. Ebben a kezdeményezésben, amit Oroszország, Irán, Katar és Algéria szintén támogat, Venezuela összekötőként működik Bolívia és a világ más, nagy gázkészletekkel rendelkező államai között. (Jalife, 2007.)

Az olajdiplomácia mellett Chávez ideológiai téren is keresi az együttműködés lehetőségeit. Regionális kezdeményezése, az ALBA, modell értékű a latin-amerikai integráció folyamatában. Azonban venezuelai iniciatívaként és vezetéssel körvonalazódik a XXI. századi szocializmus programja is, a XX. századi szocialista állam megújításáról, illetve a szocialista piacgazdasági rendszerről (például Kínában vagy Vietnamban) folyó vitával. Olyan elmélet kidolgozása történik, mely a társadalom, a politika és a gazdaság alternatív szerveződésének modelljét állítja szembe a világrendszer centrumának módszereivel fenntartott *status quo*-val, hogy megváltoztassa az eddigi kizsákmányoló kapitalista berendezkedést (Houtart, 2007). A projekt hatását erősíti a latin-amerikai regionális integráció és a venezuelai rezsim nemzeti politikájának biztos legitimitása.

Venezuela vezető szerepe egyre nyilvánvalóbb. A Déli Kúp integrációs folyamatának irányítójával, Brazíliával folyó vetélkedése kapcsán azonban Rafael Calduch (2007) megjegyzi, hogy bár geopolitikai értelemben kritikus tömeget képvisel és vannak bizonyos hatalmi eszközei is, főleg az energetika terén, mégsem kerülhet a globális élvonalba, ellentétben brazil

rivalísával, akit a világrendszer centrumában is úgy tartanak számon, mint Latin-Amerika politikai és gazdasági érdekeinek hiteles szószólóját. A Chávez-féle diskurzus ellentmondásai és korlátai ellenére Venezuelának azért megvan a maga geopolitikai koncepciója, összhangban azzal, hogy az ország a hegemonia-ellenes félperiféria *statusára* pályázik, és kiemelkedő szerepet játszik a latin-amerikai integrációs programok megszilárdításában.

*A latin-amerikai civil társadalmak transznacionális szereplői,
és hegemonia-ellenességük tényerése a világrendszerben*

A világrendszer dinamikájában forgó, együttműködő–rivalizáló országok és a növekvő jelentőségű együttműködési rendszerek körül új játékszabályokat és geopolitikai kereteket formál az előbbieken bemutatott latin-amerikai félperifériák felemelkedése. Egyikőjük sem vonhatja ki magát a neoliberalizmus ellenes – nemzeti és szupranacionális szintű – társadalmi mozgalmak hatása alól, hiszen ezek nem kizárólag az utóbbi idők *baloldali* kormányai által irányított országokban jelentkeznek, hanem ezek keretein túl is nagy befolyással vannak az újonnan körvonalazódó szabályokra és körülményekre. Ők azok, akik alternatívát kínálnak a régi rendszerrel, a hegemoniával, vagy ha úgy tetszik, a világrendszer domináns társadalom-felfogásával szemben.

Az általuk átformált közeg úgy is értelmezhető, mint egyfajta utópikus térelmélet megvalósulása, mely szemben áll az uralkodó elmélettel és praxissal, és amit a civil társadalom *nonkonformizmusának* és *új szükségleteinek* napi gyakorlata táplál (Lefebvre, 1974). Az utóbbi évtizedben különböző nemzetközi fórumok, hálózatok és programok jöttek létre az ellenállás jegyében. Sikerült elérniük, hogy területileg is elhatárolódjanak, létrehozva egyfajta *ellen-területet*, szemben a világrendszer domináns színtereivel, melyeket ugyanakkor igyekeztek bomlasztani, akár azzal is, hogy mesterséges képződményeknek kiáltották ki őket (ami meggyengülésükhöz, esetleges összeomlásukhoz vezethet), vagy azzal, hogy felélesztették ugyan, de ki is sajátították őket (Cairo, 2007).

Az első módszer jól tetten érhető a Kontinentális Társadalmi Szövetség (*Alianza Social Continental* – ASC) nevű civil szervezet tevékenységében, mely főként a szabadkereskedelem ortodox elveit támadja Latin-Amerikában. Kontinentális kampányt szerveztek az FTAA és a NAFTA működése, valamint az USA és a latin-amerikai országok közötti bilaterális egyezmények ellen. Ezzel párhuzamosan az amerikai népek csúcstalálkozójának megnőtt a jelentősége. Életre hívásában az amerikai elnöki csúcscsokkal szembeni távolságtartó kritika fejlődik ki. Keretei között egymásra találnak a szívós ellenállás hálózatai és programjai, melyek a FTAA-t és a szabad kereskedelmet mesterséges képződménynek bélyegzik. Az amerikai népek harmadik csúcstalálkozására 2005-ben,

Mar del Platában (Argentína) került sor. Ennek a fórumnak is része volt abban, hogy az FTAA eredeti konstrukciója összeomlott, tevékenysége a továbbiakban arra irányult, hogy az FTAA *töredezett*, új formában se működhesen tovább. Az együttműködésre vonatkozóan saját koncepcióval rendelkezik, amit az ALBA, mint a latin-amerikai integráció alternatív szervezete, melegen támogat.

Más módszert alkalmaznak azok a latin-amerikai társulások, melyek ki akarják sajátítani és új tartalommal kívánják megtölteni a korábban domináns szervezeteket. A térségben a legjobb mai példa erre a Társadalmi Világforum (TVF), mely a neoliberalizmus ellenesség számos politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és ökológiai irányzatát fogadja magába.

Az TVF nem csak azokat tömöríti, akik szemben állnak a davosi Világgazdasági Fórummal (WEF) vagy kimaradtak belőle. Sikert ért el egy nyitott, globális színteret formálnia, ahol bábeli zűrzavarban találkoznak össze a nyelvileg, filozófiailag eltérő, és a nyugati életszemlélethez különböző módon viszonyuló mozgalmak, szervezetek és célkitűzések. Közös bennük az, hogy tisztelik az emberi méltóságot, és vallják a világ megváltoztathatóságának utópiáját. Egyes szerzők, mint például Boaventura de Sousa Santos rámutatnak arra, hogy ezek a heterogén ellen-világ színterek bizonyos vonatkozásban gyengék, mivel nincs válaszuk olyan kérdésekre, mint „mivégre is cselekszünk, milyen feltételekkel és előnyökkel jár, és kinek is jó ez a sokféleség” (Souza, 2008, 45. o.). Ez a gondolat, ha tetszik, a hagyományos baloldali homogenitás eszmét alkalmazza az új mozgalmakra is.

Ezt a fajta gyengeséget ellensúlyozhatják az „összetettség előnyei. Éppen a különbözőséget kell hangsúlyozni és elfogadhatóvá tenni azoknak a mozgalmaknak és szervezetek, melyek magukban nem teljesek, hiszen csak egy részterületért tudnak harcolni, politizálni vagy filozófiát kidolgozni.” (Souza, 2008, 46. o.) Ilyen módon a sokféle tökéletlenség platformja lehet a TVF, mely számos utópisztikus gondolatot és gyakorlati elképzelést ölel fel, és a baloldali ellenállás egyetemes modelljét követi a centrum geopolitikai törekvéseivel szemben, köztük a Dél–Dél társulásokkal szemben is, melyeket szintén gyakran kritizálnak saját társadalmuk részéről.

Egy másik módszere is van annak, hogy egy régebbi integrációt új tartalommal lehessen megtölteni. A MERCOSUR országok civil kezdeményezései erre vállalkoznak, mikor a szervezetet *népek* együttműködésévé kívánják tenni. Olyan fórummá, mely valóságosabb és hatékonyabb, mintha csak hivatalnokai működtetnék. Ez az átalakító munka vezetett a MERCOSUR társadalmi és szolidaritási programjának létrehozásához. Célja, hogy erősítse a régióban az állampolgári aktivitást. Ehhez egy dokumentumot (*Carta Social del Mercosur*) is elfogadott, mely hatékonyabbá teszi az integráció hivatalos szerveit.

A kezdeményezések harmadik csoportjába tartozik Evo Morales elnök javaslata a népek csúcstalálkozója és az ALBA keretében, a népek kö-

zötti kereskedelmi egyezményről. Ez az iniciativa sem csak egyszerűen úgy értelmezhető, mint a működő liberális gazdasági modell, vagy az országok közti kereskedelmi kapcsolatok egyetlen lehetséges formájaként beállított szabadkereskedelem, vagy a korábbi gazdasági együttműködési megállapodások kritikája. Az üres ellenkezés helyett sokkal inkább szól ez annak megértéséről, hogy „a kereskedelem nem pusztán önmagáért való dolog, hanem a fejlődés eszköze, ezért nem alapulhat kizárólag a piacok teljes liberalizációjára és az állami szerepvállalás háttérbe szorítására, hanem elő kell mozdítania a népek jólétét is” (CENDA, 2006).

A tiltakozások egy erőszakosabb példája a *Zapatista* mozgalom a mexikói Chiapas államban. Elképzelésük szembehelyezkedik a politika és a helyi adminisztráció működésével, mely a mexikói állam struktúrájába illeszkedve a homogenizációra és a centrum dominanciájára épül. A mozgalom autonómiára törekszik, arra hivatkozva, hogy a mexikói politikai szisztéma mesterséges képződmény, az indián népek és más neoliberalizmus ellenes társadalmi csoportok szempontjából. Bár helyi szerveződésként indult, 2003-as programjával (*Plano La Realidad-Tijuana*) országos szintűvé vált. Ebben a zapatisták arra buzdítanak, hogy „a helyi adottságokkal összhangban, az ország egész területén mindenki segítse elő és védelmezze az önrendelkezés és az önkormányzás formáit” (EZLN, 2008). Ezeknek az elképzeléseknek a középpontjában, az egyetemesség, emberi méltóság, az ellenállás jogának és a népi önszerveződésnek a tiszteletben tartása, és a hatalom nélküli világ utópiája áll. A program szimbolikusan is elhatárolódik a mexikói állam geopolitikai elképzeléseitől, a PPP+C, NAFTA, vagy az SPP szellemétől.

A latin-amerikai társadalmi erők egy másik speciális formája a bolíviai indiánok mozgalma. Ez a kezdeményezés a politizálás alsóbb szintjeinek aktivizálódása nyomán, 2006-ban konkrét formát öltött, és demokratikus módon utat talált az államhatalomhoz is. A bolíviai indián mozgalom egy állam és rendszer ellenes társadalmi megmozdulást kanalizált egy pártban (*Movimiento al Socialismo*), majd az ország kormányzatában. Ilyen módon egy olyan társadalmi mozgalom jött létre, mely birtokba tudta venni a modern állam hagyományos döntéshozó mechanizmusát, és úgy tudta befolyásolni a működését, hogy a népek csúcstalálkozója, a népek közötti kereskedelem és az indián autonómia eszményeinek irányába tolódjon el. Ez az átalakítási folyamat kompromisszumokra épül, és arra, hogy a mozgalom társadalmi bázisát jelentő rétegek problémáira választ keres.

Amint az előzőekből kitűnik, az ellenállás különböző megnyilvánulási formái közül a régió félperifériális országai valamint a nemzetek feletti Észak–Dél illetve Dél–Dél kapcsolatrendszer három, markánsan különböző geopolitikai elképzelést követnek. Az egyik radikálisan szembehelyezkedik a hatalomgyakorlás bármely formájával, melyet a világrendszer erősebb szereplői a gyengébbekkel szemben alkalmaznak. Az ellenállásnak ez a formája az önszerveződésre épít, ahogy például a

zapatista mozgalom vagy az andoki indián mozgalmak, melyek a kontinentális összefogás lehetőségeit is keresik.

A másik reformok útján szeretné kibékíteni a társadalmi mozgalmak és az állampolgári kezdeményezések, valamint az egyes államok és a szupranacionális blokkok (pl. a népek Déli Közös Piacja vagy az UNASUR) elképzeléseit. Végül a harmadik tendencia a társadalmi mozgalmak együttműködését és kiegyezését keresi az állammal és a regionális kezdeményezésekkel, erősítve a Dél–Dél együttműködést. Ilyen a bolíviai indián mozgalomnak és a venezuelai bolíviai mozgalomnak az államhoz és az ALBA-hoz való viszonya.

Felhasznált irodalom

BALANCE de política estratégica de defensa y asuntos exteriores. Sistema de Información Global, [S.l.] 2006/2007.

BALLESTER, Horacio: La adaptación al siglo XXI de la vieja doctrina de la seguridad nacional. *Agencia Latinoamericana de Información*. 2008. www.alainet.org/active/24020. (Letöltés: 2008. május.)

BUZAN, Barry et al.: *Regions and powers. The structure of international security*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

CAIRO, Heriberto: La definición de mesoamérica. In: PRECIADO, Jaime – ROCHA, Alberto (Ed.): *La construcción de una región. México y la geopolítica del Plan Puebla Panamá, UCM/Catarata*. Madrid, UCM, 2007.

CALDUCH, Rafael: Venezuela no puede competir con el liderazgo que ejerce Brasil. Interjú a *Diario Clarín* című lapban, Buenos Aires, 2008. ápr. 9.

CECEÑA, Ana Esther: La base de Manta. Posición neurálgica de Estados Unidos en la región andino-amazónica. *Observatorio Latinoamericano de Geopolítica*. www.geopolitica.ws/leer.php/12. (Letöltés: 2008. május.)

CENDA. Centro de Comunicación y Desarrollo Andino. TCP: la propuesta boliviana para un comercio justo entre los pueblos. Cochabamba-Bo, 2006. Disponible em: www.constituyentesoberana.org/info/?q=node/316. (Letöltés: 2008. május.)

EZLN-CCRI-CG, *Plan realidad-Tijuana*. www.nodo50.org/pchiapas/chiapas/documentos/caracol/caracol9.htm. (Letöltés: 2008. május.)

HERNÁNDEZ B., Loyola: *Petroamérica y la integración energética de América Latina y el Caribe*. Caracas: Instituto de Altos Estudios Diplomáticos Pedro Gual, 2007.

HOUTART, François: Socialismo del siglo XXI, construcción intelectual, eslogan político o expresión de las luchas anti-sistémicas. In: *SEMINARIO EN MEMORIA DE ANDRÉS AUBRY*. Tuxtela Gutiérrez-Mx: Universidad de la Tierra de San Cristóbal de Las Casas, 2007.

JALIFE, Alfredo: Nueva OPEP del gas contra EU y la UE, *Diario La Jornada*, [S.l.], 2007. márc. 25.

JONES, Richard – HILDRETH, S. A. (Ed.): *Emerging powers: defense and security in the third world*. New York, Preager, 1986.

LEFEVRE, Henri: *La production de l'espace*. Paris, Anthropos, 1974.

MERLE, Marcel: *Sociología de las relaciones internacionales*. Madrid, Alianza, 1976.

MPPRE. Ministerio de Poder Popular para las Relaciones Exteriores. *Fundamentos filosóficos de la nueva integración del Sur*. Caracas, Instituto de Altos Estudios Diplomáticos Pedro Gual, 2007.

NOLTE, Detlef: *How to compare regional powers: analytical concepts and research topics*. Germany, German Institute of Global and Area Studies, 2007.

NYE, Joseph: The challenge of soft power. *Time*, Washington, www.time.com/time/magazine/article/0,9171,21163,00.html, (Letöltés: 1999. febr. 22.)

PRATT, C. (ed.): *Middle power internationalism: the North-South dimension*. Kingston – Montreal, McGill-Queens University Press, 1990.

PRECIADO, Jaime: La alianza para la seguridad y la prosperidad de Norteamérica: baja institucionalización sin contrapesos ni agenda social. *Revista Configuraciones*, Jalisco-Mx, Universidad de Guadalajara, No.1 2008. jan-jún.

PNUD. *Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo. Reporte sobre el Desarrollo Humano, 2007/2008*. Manágua, Nicaragua, 2007/2008.

RAMOS, Pablo: Sin símbolos ni platillos nació la UNASUR. *Agencia Latinoamericana de Información*, 2006. www.alainet.org/active/24265. (Letöltés: 2008. május.)

SOUZA SANTOS, Boaventura: El Foro Social Mundial y la Izquierda Global. *El Viejo Topo*, Madrid, Universidad Complutense Madrid, No. 240, 2008.

TAYLOR, Peter – FLINT Colin: *Geografía política. Economía-mundo, Estado-nación y localidad*. Madrid, Trama Editorial, 2002.

Jegyzetek

¹ A szerző köszönetet mond Pablo Uc nemzetközi szakértő közreműködéséért.

² Utalás a stratégiai partnerség jegyében rendezett 2007. július 4-i lisszaboni EU–Brazília csúcstalálkozóra. (A ford.)

³ A csúcstalálkozó megállapodás nélkül ért véget. Nem sikerült elfogadtatni az összamerikai szabadkereskedelmi övezet létrehozására vonatkozó tervet, elsősorban Brazília, Argentína és Venezuela ellenállása miatt. A tárgyalásokat a helyszínen tiltakozó tömegdemonstrációk és zavargások is kísérték. (A ford.)

⁴ George W. Bush közvetlenül megválasztása után (2000) kezdeményezett drog ellenes együttműködést Bolívia, Peru, Ecuador, Venezuela, Kolumbia, Panama és Brazília részvételével. (A ford.)

⁵ Bolívia, Kolumbia, Ecuador és Peru textilipari termékeire vonatkozó import-korlátozás az Egyesült Államok piacán, 1992 óta. (A ford.)

⁶ Ennek elemei a comalpai nemzetközi repülőtér El Salvadorban, a Beatrix Királynő és a Hato repülőtér Aruba és Curaçao szigetén (Holland Antillák), Venezuelától északra, illetőleg az Eloy Alfaro repülőtér, az ecuadori Manta városában. Ezeknek az új műveleti központoknak, melyeket előbb *Foreign Operating Locations* (FOL), majd *Cooperative Security Locations* (CSLs) néven emlegettek, kommunikációs rendszerük korszerű, hatókörük a *just is time* piaci logika szerint változtatható és hatékonyan működnek a mindenkorai igényeknek megfelelően. (Ceceña, 2008).

⁷ A brazil kongresszus 2009. december 19-én végül ratifikálta Venezuela csatlakozási okmányát. A paraguayi parlament azonban, mely szintén ellenezte a bővítést 2010. májusi határozatában ismét Venezuela felvétele ellen foglalt állást. (A ford.)

⁸ Kiemelendő a 2007 végén Izraellel kötött szabadkereskedelmi egyezmény jelentősége, hiszen ez az első, a kontinens határain túlmutató ilyen jellegű kezdeményezés.

⁹ Ez sikerült is, Mexikó a Tanács megválasztott, nem állandó tagja 2009–2010-ben. (A ford.)

¹⁰ Az ENSZ latin-amerikai és karibi ügyekkel foglalkozó gazdasági bizottsága (*United Nations Economic Commission for Latin America and the Caribbean*). (A ford.)

¹¹ Balance de política estratégica de defensa y asuntos exteriores. Sistema de Información Global, [S.l.] 2006/2007.

(A magyar fordítás az eredetileg spanyol nyelvű tanulmány portugál fordításából készült: SciELO – Scientific Electronic Library On-line, Caderno CRH, vol. 21. no 53, 2008. május–augusztus;

http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0103-49792008000200005)

(Fordította: Szilágyi Ágnes Judit)

Prostitúció és globalizáció

Modernkori rabszolgaság

A migráción belül speciális népmozgalmi jelenség az emberkereskedelem, amely illegális cselekmény, a meglévő emberjogi szabályok elleni vétség. A benne szereplőkre nehezedő különböző kényszerítő körülmények hatására az áldozatok – többnyire akaratuk ellenére – mozgási és cselekvési lehetőségüktől megfosztottan, kizsákmányolóik szándékának teljesen alávetett, kiszolgáltatott és jogfosztott helyzetbe kerülnek. A globalizáció a társadalmi és természeti jelenségeket jelentősen befolyásolja, így az emberkereskedelem sem tudja kivonni magát a mára globálissá váló bűnözés alól. Több, jól felépített hálózat foglalkozik az országokon és földrészeken átívelő emberkereskedelemmel. Világszerte – különösen a fejlődő régiókban – gyorsan növekvő „iparaggá” vált az újraélesztett, modern rabszolgaság, annak ellenére, hogy közel 200 éve „hivatalosan” eltörölték a rabszolgaságot (1815, Rabszolgaság egyetemes eltörlése – Bécsi Kongresszus XV. Törvény¹). Azóta is nemzetközi törvények, megállapodások, protokollok erősítik meg a többségi akaratot a rabszolgaság teljes megszüntetésére. Mára több szervezet is (pl. ENSZ, EBESZ, EU, Nemzetközi Munkaügyi Szervezet [ILO], Koalíció a modern kor rabszolgáinak felszabadításáért Ázsiában [CAMSA – Coalition to Abolish Modern-day Slavery in Asia], Szabadítsd fel a Rabszolgákat [Free the Slaves]) felemelte hangját az emberi jogok ilyen megsértése ellen. Ennek különösen annak tükrében van jelentősége, hogy a jelenleg is tartó gazdasági válság következtében még többen kerültek kiszolgáltatott helyzetbe, és az utóbbi időben a rabszolgaságnak számos új formája jelent meg.

Ma 27–30 millióra becsülik a „modern” rabszolgák, a kényszermunka áldozatainak számát, akik a világ számos területén illegális keretek között tevékenykedve megsértik a nemzetközi ember- és munkajogi törvényeket, különösen nagy számban a következő országokban: India, Pakisztán, Banglades, Haiti, Mianmar/Burma, Brazília stb. A modern rabszolgaságban lévők általában embertelen körülmények között élnek.

Az emberkereskedelem ma komoly problémát jelent, egyfajta modern rabszolgasággként jelenik meg. Általában gyerekeket és nőket rabolnak el, vagy (hamis ígéretekkel, hirdetésekkel) csábítanak és adnak el; prostitúcióra, erotikus munkára kényszerítik, megalázzák, megerősokolják őket, és embertelenül bánnak velük. Az elvégzett „munkáért” fizetést alig vagy egyáltalán nem kapnak, habár nem egy esetben éppen a jó kereset ígéréstével csalogatják el őket. Az emberkereskedelem súlyos emberi tragédiákat eredményez, ugyanakkor az alapvető emberi jogok komoly megsértését is jelenti. Nem véletlenül nevezik *fehér rabszolgaságnak*.

Az emberkereskedelem értelmezése a történelem folyamán változott. Modernkori meghatározását a Palermói Protokoll² nemzetközi konszenzus alapján hozott definíciója adja, amely szerint személyek kizsákmányolását jelenti mások prostitúcióra kényszerítése, valamint a szexuális kizsákmányolás más formái is, továbbá a kényszermunka és a kiszolgáltatott helyzettel való visszaélés. E cselekedetek büntetendők, különösen nők és gyermekek esetében.

Az emberkereskedelemre több ország maffia-hálózata specializálódott. Ha megnézzük a különböző maffia-hálózatokat, láthatjuk a jól körülhatárolt, egymásnak feszülő működési területeiket. Érdekérvényesítő módszereikben egyaránt kegyetlenek. Egységet alkotnak a lányok futtatásával a szexiparban, a drog és fegyverkereskedelemmel – pl. a dél-amerikai Pablo Escobar kiépített hálózatával –, vagy a japán yakuzával, a thaiföldi Luk Moo-val, vagy egy másik thaiföldi hálózattal,³ amely csupán a karaoke bárokban és éttermekben futtatja a lányokat; vagy az ugandai, nigériai hálózattal stb. Hasonlóan működnek, mint az európai színtereken mozgó ukrán, orosz, albán, afgán, és egyéb helyi maffiák.⁴

Indító, tranzit és célország szerint oszthatjuk be a szexiparban az emberkereskedelem állomásait. Az érintett személyek 80%-a nemzetközi határokon, a szegényebb országokból érkezik, 50%-uk nő és gyerek.⁵

Az a trend, hogy a szegényebb régiókból elkerüljenek az emberek. A jó üzlet, emberségesebb élet, megfelelő jogi biztonság, az áhított polgári lét elérése, megfelelő fizetés – a kecsegtető cél és a jobb élet reményében mindent elhisznek, könnyen becsaphatóvá válnak. Azonban a józan kiábrándulás nagyon hamar eljön, röviddel a megérkezés után, amikor is csalással, fenyegetéssel, erőszakkal jogfosztottá, idegenné, nem kívánt személyekké, munkanélkülivé, mindenféle szociális védelem nélkülivé stb. válnak az áldozatok.

1. ábra: A szexipari migráció iránya

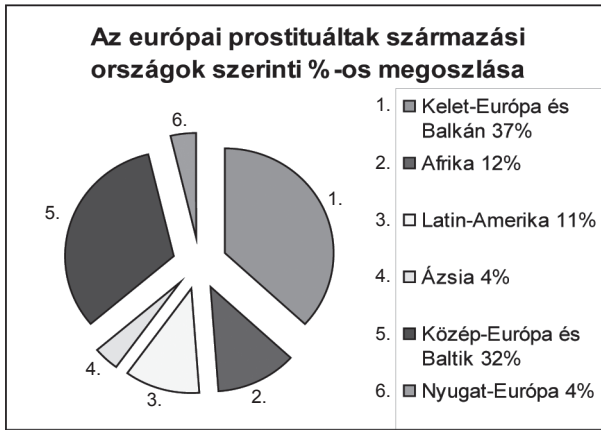
A szexiparban működő prostituáltak legnagyobb része 75–90% valamilyen korábbi erőszak következtében és más egyéb tényezők (családi, szociális, kulturális stb.) együttes hatására, mint *áldozatok* kerülnek a prostitúciós ipar hálózatába (e megállapítást nagy nemzetközi és hazai társadalmi viták előzték meg), ezért a továbbiakban áldozatoknak fogjuk nevezni őket.

Statisztikai adatok

Az adatok szerint 3–4 millió azok száma, akik a szexiparban lévő emberkereskedelem áldozatai és közülük 1,2 millió a 18 év alatti gyermek.⁶

Az európai szexuális célú női- és gyermekkereskedelem helyzetének megismerésére több nemzetközi felmérést végeztek. Ezek egybehangzó megállapítása szerint Európában évente 6–700 000 nő és gyerek kerül a prostitúciós iparba. E jelenséget *femmigration*-nek nevezik. A közép-, de főleg a kelet-európai és balkáni országokból (Oroszország, Ukrajna, Moldova, Románia, Bulgária, Albánia) évente 150 ezer embert visznek így Nyugat-Európába, az USA-ba vagy Kanadába, sokszor éppen Magyarországon keresztül. Az egyik legfrissebb felmérés⁷ szerint a prostitúciós célú emberkereskedelem nemi megoszlása a következő: 87% nő, 7% férfi és 6% transznemű. E vándorlás célja 66%-ban Nyugat-Európa, és 10%-ban Közép-Európa. Az indító országokat tekintve a következő megoszlást tapasztaljuk:

2. ábra: Az európai prostituáltak származási helyük szerinti %-os megoszlásban

A prostituáltak mobilitásába az országon belüli, a határmenti és a határon túli migráció is beletartozik. A leggyakoribb indító-ország: Románia, Oroszország, Bulgária, Nigéria, Ukrajna, Brazília, Fehér-Oroszország, Moldova, Magyarország és Lengyelország. Magyarországról és Lengyelországból származik az Európai Unióban (EU) dolgozó prostituáltak 4%-a, az uniós tagállamok közül ennél nagyobb arányt csak a Romániából (12%) és Bulgáriából (8%) érkező szexmunkások jelentenek; a balti államok, Szlovákia és Csehország szexpiaci részvétele 3%.

Az EU-n kívülről érkezők közül jelentős Oroszország (9%), Ukrajna és Nigéria (7%) valamint Brazília (5%) aránya. Az EU kibővítésével Magyarország célország szerepe csökkent, ma már inkább tranzit és indító ország lettünk. A nyugati államok vonzereje nem csökkent, az ott működők 90%-a olyan külföldi nő (lány) akik a futtatójuk révén próbálnak szerencsét. A kelet-európai országokban működők legnagyobb része (98%) helyi, országon belüli szexmunkásokból áll. A TAMPEP becslése szerint Magyarországon 10–15 ezer prostituált dolgozik, 40 százalékuk az utcán, 60 százalékuk bárokban, illetve eszoktügynökségeknél. A szexmunkások nagy része Budapesten található, a külföldön dolgozó magyar prostituáltak fő célországai pedig Olaszország, Ausztria, Hollandia és Németország.

Bonyolult emberkereskedelmi útvonalak alakultak ki a földrészek között is. Bár maga az útvonal változhat, az irány mindig ugyanaz: a fejlett országokba viszik vagy veszik a nőket, serdülőket. Keletről nyugatra, délről északra, több átemelő helyen, megkerülve a legális utasforgalmat (Ázsiából, Távól-Keletről, Afrikából). A jól szervezett emberkereskedelem olyan helyzetet teremt, amely komoly, az életüket veszélyeztető erőpróbára készíti áldozatait. Az áldozatok a túlélési stratégiára nem készültek fel, sem a nyelvet nem ismerik, sem az adott ország munkavállalási lehetőségeit, letelepedési szabályait, sem pedig a prostitúciós jogszabályokkal, lehetőségekkel nincsenek tisztában. Bárhonnan bárhova irányul az emberkereskedelem, a problémák azonosak: emberjogi, prostitúciós, migrációs, munkavállalási, kriminális, szociális, egészségügyi, kommunikációs, edukációs és egyéb nehézségek merülnek fel.

Emberkereskedelemben lévők egészségügyi problémái

A szexipari emberkereskedelem áldozatai viktimizálódnak, aminek súlyos egészségügyi hatásai van. Az idegen országokba kerülő prostituáltak nagyon sérülékeny (vulnerabilis) helyzetűek, jobban, mint a hazai pályán dolgozó „szexmunkások”. Ugyanis törvényi, jogi (tartózkodási, idegenrendészeti, munkavállalói stb), szociális (lakhatási, életszervezési, közösségi), nyelvi és szociokulturális problémákkal éppúgy meg kell küzdeniük, mint a súlyos egészségügyi problémákkal (orvoshoz fordulás, ellátás, hozzáférhetőség, biztosítás, kezelések, konkrét tünetek és betegségek, fizikai és mentális elváltozások stb.), kockázatokkal és veszélyekkel. A felmerülő problémák közül jellemzőek a vegetatív és szomatikus betegségek és azok tünetei, amelyek a következők:

*Prostituáltak között előforduló leggyakoribb tünetek,
betegségek százalékos előfordulása*

<i>Betegségfajták</i>	<i>Jellegzetes tünetek, következmények</i>	<i>%-os előfordulás</i>
Általános	fáradtság, súlyvesztés, rossz étvágy	81.25
Neurológiai	fejfájás, összefüggéstelen beszéd, emlékezet kiesés	82.29
Gasztrointestinális	gyomortáji panaszok, hányinger, hányás, hasmenés	60.94
Urogenitális	húgyúti-, vesetáji fájdalom, vaginális diszkomfort érzés, fájdalom, vérzés (nem menstruációs), urogenitális fertőzések (STD, HIV stb.)	69.79
Kardiovaszkuláris	tüdő-, szív fájdalom, légzési nehézség	50.00
Mozgásszervi	hátfájás, csonttörés, ficam, csont-, izom fájdalom, fogfájás, faciális bénulás	68.75
Érzékszervi	szem-, fül fájdalom, részleges vagy teljes sükettség, szemsérülés, sinusitis	32.81
Bőrelváltozások	viszketés, kiütés, feldörzsölés	28.13
Mentális	depresszió, félelem, aggodás, ellenséges érzések, személyes dezintegráció, identitási zavarok, öngyilkosság, agresszió	65
Sérülések	7 napon belül és túl gyógyuló sérülések, vágott, szúrt, lött, rongált, zsinogelési sebek, sokkos állapot, viktimizálódás	48
Drog, alkohol abusus	addikciók, a szertől függő jellegzetes tünetek	50
Szexuális erőszak	fizikális és pszichés következmények, krízis, (a rendőrség értesítése kötelező)	59–95
PTS	poszttraumás stressz rövid és hosszú távú tünetei, traumatizálódás,	68

Egy 2006-os nagy európai felmérés apró részletességgel sorra vette mindazokat az egészségügyi elváltozásokat, betegségeket, amelyek felmerülnek az emberkereskedelem áldozatainak életében, s amellyel az utazásorvostannal foglalkozóknak komolyan számolniuk kell, illetve fel kell készülniük e betegségek ellátására. Különböző indító országból érkező 192 nő és serdülő áldozatot vizsgáltak meg⁹, akik a célállomáshoz érkezve 14 napig tartó megfigyelés és gondos orvosi ellátás alatt voltak. A felmerülő tünetek és betegségek jól mutatják a sérülékenységet. Az indulás előtt addigi életükben 59%-ukat megerősítették, az érkezésükig már 95%-uk került ilyen állapotba.

Becsült adatok szerint a prostituáltak 89%-a el kívánja hagyni a szexipart, 70–95%-a többször átesett szexuális erőszakon, egyéb bántalmazással együtt; 70–95%-a folyamatos fizikai erőszaknak van kitéve, 68%-a poszt-traumatikus állapotban van. És akkor még nem említettük a különböző húgyúti fertőzéseket és a nőgyógyászati fertőzéseket, HIV, HPV, HBC, HCV és egyéb STF-t, valamint a nem kívánt abortuszokat.

A beteg ellátása idegen országban – főleg amelyik nem EU-s állam, és ha nincs az érintett személynek az anyaországban rendezett munkaviszonya, betegbiztosítása – rendkívül nehéz, körülményes, bár bizonyos ellátásokat ma már nemzetközi protokoll előír.

Segítségnyújtás az emberkereskedelem áldozatainak¹⁰

Az Európai Tanács 2008-as egyezménye részletesen előírja az emberkereskedelem áldozatainak nyújtandó segítség fontosabb területeit: „(1) *A Felek meghozzák azokat a jogalkotási vagy egyéb intézkedéseket, melyek segítséget nyújtanak az áldozatok fizikai, pszichológiai és szociális felépüléséhez.*” Létfenntartáshoz, lakhatáshoz, sürgősségi orvosi ellátáshoz, fordítási és tolmácsolási segítségnyújtáshoz, jogaik és érdekeik védelméhez, az elkövetők elleni büntetőeljáráshoz, a gyermekek védelméhez, menedéjogához, megfelelő egészségügyi ellátáshoz, oktatásához és biztonsághoz.

A megállapodás lehetőséget biztosít 30 napos felépülési időre és gondozáshoz való hozzáféréshez. Az ehhez szükséges tartózkodási engedély megadását a 14. cikkely szabályozza.

A romániai emberkereskedelem mutatószámai a legbeszédesebbek az áldozatok számát és státuszát illetően: 2005-ben hivatalosan 2551 áldozat volt, köztük 366 gyermek. Az UNICEF szerint a statisztikai adatok csak „a jéghegy csúcsát” mutatják, hiszen a gyermekkereskedelmi ügyekben olykor maguk a szülők is cinkosok, így több esetben nem érkezik hivatalos bejelentés a hatóságokhoz. 2007-ben a gyermekvédel-

mi hatóság és a Salvati Copii szervezet (a Save The Children romániai részlege) együttműködést kötött a hazatelepített, illetve emberkereskedelem áldozatává vált gyerekek ellátására. 2004-től 2006 végéig ebbe az intézményi ellátórendszerbe 661 gyerek került be, közülük 69-en a nemzetközi, 34-en a belföldi emberkereskedelem áldozatai, 558-an pedig különböző visszaélések és kihasználás szenvedő alanyai. A gyermekvédelmi hatósághoz 2005-ben 773, külföldön kíséret nélkül talált gyerekről érkezett bejelentés, 318-at közülük hazatelepítettek. 2006-ban 375 gyereket találtak kíséret nélkül, 190-et hoztak haza; 2007 első felében 188 elhagyott gyerekről érkezett bejelentés, 43-at repatriáltak.

Ellátó szervezetek

A nemzetközi megállapodások szerint vannak európai, régiós, és országos szervezetek, amelyek a prostitúció áldozatait látják el. Ezek lehetnek kormányzati és nem kormányzati civil szervezetek is, amelyek különböző szinten és különböző formában vesznek részt a primer, a szekunder és a tercier megelőzésben. Természetesen a legegyszerűbb lenne megelőzni a prostitúciós iparba kerülést, erre vannak nagyon jó hazai és külföldi oktatási módszerek.¹¹ A szekunder megelőzés a prostitúcióba kerültek megsegítése (egészségügyi, szociális, kommunikációs stb.) programok révén, és főleg az egyéb ártalom mérséklése (Harm Reduction Programok – HRP), amelyeknek célja az amúgy is súlyos következmények csökkentése pl. óvszer használata, védőoltás, drog távoltartás stb. révén. A tercier prevenció: rehabilitáció azok számára, akik segítséggel ki akarnak és tudnak lépni a prostitúcióból; krízis intervenció, menedék, biztonság, szociális ellátás, pszichés megtámogatás, oktatás, más szakma megtalálása, munkahely, vagyis teljes reintegráció a társadalomba.

Nemzetközi szervezetek, amelyek segítenek a megelőző tevékenységben, pl.: IOM, UNICEF, ILO, UNDAW, TAMPEP, AIDS and Mobility, HABITAT, UNDP, Interpol. Régiós szervezetek: OSCE, ESCAP, ECOWAS, EUROPOL. Országos szervezetek: államonként változó hivatalos és civil szervezetek egyaránt.

Mi a helyzet a hazatérő magyar prostituáltakkal?

Ugyan a nemzetközi jog sok mindent előír, ám egy-két karitatív és civil szervezeten kívül Magyarország még nem nött fel e probléma megoldásához, pedig a környező országok már jó példát mutatnak.¹² Az Interpol évente 15–50 nőt szállít haza, de további sorsuk nem követhető, mert nincs felkészült rehabilitációs és reintegrációs team, amely napi rendszerességgel és nem alkalmi pályázatok programjában segítene ezen áldozatoknak, még hozzá nemzetközi standardok szerint. Nincs

követéses vizsgálat és nincsenek megbízható mutatószámok. Bár a hazai prostituáltak mozgási terét, valamint az egészségügyi ellátásukat törvények szabályozzák, működésüket érvényes orvosi igazolással végezhetik. Ezt a következő rendelet írja elő: 6/2005. (III. 23.) EüM rendelet, a prostituáltak részére kiadandó orvosi igazolásról szóló 41/1999. (IX. 8.) EüM rendelet módosításáról. Több változtatás közül lényeges, hogy csak negyedévenként írja elő a törvény a vizsgálatot – korábban havonta tartották szükségesnek (de túl drága volt) –, valamint a „(6) A (2) bekezdés b) pontja szerinti módosítás, hogy a vizsgálat négy testnyílásból levett minta vizsgálata útján történik.”

Ajánlások, megoldások

- Jogi szabályozás: pl. európai jogharmonizáció keretén belül azonos törvényekkel (lásd Palermói Protokoll 2000, Brüsszeli Deklaráció 2005, és egyéb EU-s határozatok) a kizsákmányoltság helyzetén kellene hatékonyan változtatni.
- A felmerülő betegségek, főleg a HIV fertőzés terjedésének megakadályozása (ECDC, WHO, UNAIDS különböző ajánlásai felhasználásával). A HIV/AIDS különösen a fiatal generációkra, a nőkre és a lányokra veszélyes. A HIV-re vonatkozólag az AIDS & Mobility – HIV/AIDS Care & Supports for Migrants and Ethnic Minority ad ajánlásokat, de a kondom-használat mindenképpen elengedhetetlen a fertőzés megállításához.
- A nemzeti egészségügyi és szociális támogatáshoz való hozzáférés, valamint az ellátó és támogató szolgálatok javítása az áldozatok számára.
- Egészségnevelés, egészségügyi ellátás javítása, veszélyeztető magatartás csökkentése, pl. alkoholfogyasztás, játékautomata szenvedély, kábítószeres területén.
- Célzott egészségnevelés (az indító-, transz- és célországokban), a veszélyekre való felhívás korai időszakban, pl. álláskereső vagy utazás előtt.
- Helyi egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés könnyítése, biztosítása.
- Egészségügyi személyzet szenzitív hozzáállásának hatékony javítása.
- Gyógyszerek elérhetőségének elősegítése.

¹ Peter P. Hinks – John R. McKivigan – R. Owen Williams: *Encyclopedia of antislavery and abolition*. Westport, Conn. Greenwood Press, 2007. 186. o., editions: ISBN031333143X

² *The Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, especially Women and Children*. UN Convention against Transnational Organised Crime, Palermo, 2000. A dokumentumot 2003 végéig 117 ország írta alá.

³ David A. Feingold: „Think again Human trafficking”, 2005. Sept/Oct. <http://preventhumantrafficking.org/reading/2008/7/30/think-again-human-trafficking-dr-david-a-feingold.html>

⁴ „Free the slaves education pack. Slavery in the 21st century”. <http://www.freetheslaves.net/Document.Doc?id=1>

⁵ „Trafficking in Persons Report. Office to Monitor and Combat Trafficking in Persons”, June 3, 2005. <http://www.state.gov/g/tip/rls/tiprpt/2005/46606.htm>

⁶ *ILO Action against trafficking in human being*. Geneva, ILO, 2008. 3. old.

⁷ TAMPEP European Network for HIV/STI Prevention and Health Promotion among Migrant Sex Workers nemzetközi szervezete 2009-es felmérése, melyben az európai tagállamok (26) egy-egy szervezete vett részt.

⁸ TAMPEP magyarországi képviselője a Sex Educatio Alapítvány. Forrai Judit – Csépe Péter: „HUNGARY: Sex work policies”. In: *Sex work migration health*. Eds.: Maria Cristina Boidi, Faika A El-Nagashi, Bernadette Karner, Amsterdam, TAMPEP International Foundation, 2009. 93–95.

⁹ Cathy Zimmerman, PhD, Mazeda Hossain, MSc, Katherine Yun, MD, Vasil Gajdadziev, MD, Natalia Guzun, MSc, Maria Tchomarova, MA, Rosa Angela Ciarrocchi, MA, Anna Johansson, BA, Anna Kefurtova, BA, Stefania Scodanibbio, MSc, Maria Nenette Motus, MD, Brenda Roche, PhD, Linda Morison, MA, and Charlotte Watts, PhD: The Health of Trafficked Women: „A Survey of Women Entering Posttrafficking Services in Europe”. *Am J Public Health*, 2008 January, 98(1), 55–59.

¹⁰ Az Európa Tanács Egyezménye az emberkereskedelem elleni fellépésről. Council of Europe Treaty Series – No.197.

¹¹ Forrai J.: *Ne dőlj be! Emberkereskedelem, szexuális erőszak megelőzését célzó középiskolai oktatási program*. Budapest, 2004, második átdolgozott kiadás. 59. old. Nemzetközi Migrációs Szervezet (IOM) ISBN 92-9068-211-6.

¹² Forrai J.: „Hungary”. In: *A united Europe a shared concern HIV and population mobility in an enlarged European Union*. AIDS and Mobility NIGZ, Amsterdam, 2006. 45–53.

Az ipari munkásság az államszocializmusban

Bartha Eszter: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba
Kelet-Európában 1968–1989*
L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009

A fiatal történész-szociológus első önálló kötete hiánypótló a rendszerváltás utáni magyar társadalomtudományi irodalomban. Témája egy mostanában nem túl népszerű kérdés, nevezetesen: az ipari munkásság helyzete a hatvanas évektől a rendszerváltásig. A szerző komparatív megközelítést alkalmaz, a győri *Rába*-gyárban és a jénai *Zeiss*-művekben általa készített interjúk, és a vonatkozó levéltári anyag alapján. Ezáltal a könyv nem csak a magyar rendszerváltásról, és a megelőző két-három évtizedről ad részletes elemzést a munkásság perspektívájából nézve, hanem az NDK munkáspolitikájáról, illetve a két rendszer közötti politikai és mindennapi különbségekről is képet kapunk. Ha valaki esetleg véletlenszerűen belelapozna a könyv közepébe, azt hihetné, hogy egy mikrotörténelmi elemzésről van szó, amely csak a szűk értelemben vett szakmabeliek (és esetleg az érintettek) érdeklődésére tarthat számot. Az igazság azonban az, hogy a kötet egy meglehetősen ambiciózus, magas szintű általánosításra törekvő társadalomelméleti mű is egyben, amelynek célja az államszocialista rendszerek karakterének átfogó jellemzése. A könyv elején tisztán megfogalmazott teoretikus célkitűzések azok, amelyek igazán izgalmas olvasmánnyá teszik Bartha Eszter művét, és amelyek miatt feszességét megőrzi, és nem vész el öncélúan a részletek vagy a statisztikai adatok útvesztőjében. A szerző szándéka egyrészt az E. P. Thompson híres könyve (*Az angol munkásosztály születése*) által megtestesített munkástörténet-írás hagyományának alkalmazása illetve folytatása kelet-európai kontextusban, másrészt elméletileg is hozzájárulni az államszocialista rendszerek jellegéről folyó – gyakran erősen ideologikus és empirikusan „aluldeterminált” – vitákhoz.

A szerző már az előszóban megfogalmazza két alapvető tézisét, amelyeket bőséges tényanyag bemutatásával támaszt alá. Az első tézis tulajdonképpen a rendszer legitimitáció-vesztésével, majd bukásával kapcsolatos: mivel az államszocialista rendszerek egész történetük során „balra” zártak maradtak, azaz soha nem engedtek teret a rendszer baloldali,

önigazgatói-közösségi, emancipatorikus kritikájának, ezért legitimációs igényüket csak az oportunista és végső soron gazdaságilag és szociálpszichológiailag egyaránt fenntarthatatlan „lekenyerezési” politikával oldhatták meg. Ez megnyilvánult az általános gazdaságpolitikától kezdve (fogyasztásbővítés, a munkásosztály béreinek többé-kevésbé folyamatos emelése szerkezetváltás nélkül, vagy a gazdaság demokratizálása nélkül) a kultúrpolitika kétarcúságáig (a magaskultúrához való hozzáférés dinamikus kibővítése, de ennek célja nem a társadalom általános fölemelése, aktív ágensként való bevonása a döntéshozatalba, hanem a depolitizálás, a politikai szférán *kívüli* „lekötése” a társadalomnak). Ennek végül fatális következményei voltak, nem pusztán a külső eladósodás fedezetlen költségei miatt, hanem a rendszer legitimációs bázisára nézve is: a „lekenyerezési” politika miatt a társadalom, és különösen a kiemelten kezelt ipari munkásosztály identitásának és a rendszerrel szemben megfogalmazott elvárásainak súlypontja egyre inkább a fogyasztás területére tolódott. A „szocializmus” sikerének fő kritériumává az lett, hogyan teljesít a rendszer a nyugati (a magyar esetben az osztrák, a keletnémet esetben a nyugatnémet) kapitalizmus „fogyasztói csodájához” képest. Ebben a versenyben mind a kádári Magyarország, mind az NDK szükségszerűen alulmaradt. Ezért amikor a rendszer válsága nyilvánvalóvá vált, az épp a rendszer által kialakított ahistorikus és apolitikus („nézzük csak meg Ausztriát”, ha ott kapitalizmus van és így élnek, nyilván itt is ugyanígy lesz stb.) fogyasztói igények, és a Magyarországon ehhez még társuló, a magánszektor terjeszkedésével összekapcsolódó lopakodó individualizálódásnak köszönhetően, a munkásosztály jelentős része tárt karokkal, vagy mindenestre különösebb aggodalom nélkül várta a kapitalizmus restaurációját. Ennek megvalósításában pedig – tegyük hozzá: az ő esetükben jóval kevésbé naivabb attitűdök miatt – bizton számíthattak a rendszerváltó „reformerek”, különösen a párton belüli reformközgazdászok készséges együttműködésére. Ehhez még hozzátehetjük: nem kellett sok idő, hogy az ahistorikus, a kelet-európai régió történelmi fejlődésének sajátosságait kifejezetten ignoráló csodavárás átcsapjon a bűnbakkereső *ressentiment*-be, ami egészen a mai napig tart.

A „lekenyerezési” politika szociálpszichológiai hatásai egyben átvezetnek a könyv második fő téziséhez: ez pedig a munkásosztály rendszeren belüli helyzetével kapcsolatos. A szerző szerint ugyanis „a munkásosztály az államszocializmusban ha nem is uralkodott, de nagyobb súllyal tudta befolyásolni a politikai döntéshozatalt, mint a rendszerváltás utáni kelet-európai újkapitalista rezsimekben”. (26. old.) Ezzel egyben a kötet implicit kritikáját adja mind az államkapitalizmus-elméleteknek, mind pedig a totalitarizmus-elméleteknek: az a komplex intézményes valóság, amelyet a könyvben részletesen megfigyelhetünk, nem felel meg sem egy kapitalista vállalat működésének, sem pedig egy „totális”, a társadalmi érdekek sokféleségét teljes mértékben ignoráló, mindenható állam világának.

A könyv fő konklúziója tulajdonképpen az, hogy az államszocialista rezsimeknek nem sikerült megszüntetnie Kelet-Európa több évszázados történelmi lemaradását és kirekesztését Nyugat-Európából. A rendszerváltás pedig, szemben a rendkívül naiv (vagy a későbbi komprádor-elit esetében talán tudatosan félrevezető) „európaizációs” elképzelésekkel, Kelet-Európa „normális” periféria-pozíciójának visszaállítását jelentette, jelentős részben semmissé téve az „utolérő fejlődés” évtizedeinek erőfeszítéseit.

A bevezetőt követően a szerző specifikálja azokat az elméleti és módszertani kereteket, amelyeket a munkástörténet-írásnál követendőnek tart. Itt elsősorban a már említett E. P. Thompson nagy műve a követendő példa, átvéve annak a kultúra iránti érzékenységét és a determinista osztályhelyzet-osztálytudat fölfogás elutasítását. Másrészt elkerüli a nyolcvanas évek után kialakult posztmodern diskurzus csapdáját is, amely mérhetetlen pluralizmusában és toleranciájában egy kategóriát általában mégis gondosan szuppresszál, nevezetesen az osztály-meghatározottságot. A szerző kutatásaiból is egyértelműen látszik, hogy az osztályfogalomnak igenis van relevanciája és nélküle lehetetlen egy társadalomtörténeti folyamat végigkísérése, ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy minden történelmi helyzetben az osztály-hovatartozás a meghatározó identitásképző és cselekvésvezérlő elem az egyének viselkedésénél. Ami a módszertant illeti, a mű fő vezérlőelve a „kiterjesztett esettanulmány”, amelynek lényege, hogy a mikrokörnyezet tanulmányozásánál mindvégig arra törekszik, hogy a leírt „mikrotörténeket” összekapcsolja a globális trendekkel, a makroszinten zajló változásokkal.

A könyv öt részre tagolódik. Az első rész („Az államszocializmus Kelet-Európában”) tartalmazza a már ismertetett módszertani és elméleti bevezetést, a kelet-európai történelmi fejlődés sajátosságainak bemutatását és a könyv kiindulópontjaként szolgáló baloldali rendszerkritika fölvázolását. A szerző a sztálinizmus ellen kitört forradalmak utáni rezsimeket mint „jóléti diktatúrákat” avagy „munkásállamokat” jellemzi. Véleménye szerint tehát téves mind a Szelényi–Konrád-féle tézis az értelmiség osztályuralmáról (a könyv címe természetesen utalás Szelényiék művére), mind az államkapitalizmus-elméletek fölfogása a munkásosztály lényegében kapitalista jellegű alávetéséről, mind pedig a totalitarizmus-elméletek differenciálatlan elképzelése a mindenható államról. A munkásság ezekben az államokban a sztálinizmust követően bizonyos értelemben igenis privilegizált helyzetben volt: ez a privilegizáltság nem jelentette azt, hogy uralkodott volna, vagy azt, hogy valóban rendelkezett volna a termelőeszközök, a társadalmi újratermelés folyamata fölött; azt viszont igen, hogy az állampárt bár antidemokratikus módon, de folyamatosan egyfajta alkudozást, vagy inkább óvatos neutralizálási-jóléti politikát kellett, hogy folytasson a rendszer legfontosabb legitimációs hivatkozását jelentő társadalmi csoport, a munkásosztály vonatkozásában. Bár Magyarországon (az NDK-ban kevésbé) folytak viták az üzemi demokrácia, azaz a termelői

önigazgatás kiszélesítéséről, az állampárt soha nem merte ezt az utat választani, így maradt az, amit a Rába igazgatója, Horváth Ede explicite is megfogalmazott: „Az embereket két dolog érdekli: legyen tisztességes munkájuk és legyenek megfizetve.”

A könyv második részével kezdődik el a konkrét történeti vizsgálódás, amelynek kiindulópontja a hatvanas években beindított gazdasági reform. (E rész – csakúgy, mint a harmadik és negyedik rész – egyik fele a magyarországi, a másik a keletnémet viszonyokat követi nyomon.) A reform Magyarországon elsősorban a decentralizációt, a vállalati önállóság kiterjesztését, a piaci (vagy kvázi-piaci) iniciatívák bevezetését, majd egy idő után a magánszektor engedélyezését jelentette. Kelet-Németországban Ulbricht (szemben az óvatos, a reformerek és a „dogmatikusok” között taktikázó Kádárral) teljesen elkötelezte magát a reformtervek mellett, itt azonban ez kevésbé jelentett piacositást és decentralizációt, sokkal inkább központilag megtervezett, koncentrált, a kivített növelni próbáló nagyberuházásokat. A koncepció az volt, hogy az exporttöbbletek megszerzésével válik majd később lehetővé az életszínvonal növelése. A két eltérő gazdaságpolitika más típusú következményekkel bírt a munkások hétköznapi életében és ez meglátszott a rendszerhez való viszonyulásukon is. Míg Magyarországon a munkások elsősorban a piacositás miatt azonnal megjelenő polarizáció, a magánszektorból (elsősorban a mezőgazdaságból) profitálni tudó „újgazdagok” miatt panaszkodtak, addig az NDK-ban az exporttervek teljesíthetetlensége, az irreális célkitűzések okozta káosz miatt. Magyarországon 1968-tól emellett konfliktusok figyelhetők meg a munkásosztály különböző csoportjai, elsősorban a városi és a bejáró (valamilyen formában a mezőgazdaságból is profitáló) munkások között. Ugyanakkor az újgazdagok megjelenése vagy az erősödő társadalmi egyenlőtlenségek miatti panaszokból, illetve a panaszok meglehetősen nyílt és őszinte megfogalmazásából ekkor még egyértelműen az látszik, hogy a magyarországi munkások egyrészt még „hittek” a rendszerben (vagy legalábbis nem fordultak vele teljesen szembe), másrészt készek voltak a párbeszédre, sőt igényelték is azt. Ebben az időszakban a párt is kiemelt figyelemmel fordult a munkások panaszai felé, az 1970-es évektől kezdve azonban a „dogmatikusok” fölülkerekedésével (101. o.) a párbeszédre való készség fokozatosan megszűnt ezen az oldalon. A „kapitalizálódással” szemben voltak ellenérzések a munkásság részéről, azonban mivel ennek kritikája (elméletben és gyakorlatban) csak közösségi-önigazgatói alapon lett volna lehetséges – márpedig ebben az irányban a rendszer zárt volt –, ezért maradt a párbeszéd befagyasztása és a „jóléti” politika egyoldalú, antidemokratikus folytatása, ami viszont tovább fokozta a rendszer legitimitációs és gazdasági erőzóját, végül megsemmisítve politikai és gazdasági bázisát.

Az általában jóval represszívebb politikai klíma jellemezte Kelet-Németországban is megfigyelhető volt egyfajta nyitás, a munkásosztály vé-

leményére való fokozott odafigyelés a hatvanas években, aminek aztán a Honecker-éra vetett véget. Bár, mint említettük, a reformok itt egész mást jelentettek, itt is ugyanúgy megfigyelhető egyfajta reformellenes attitűd a munkások körében, ami azonban – ekkor még – egyáltalán nem tartalmazott kapitalista irányultságú „vágyakat”, sőt, tipikusan a rendszer antidemokratikus, azaz végső soron antiszocialista jellegét célozták meg. Az NDK-ban a reformkorszak Honecker hatalomra kerülésével véget ért, ami egyszerre jelentette az ambiciózus export-orientált tervek visszafogását, a munkásosztály béreinek megemelését (különösebb gazdaságpolitikai koncepció nélkül), a társadalmi párbeszéd befagyasztását és a represszió fölerősítését.

A harmadik rész („A munkások a jóléti diktatúrákban”) a reformkorszak utáni „néma kompromisszum” időszakát fogja át. Ekkor a párt mindkét országban föladta korábbi tétova próbálkozásait az esetleges demokratizálás irányában és az életszínvonal emelésével próbálta megőrizni legitimitását. Ez a „jóléti diktatúrák” klasszikus időszaka. Magyarországon a hetvenes évek életszínvonal-emelkedésében jelentősebb szerepet játszottak a magánkezdeményezések, mint az NDK-ban. Számos konkrét eset leírásánál láthatjuk, hogy pl. a munkásság egy alcsoportja, a bejárók, hogyan tudták kihasználni a mezőgazdaságban (és korlátozottan az állami iparon belül is) engedélyezett magánszektor lehetőségeit. Az életszínvonal statisztikai emelkedése részben tehát megtévesztő, ugyanis elsősorban nem az állami szektor béreinek emelkedéséből adódott, hanem a különmunka vállalásából, a „fusizásból” és általában az individuális-informális érdekérvényesítés különböző módjaiból.

Az NDK-ban az életszínvonal-emelő társadalompolitika központosítottabb volt és lényegében a munkásosztály béreinek állandó emelésére épült. Emellett a fogyasztói ellátást is javítani próbálták, de a krónikus áruhiányt nem sikerült megszüntetni. Ugyanakkor itt nem játszott szinte semmilyen szerepet a magánszektor kibővítése.

A munkások a „fogyasztói” attitűdök terjedésével egyre inkább a nyugati életszínvonallal (illetve az arról alkotott elképzeléseikkel és részleges információikkal) kezdték el összehasonlítani a rendszer teljesítményét. Az ennek kapcsán föllépő és egyre erősödő elégedetlenség Magyarországon vált hamarabb észlelhetővé, míg az NDK-ban a represszív politikai légkör miatt csak a rendszer utolsó hónapjaiban tört felszínre. A keletnémet társadalomban a magánkezdeményezések elfojtása és a nivelláló bérpolitika miatt kevésbé beszélhetünk az egyenlőtlenségek erősödéséről. Aminek itt (ti. az NDK-ban) demoralizáló hatása volt, az egyrészt a nyugatnémet jólét közelsége, másrészt a *fogyasztási* szféra hierarchikus struktúrátsága (magyarán az, hogy kik férhettek hozzá a nyugati és luxustermékekhez).

Az általános életszínvonal-emelési politika mellett az állampárt más engedményekkel is megpróbálkozott, elsősorban a kultúrpolitika területén. Itt is elmondható az, hogy miközben a hozzáférés a színvonalas

magaskultúrához nagymértékben kibővült – ami jelentős egalitárius előrelépésnek tekinthető –, másrészt, ellentétben a háború előtti (nem-állami, „szubaltern”) munkásmozgalmi kultúrával, a kultúrpolitika célja és eredménye nem a munkásosztály öntudatának, politikai aktivitásának kialakítása volt, hanem épp ellenkezőleg, a társadalom depolitizálása. Ugyanakkor a munkásokkal készített interjúkból az is kiderül, hogy habár a brigádmozgalom és a munkásművelődés nem tette számukra lehetővé a társadalmi döntésekbe való aktív beleszólást, de mégis közösségi és kulturális élményt adott, amelynek a rendszerváltást követő hirtelen elvesztését sokan jelölték meg a „szocializmus” és az új kapitalista rendszer közötti alapvető különbségek egyikeként.

Összességében tehát a munkásosztály emancipációjában jelentős eredményekről is beszélhetünk, amennyiben az egyéni felemelkedés lehetőségei jobbá váltak, mint valaha a kelet-európai történelemben – a munkásosztály *egészét* azonban kirekesztették a politikai hatalomból. A *társadalmi* emancipáció tehát lényegében nem történt meg. Az elért emancipációs eredmények minden valószínűség szerint jóval nagyobbak voltak, mint ami Kelet-Európa „hagyományos”, a világkapitalizmuson belüli pozíciójában elérhető lett volna: azonban az államszocialista rendszerek egyrészt beleütköztek a meglévő elmaradott társadalmi struktúra korlátaiba (272. o.), másrészt már csak azért sem tudták meghaladni ezeket, mert a társadalmi, participatórikus emancipáció folyamatait mindvégig gondosan elfojtották.

A negyedik rész („A munkások és a hatalom”) tulajdonképpen a teljes delegitimáció folyamatát követi végig. A munkásosztály nagy része 1989-re készen állt a többpártrendszer és a kapitalizmus restaurációjára, amelynek tényleges következményeit azonban – ma már kimondhatjuk – teljesen tévesen mérte föl. Csak elvétve jelentek meg olyan vélemények, amelyek az államszocialista rendszer demokratizálásában, valamiféle demokratikus szocializmusban reménykedtek, illetve azt preferálták volna – ehelyett többnyire az „olyanok leszünk mint Ausztria” attitűdök voltak uralkodók. Kelet-Németországban ehhez még hozzájött a SED [az állampárt] represszív, dogmatikus politikai vezetése, amely teljes joggal váltotta ki a társadalom nagy részének elutasítását és utálatát, ami 1989-ben szinte minden előzmény nélkül tört a felszínre, ahogy egyre többen megérezték, a rendszer társadalmi bázisa – nem létezik.

Az ötödik részben („A munkásállam vége az NDK-ban és Magyarországon”) a „munkásállamok” dezintegrációjának rövid történetét és a korábban már ismertetett elméleti következtetéseket olvashatjuk. A fogyasztásorientált legitimáció modellje a nyolcvanas évek végére össze-roppant, mert egyrészt nem bírta sem a gazdasági, sem a pszichológiai versenyt a Nyugattal szemben, másrészt az individualisztikus-fogyasztói beállítódás elterjedése szükségszerűen összeütközött a továbbra is fönntartott represszív politikai struktúrával. A rendszer sikeresen megakadályozta egy erős munkásellenzék kialakulását, azonban a választott

politikával fokozatosan megsemmisítette saját társadalmi bázisát is. Így amikor a politikai vezetés egy része a kapitalizmus restaurációja felé fordult, gyakorlatilag senki sem maradt, aki fölemelte volna a kezét, hogy megvédje az októberi forradalom által létrejött társadalmi rendszert. Az államszocialista rendszerek „fogyasztói” fordulata tehát tulajdonképpen egyenesen vezetett az államszocializmus bukásához. Lényeges elem természetesen a régió történelmi elmaradottsága, ami miatt a Nyugattal való verseny eleve kudarcra volt ítélve. Végző soron tehát azt mondhatjuk: az államszocialista rendszerek történetének legfontosabb, legdöntőbb összefüggése bizonyos értelemben *nem* ezeknek a rendszereknek a specifikumaiból (a „szocializmusból”) következett, hanem a régió több évszázados történelmi múltjából, amelyet az erőltetett modernizációnak sem sikerült meghaladnia.

Végezetül néhány megjegyzés a könyv elméleti teljesítményéről. Véleményünk szerint a kötet színvonalasan mutatja be az ipari munkásság speciális szociológiai és hatalmi helyzetét az államszocialista rendszerekben belül, illetve azt, hogyan következett ebből a speciális helyzetből a különböző gazdasági reformokkal való próbálkozás, majd hogyan alakult ki az önmagát aláaknázó diktatórikus-jóléti politika gyakorlata. Mindeközben a könyv (nem teljesen explicit) kritikáját adja mind az államkapitalizmus-elméleteknek, mind pedig a liberális totalitarizmus-elméletnek. Bár a szerző könyve elején leszögezi, hogy az államszocialista rendszerek karakterével kapcsolatos vitába nem akar részletesen blemenni, talán annyit megjegyezhetünk, hogy a könyv tényanyagának bázisán ez sem lett volna lehetetlen: a párt és a munkásság közötti bonyolult és részletesen bemutatott hatalmi viszony jól láthatóan nem felel meg sem a tőkés-bérmunkás viszonyoknak, sem pedig a „totális” állam és jogfosztott alattvalói viszonyának. Ezzel kapcsolatban akár arra is lett volna lehetőség, hogy részletesebb módon is megfogalmazza a szerző, miért tartja tévesnek az előbbi elméleteket és hogyan határozná meg ő a rendszer alapkarakterét. Összességében azonban csak megismételhetjük a recenzió elején már elmondottakat: témájában és elméleti kifinomultságában is úttörő könyvről beszélhetünk, mind ami a magyar nyelvű munkástörténet-írást illeti, mind pedig az államszocialista rendszer általános kutatásának területét, és a könyv további történeti-szociológiai kutatások alapjául szolgálhat.

Obama bin Laden

„a langyosokat kiköpi az Isten”

Élt egyszer Athénben egy bölcs, akit Szókratésznek hívtak. Volt annak egy felesége. Sőt, Szókratész annyira bölcs volt, hogy a hagyomány szerint nem csak egy, hanem két felesége is volt. Az egyik feleségét úgy hívták, hogy Xantippe. Ez a Xantippe igen házsártos, ordibálós asszony hírében állott. Egy anekdota szerint Xantippe minden nap kért élelemre pénzt Szókratésztól, hogy a család enni tudjon, de Szókratésznek mindig bölcs dolgokon járt az esze, és nem hallotta meg Xantippe szavát. Ezért Xantippe kissé hangosabban megismételte a kérését. Azután kissé még hangosabban megismételte a kérését. Azután kissé még hangosabban megismételte a kérését. Azután – mivel más nem jutott eszébe, hogy miként óvja meg a családot az éhhaláltól – kissé még ennél is hangosabban megismételte a kérését. Ez a kérés már olyan hangos volt, hogy a szomszédok is meghallották. Így támadt Xantippének házsártos, ordibálós asszony híre. Az anekdota végkövetkeztetése: „A Szókratészek csinálják a Xantippéket”.

I.

Számosan fölfigyeltek arra, hogy az őserdők kiirtása megbontja a földi klíma egyensúlyát. Veszélyezteteti az emberi élethez szükséges éghajlatot. Ezért azzal a kéréssel fordultak az illetékesekhez, hogy hagyják abba, illetve akadályozzák meg az erdők kivágását.

Számosan fölfigyeltek arra, hogy a gyárkémenyek füstje üvegházhatást idéz elő. Az ipar széndioxid-kibocsátása globális környezeti katasztrófához vezet. Ezért azzal a kéréssel fordultak az illetékesekhez, hogy csökkentsék, illetve csökkentessék a légkör ipari szennyezését.

Stb.

Sokan aggodalmukat fejezik ki az emberiség jövőjéért. Felhívásokat intéznek az illetékesekhez a Föld megmentéséért. Felhívásokat intéznek az emberiség megmentéséért.

Az illetékesek nem hallják ezeket a kéréseket, felhívásokat. Vagy hallják, de egyelőre elhalasztják a Föld megmentését. Elhalasztják az emberiség megmentését. (Az egyik megfogalmazás szerint az emberiség utáni időkre napolják el a Föld megmentését.)

II.

Sokan fölfigyeltek arra, hogy a volt gyarmatokon naponta tízezrek (egyres adatok szerint százezrek) halnak éhen.

A civilizált világ számára nem volna ezzel semmi gond, ha a haldoklás csendben történne. Akkor a haldoklók látványa legfeljebb a Híradók anyagait színesítené. Azonban az éhhalálra ítélték közül mind többen menekülőre fogják, és megpróbálnak önhatalmúlag a civilizált országokba tódulni: a volt gyarmattartók és kapcsolt részeik (így az Európai Unió) országaiban megtelepedni.

Sokan aggodalmukat fejezik ki az Európára zúduló várható inváziójuk miatt. Arra szólítanak föl, hogy a gazdag országok rendezzék a volt gyarmati népek élethelyzetét. (Vö. „Gazdagok és szegények I.” *Eszmélet* 64.) Ötletekkel állnak elő, hogy miképpen lehetne helyben biztosítani e népek megélhetését.

Az illetékesek nem hallják ezeket a kéréseket, felhívásokat. Vagy hallják, de a gyarmati népeket nem tartják annyira veszélyesnek, hogy – az alkalmi segítyezésnél nagyobb súlyú – érdemi megoldásokra szánják el magukat.

III.

Számosan fölfigyeltek arra, hogy a civilizált országokban állandó probléma a jelentős munkanélküliség, miközben kihasználatlan termelési kapacitások vannak.

Sokan nem jutnak elég élelemhez, ezért szívesen megművelnének parlagon hagyott földeket, de nem tehetik, mert ezek a földek magántulajdonban vannak.

Számosan – hogy jövedelemhez jussanak – saját kockázataikra továbbra is termelni szeretnének a bezárásra ítélt üzemekben, de nem tehetik, mert az üzem tulajdonosa nem engedi. Hiába van számos példa arra, hogy a dolgozóknak akkor is megérheti termelni, amikor a tulajdonosnak már nem, az állami-jogi szabályozás a döntést kizárólagosan a tulajdonos kezébe adja.

Stb.

Sokan aggodalmukat fejezik ki a társadalmi nyugalom ilyen veszélyeztetése miatt. Rámutatnak, hogy a létfenntartási feltételek hiánya növekvő

számú rétegeket ösztönöz erőszakos jövedelemszerzésre. Arra hívják fel a figyelmet, hogy a társadalmi robbanás megelőzése, elkerülése érdekében az egész lakosság számára biztosítani kell, hogy gondoskodhasson a megélhetéséről.

Az illetékesek nem hallják ezeket a kéréseket, felhívásokat. Vagy hallják, de a problémát nem tekintik annyira fontosnak, hogy komolyan szembenéznének vele.

IV.

Az embereket sok különböző szempontból lehet csoportosítani. A fenti korkérdések (a Glóbusz pusztulása, gazdasági- és klímamenekültek, munkanélküliség) vonatkozásában az egyének két típusba, osztályba sorolhatók annak alapján, hogy az illetőnek van-e érdemi beleszólása a fenti konfliktusok megoldásába, vagy nincs. Lényegileg befolyásolhatja-e az ő döntése „a Föld megmentését”? Lényegileg befolyásolhatja-e az ő döntése a gyarmati bennszülöttek (vagy ami végső fokon ugyanaz, Európa és a nyugati kultúra) megmentését? Lényegileg befolyásolhatja-e az ő döntése „parlagon heverő” munkaerő és „parlagon heverő” tulajdon egymásra találását, egyesítését?

Aki ezeket a kérdéseket lényegileg befolyásolhatja, annál van az érdemi döntés joga. A többieket legfeljebb a jus murmurandi, a morgás, a kritika, az ellenvélemény kinyilvánításának joga illeti meg. Az ellenvélemény kinyilvánítása a halk kéréstől a hangos, sőt tetteleges „ordibálásig” terjedő skálán mozog.

Egyeseknek módjában áll érdemi döntéseket hozni. A többi ember, aki nem dönthet érdemben, maximum „ordibálhat”. Döntés és morgás (vagyis nemdöntés) alternatívájában nincs harmadik lehetőség. Objektíve mindenki vagy a döntéshozó vagy a morgó helyzetében van.

Az anekdotában a döntés és cselekvés joga, lehetősége Szókratészé volt. Xantippének maradt az egyre erősödő „morgás”.

V.

A mai világrend a kapitalizmus (a világkapitalizmus) rendszere.

Elképzelhető-e, hogy a kapitalizmus profittermelés nélkül működjön?

Elképzelhető-e profit gazdasági növekedés nélkül?

Elképzelhető-e a profitot hozó gazdasági növekedés természetrombolás nélkül?

Elképzelhető-e a profitot hozó gazdasági növekedés külső terjeszkedés (gazdasági gyarmatosítás) nélkül?

Elképzelhető-e a profitot hozó gazdasági növekedés tulajdon nélküli bér munkások nélkül?

A mai világrendben – az egyének közül – valószínűleg az amerikai elnöknek van a legnagyobb befolyásoló hatalma a világ folyamataira. Obama elnök az, aki – elvben – a legtöbbet tehetne a Föld megmentéséért, a bennszülöttek megmentéséért, a tulajdon nélküliek létbiztonságáért. A környezetvédők, az éhezők, a tulajdon nélküliek tényleges mozgástere, lehetősége csupán a morgás fokozása, erősítése.

Az Obama-funkciónak és a morgás-funkciónak nemcsak a jogköre, hatásköre különbözik, hanem a célja és irányultsága is. A tapasztalatok szerint Obama a mai világrend alkalmazottjaként és alkalmazójaként cselekszik. Az Obama-funkció a fennálló rend képviselője, védelme. Feladata a rendszer stabilizálása, struktúrájának konzerválása. A morgás-funkció gyakorlói viszont változtatásokra törekcszenek – ezekért morognak, morgolódnak.

Az Obama-funkció és a morgás-funkció logikája, értékrendje élesen elválnak egymástól.

VI.

Az objektíve morgó helyzetben levők (azaz a döntési hatalomból kizártak) nagyon különböző módon élék meg ezt a pozíciót. Egy részük lényegében elégedett a sorsával, és távol áll tőle a morgó szerep felvétele, a morgás-funkció gyakorlása („magánvaló morgó”). Másik részük ugyan elégedetlen az adott helyzettel, de önmaga nem szeretne döntené: jó neki a megszokott (kiszolgáltatót, de csekély felelősséggel járó) morgoló szerepkör. Viszont számosan vannak olyanok, akik a gyakorlati morgás álláspontjára helyezkednek, és céljaik megvalósításáért ilyen-olyan küzdelmekre hajlamosak. Ezek a küzdelmek az elméleti kritikáktól, a szópárbajoktól a véres szembenállásokig, fegyveres akciókig igen széles skálán mozognak.

Az energikus, erőszakos morgás és a tényleges radikalizmus nem feltétlenül esik egybe. Közöttük nem a módszerek agresszív, „forradalmi”, illetve békésebb, „langyosabb” jellege a vízváltató. Nem minden látványos, erőszakos akció sérelmes a támadott rendszerre. Sőt, bizonyos esetekben éppen a kormányzó politikusok vágyát, az alapstruktúra stabilizálását segítheti elő. (Például, amikor a szelídebb morgók megriadnak, és összeháznak a rendszer védelmében.) A tényleges (funkcionális) radikalizmus pedig a történelem során nem ritkán rejtett, kevésbé látványos eljárásokkal ért el eredményt, maradandó változtatásokat.

Korunk radikális morgóinak néhány főbb törekvése, követelése:

- a környezetpusztítás teljes leállítása,
- a gyarmati bennszülöttek életlehetőségének visszaadása,
- a tulajdon nélküliek számára termelési lehetőségek felszabadítása a tulajdoni korlátok leépítésével.

A radikális morgók követelései csak az adott világrenden kívül, annak meghaladásával, felszámolásával teljesíthetők. Az ipari környezetszennyezés állami betiltása, a gyarmati bennszülöttekkel szembeni teljes jóvátétel (vö.: „Eurafrika az eurafrikaiaké?” *Eszmélet* 82.), a tulajdonosi monopolhatalom jogi megszüntetése a jelenlegitől alapvetően eltérő rendet, más rendszert feltételez.

VII.

A jelenlegi világrend bővítetten termeli újra a morgó helyzetben levő sokaságot, ami komoly kihívás a fennálló rendszer (a rendszer stabilizálása) számára. A tulajdonosi döntéshozók és az ő érdekeit képviselő (végső fokon az ő alkalmazásukban levő) politikai döntéshozók nem tudják (nem is akarják) azzal közömbösíteni a morgók harci készítségét, hogy felemelve őket magukhoz, rájuk is kiterjesztik a döntési jogosultságokat – ennek ellentmond a rendszer. De azt lehetővé teszi, hogy harci hajlamukat a rendszer szempontjából semleges terepre tereljék. Olyan terepre, ahol anélkül adhatják ki harci energiáikat, hogy ez kockázatot jelentene magára a rendszerre. Ugyanakkor a küzdőknek megadja az aktivitás, a heroikus küzdelem megnyugtató és felemelő élményét. Ez a „küzdöttem is, meg nem is” forma az elméleti irodalomban az „áthelyezett küzdelem” megnevezést kapta.

Az áthelyezett küzdelem a bíráló iránymódját eltereli az alapstruktúráról. Hatására más támadunk, mint ami az általunk célzott eredményhez vezet:

- a konfliktusok bizonyos szereplőit a konfliktusokat előidéző rendszer helyett;
- kifejezéseket, kategóriákat a mögöttük levő tartalmak helyett;
- kisebb visszasságokat az alapvetőek helyett;
- a rendszer egyes részmegnyilvánulásait a rendszer egésze helyett;
- tüneteket az alapok helyett;
- felszíni jelenségeket a gyökereik helyett;
- egyes következményeket a kiváltó okok helyett;
- bizonyos eseményeket, tényeket a struktúra helyett.

Az emberek jelentős részében van valamilyen jobbító szándék. Nem nézik közömbösen, tétlenül a bajokat, hanem tenni próbálnak ellenük. A jobbító szándék – spontán vagy tudatos módon – igen eltérő változtatási törekvésekben, programokban ölt testet. A különböző morgások – a szelíd bírálattól a fegyveres akcióig – ennek a cselekvési hajlamnak, késztetésnek a kifejeződései, megnyilvánulásai.

Persze, hogy szelektíven gyűjtöm a hulladékot. Erre van ráhatásom, erre *van* döntési lehetőségem. Ebben merül ki a környezetvédő energiám. Erre fecsérelem a környezetvédő energiámat. Úgy viselkedem, mintha valóban döntési pozícióban lennék. Úgy teszek, mintha rajtam, az én cselekedetemen múlna a Föld megmentése. Áthelyezem a környezetvédelmi küzdelmemet a strukturális kihívásról bizonyos könnyen elvégezhető feladatok, az alapproblémára nézve hatástalan gyógymódok területére.

A nagyobb hatású döntéseket csak az Obamák hozhatnák meg. De ők nem hoznak ilyen döntéseket (ld. klímavédelmi csúcskonferenciák).

Szelektíven gyűjtöm a hulladékot – és közben egy kissé szégyellem magam.

Persze, hogy pénzt utalok át az afrikai éhezők megsegítésére. Erre van döntési lehetőségem, hatásköröm. Erre futja a velük kapcsolatos emberbarátságom. Jótékony adakozásra fecsérelem a velük kapcsolatos emberbarátságomat.

Úgy viselkedem, mintha valóban döntési pozícióban lennék. Úgy teszek, mintha rajtam, az én cselekedetemen múlna az éhen halók megmentése. Áthelyezem a gyarmatosítás következményeivel szembeni elégedetlenségemet a strukturális kihívásról bizonyos könnyen elvégezhető feladatok, az alapproblémára nézve hatástalan gyógymódok területére. (Azt mégsem kezdeményezhetem, hogy telepítsük be őket Európa megműveletlen mezőgazdasági területeire!)

A nagyobb hatású döntéseket csak az Obamák hozhatnák meg. De ők nem hoznak ilyen döntéseket.

Pénzt utalok át az afrikai éhezők megsegítésére – és közben egy kissé szégyellem magam.

Persze, hogy adok alamizsnát a koldusoknak. Erre van döntési lehetőségem, hatásköröm. Erre futja az irántuk való emberbarátságom (vö.:

„Mi legyen koldus Józsiával?” *Világszabadság* 1. = <http://vilagszabadsag.hu>) Erre feccsérelődik el a velük kapcsolatos emberbarátságom.

Úgy viselkedem, mintha valóban döntési pozícióban lennék. Úgy tesz, mintha rajtam, az én cselekedetemen múlna a szegénység-kérdés megoldása. Áthelyezem a szociális küzdelmemet a strukturális kihívásról bizonyos könnyebben elvégezhető feladatok, az alapproblémára nézve hatástalan gyógymódok területére. (Azt mégsem kezdeményezhetem, hogy juttassák őket megélhetési tulajdonhoz!)

A nagyobb hatású döntéseket csak az Obamák hozhatnák meg – ha vállalnák a tőkerendszertől való függetlenedés kockázatát. De ők – érthető módon – nem hoznak ilyen döntéseket.

Alamizsnát adok a koldusoknak – és közben egy kissé szégyellem magam.

IX.

Rövid idézet egy internetes fórum vitájából.

– Egy ismert óriásplakát szövege: „Az éghajlatváltozás rajtad múlik. Tekerd le! Kapcsold ki! Hasznosítsd újra! Sétálj!” Hazudik a reklám! Letekertem, kikapcsoltam, újrahasznosítottam, sétáltam. Mégsem csökken a hőség. Más megoldást kell keresni! NEM RAJTAM MÚLIK AZ ÉGHAJLATVÁLTOZÁS!

– Igaza van a reklámnak, csak nem úgy, ahogy üzeni. Valóban rajtunk múlik az éghajlatváltozás. Azon múlik, hogy el tudjuk-e érni a nagy környezetrombolók megfegyelmzését szerte a világban. KAPCSOLD KI A NAGY KÖRNYEZETROMBOLÓKAT!

Az emberek jelentős részében van valamilyen jobbító szándék. Nem nézik közömbösen, tétlenül a bajokat, hanem tenni próbálnak ellenük.

Idejében kikapcsolom a fűtést.

Lekapcsolom a fölöslegesen égő lámpát.

Szelektíven gyűjtöm a hulladékat.

Tiltakozom a bálnavadászat ellen.

Támogatom a „Mentsük meg az orangutánokat!” kezdeményezést.

Stb.

Ezeket cselekszem, és nem másokat.

Mivel fontosnak tartom, azért cselekszem meg ezeket.

Minden mással szemben ezeket a tetteket részesítem előnyben, minden más rovására.

Amit megcselekszem, azt ítélem minden másnál fontosabbnak. Azért cselekszem ezeket minden más helyett, mert ezeket tartom a legfontosabbnak.

Döntésemben, feladatválasztásomban határozott állásfoglalás fejeződik ki. Abban a dilemmában, hogy elsősorban a nagy környezetrombolók vagy a fölöslegesen égő lámpa kikapcsolására kell-e mindenekelőtt összpontosítani, az utóbbi mellett döntöttem. Ösztönös vagy tudatos választásaimban kifejeződik, hogy miként ítélem meg a kritikára, változtatásra, jobbításra szoruló kérdések, területek *fontossági sorrendjét, rangsorát*. (Ezzel, és nem mással foglalkozom.) Kifejeződik továbbá, hogy milyennek látom a szükséges változtatás követendő irányát. (Ezt, és nem más utat, eszközt tartok a leginkább célravezetőnek, a célhoz leginkább elvezetőnek.)

Abban, hogy éppen miről beszélek (mi ellen, illetve minek az érdekében tiltakozom), az fejeződik ki, hogy a kritikai vagy cselekvésbeli erőfeszítés számára minek tulajdonítok elsőbbséget. Az fejeződik ki, hogy itt és most ezt, és nem valamilyen más témát, kritikai irányt és küzdelmet tartok a legaktuálisabbnak. (Vö.: „Egy rendszer megjavításának és meghaladásának különbségéről.” *Eszmélet* 81.)

X.

Hibáztatom, támadom a bajokért

- a cigányokat és a zsidókat (gazdagot és szegényt egynek látva) a tőkés rendszer helyett – és egyáltalán nem szégyellem magam;
- a különböző faji megkülönböztetéseket, a rasszistákat a tőkés rendszer helyett – és egyáltalán nem szégyellem magam;
- a bankokat a tőkerendszer helyett – és egyáltalán nem szégyellem magam;
- a külföldi (transznacionális-multinacionális) tőkét minden tőke helyett – és egyáltalán nem szégyellem magam;
- a hazai tőkéseként valamennyi tőkés helyett – és egyáltalán nem szégyellem magam.

Demonstrálok

- a kozmopolitizmus ellen az egész rendszer helyett – és egyáltalán nem szégyellem magam;
- a nacionalizmus ellen az egész rendszer helyett – és egyáltalán nem szégyellem magam;
- jelképek ellen az egész rendszer helyett – és egyáltalán nem szégyellem magam;
- jelképek tilalma ellen az egész rendszer helyett – és egyáltalán nem szégyellem magam;

- a neonácik ellen az egész rendszer helyett – és egyáltalán nem szégyellem magam;
- a kormány ellen a képviseleti parlamentarizmus egész rendszere helyett – és egyáltalán nem szégyellem magam.

XI.

1999-ben Bill Clinton utasítást adott Jugoszlávia bombázására. A magyar értelmiség egy része nyilatkozatban üdvözölte Milosevics megbüntetését. (Ld. NatO honlap = www.bal.hu 1999. április 10.) A magyar értelmiség másik része demonstrációkon tiltakozott. Egy „Adolf Clinton” kezdetű szórólap azon ironizált, hogy ha az elnök következetes, akkor az emberi jogok megsértése miatt az USA bombázását is elrendeli. (Az egyik demonstráción egy Clinton-maszkos figura „Sajnálom, hogy gyilkos lettem” táblával a nyakában járkált.) A Humanista Mozgalom által szervezett tüntetés egyaránt irányult Milosevics és Clinton (a kis gyilkos és a nagy gyilkos) politikája ellen.

Az Egyesült Államok pénzzel és fegyverrel támogatta Irakot az Iránnal zajló háborúban. Irak azonban megpróbált önálló politikát folytatni. 2004-ben Bush elnök utasítást adott Szaddam Husszein megbüntetésére. A szövetséges NATO-tagok – nem kevés véráldozattal – megdöntötték a diktátor hatalmát. „A vér megújuló energia, az olaj viszont nem” – bukott ki az őszinteség egy amerikai politikusból Irak megszállása kapcsán.

Oszama bin Laden elhatározta, hogy a leigázott népek pártfogója lesz: a gyarmatosítók és megszállók ellen fog küzdeni. Az Egyesült Államok felfegyverezte Oszama bin Ladent az Afganisztánban tartózkodó szovjet katonaság elleni harcra. Miután ez a harc okafogyottá vált, bin Laden a korábbi támogatója ellen fordult és terrortámadást szervezett az Egyesült Államok megbüntetésére. Nem meglepő, hogy ez után vérdíjat tűztek ki a fejére.

A Szókratészek csinálják a Xantippéket. A szelídeket és az „ordibálókát”, erőszakosakat egyaránt. A nagy gyilkosok csinálják a kis gyilkosokat. A nagy döntéshozók pedig – egy tömeggyilkos rendszer képviselőiben – a kis gyilkosokat büntetik meg.

A Szókratészek csinálják a Xantippéket. Az „obamák” csinálják a bin Ladeneket. A süket-süketelő Obamák és az ordibáló médiasztár bin Ladenek ugyanannak a rendnek a katonái. Sőt, a bin Ladenek ennek a rendnek nemcsak haragos-haragvó, de édes gyermekei is. Alkalmat adnak arra, hogy a rendszer vétkeiről rájuk irányítsák át a figyelmet. Felkínálják a lehetőséget a rendszerrel való szembefordulás megszelídí-

tésére. Segítenek áthelyezni a küzdelmet: a „kis gyilkosok” ellen fordítani a felháborodást.

XII.

Némely morgók a döntéshozókkal szemben szelíden viselkednek. A szelíd kis morgók elégedetlensége a hierarchikus döntési mechanizmus egyes következményei ellen irányul.

A szelíd kis morgók bírálják a kormányt, mert rossz döntéseket hoz. És legközelebb úgy szavaznak, hogy mások kerüljenek kormányra.

Ezzel legitimálják a nagy döntéshozókat. (Aki szavaz, az a fennálló világrend szabályai szerint viselkedik.) Aki szavaz, az támogatását adja a jelenlegi világrendre: egyúttal a világrendre is szavaz.

Némely morgók nem fogadják el a leosztott döntési jogköröket. Elutasítják, hogy fontos kérdésekben ők kimaradnak a döntésekből. Önhatalmúan felrúgják ezeket a törvényesnek mondott szabályokat. Indulatosan viselkednek a döntéshozók illetve a döntési monopóliumok iránt, és velük szemben önmagukat ruházzák fel döntési hatalommal. Nem riadnak vissza az agresszív, erőszakos cselekedetektől. Sőt, éppen ezekkel a látványos tettekkel próbálják elérni, hogy jobban odafigyeljenek az általuk képviselt ügyre.

Az indulatos kis morgók elégedetlensége a hierarchikus döntési mechanizmusnak szintén csak bizonyos tünetei, illetve következményei ellen fordul.

A radikális morgók elégedetlensége elsődlegesen nem a döntéshozókat és egyes döntéseiket, hanem magát a rendszert és annak döntési mechanizmusát veszi célba. Kritikájuk a kiváltó okok, a hibásnak gondolt rendszer alapjai (mindenekelőtt anyagi-gazdasági alapjai) ellen irányul. Ők a nagy környezetrombolókat, a globális uralmi rendet (politikai és gazdasági gyarmatosítást), a tulajdonosi monopóliumok egész rendszerét bírálják-támadják. Viselkedésük a radikális elméleti kritikától a rendszer-tagadó cselekvésig (a „nem teszik, de tudják”-tól a „teszik, mert tudják”-ig) terjed. (Vö.: „Hogyan nem védelmezzük államunkat.” *Eszmélet* 79.)

„Elképzelt kultúra”

A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései

Bevezetés

Írásomban a cigány vagy roma kultúra egy lehetséges értelmezését próbálom vázolni. A tanulmány gondolata egy országos folyóirat internetes oldalán kibontakozott „romaintegráció-vita” néhány megállapítása kapcsán merült föl először, 2009 őszén. A vitában az ún. „cigánykérdés” kapcsán, a roma származású szerzőtől, Romano Rácz Sándortól származó „kivülállás kultúrája”¹ fogalom került előtérbe, melyet az egyik hozzászóló „bűvös igazságnak”² nevezett. E bűvös igazság azóta többször is előkerült, és nemcsak az a baj vele, hogy Romano eredeti meghatározása (erre később még visszatérek) eltűnt a fogalom jelentéséből, hanem az is, hogy szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyja az elmúlt évtizedek történeti, szociológiai, kulturális antropológiai stb. kutatásainak eredményeit.

A következőkben tehát a roma/cigány kultúra egy – reményeim szerint tudományosan megalapozott – értelmezési lehetőségét próbálom vázolni, egyes megállapításokkal polemizálva és sok szakirodalmi hivatkozást használva. Ez utóbbival nem titkolt célom a „beletört a tudomány bicskájá” jellegű dilettáns megközelítések³ finom, de határozott cáfolata.

A (cigány) kultúra meghatározása és más fogalmi nehézségek

Maga a „kultúra” a két-három legkomplikáltabb jelentésű szó közé sorolható az angol nyelvben,⁴ bármilyen meghatározása önkényesnek tűnhet, mégis szükséges meghatározni, hogy jelen írásban milyen értelemben szerepel. Mindenekelőtt külön kell választani az ún. „magaskultúrát” (a mindennapi szóhasználatban kultúrán főleg olyan „magasabb rendű” szellemi tevékenységeket értünk, mint például a festészet, zene, irodalom stb.) és az intézményesült nemzeti kultúrákat⁵ a mindennapi élet kultúrájától.

Ez utóbbit érdemes etnográfiai vagy antropológiai értelemben vett kultúra-fogalomnak nevezni, melynek „klasszikus” meghatározása

Edward B. Tylortól származik, 1871-ből: „A kultúra vagy civilizáció, [...] az a komplex egész, amely magába foglalja a tudást, a hitet, a művészetet, az erkölcsöt, a törvényt, a szokást és minden más képességet és sajátosságot, amelyre az ember, mint a társadalom tagja tesz szert.”⁶ Ha axióma számunkra, hogy minden ember egy (vagy akár több) kultúra tagja, és a kultúrák közötti különbségekre keresünk magyarázatot, akkor tisztázni kell, hogy mi a kultúra feladata, szerepe. A modern kulturális antropológia egyik nagyhatású tudósa, Clifford Geertz szerint a kultúra jelentést hordozó szimbólumok szervezett rendszere, mely „nem csupán az emberi lét ékítménye, hanem – mint faji jellegének legfőbb alapja – annak lényeges feltétele”.⁷

Bár számtalan kultúra-definíciót alkottak meg a kutatók Tylor óta, mindegyik azon alapult, hogy a kultúra alapvető funkciója az emberek különböző szükségleteinek kielégítése, ezáltal az élet biztonságának és folytonosságának garantálása.⁸ Emellett fontos a társadalomlélektani funkciója is, azaz egyfajta harmónia megteremtése és fenntartása az érintett közösség tagjai közt. A kultúra feladata tehát lényegében az alkalmazkodás folyamatának biztosítása.⁹

A kultúra (és a társadalom)¹⁰ nem egyszerű velejárója az emberi létezésnek, hanem szükséges feltétele, melyet az emberek hoznak létre és – ha kell – át is alakítanak.¹¹ Ha tehát megpróbálunk megismerni, leírni és értelmezni egy kultúrát, akkor az adott társadalmat (meg)alkotó emberek – szükségleteikkel és viszonyaikkal együtt – lehetnek megfelelő kiindulópontjaink, hiszen „az ő szemszögükből nézve a kultúra jelenségei eszközök, létezésük fenntartásának, gazdagításának társadalmilag kimunkált eszközei”.¹²

Az ilyen „eszközök” változatosságának és tartósságának vizsgálata során hasznosnak tűnik a kulturális ökológiai¹³ megközelítés, mely kiemelt figyelmet szentel a társadalmak anyagi alapjainak, meghatározott környezethez való specifikus alkalmazkodási folyamatként értelmezve az emberi kultúrákat. Az 1960-as években jelentkező elméleti áramlat fontos eredményeket hozott a kulturális antropológiában, megcáfolva például olyan korábbi nézeteket, hogy a sivatagi „primitív” vadászok nem rendelkeznek gazdasági racionalitással és minden idejüket az élelemszerzésre fordítják.¹⁴ (Az ökológiai szempontokra később még visszatérek.)

A cigány közösségek (kulturális, nyelvi stb.) sokszínűsége szinte közhelyszámra megy a különböző diskurzusokban. Paradox módon a különbözőség vált a cigányság egyik „közös” tulajdonságává (a sok masszívan homogenizáló sztereotípiá¹⁵ mellett természetesen). A különbségek okai már nem igazán szerepelnek a „mainstream” diskurzusokban, annak ellenére, hogy „a cigányokat” semmilyen értelemben nem tekinthetjük egy népnek, nemzetnek vagy etnikumnak! Az Európa-, sőt világszerte megtalálható, „cigánynak mondott” emberek egy különböző nyelveken beszélő, eltérő identitású és kultúrájú közösségeket „külső hatásra” integráló, heterogén kategória tagjai. A kulturális sokszínűséggel¹⁶ és

a külső besorolás vagy osztályozás (klasszifikáció)¹⁷ jelenségével már többen foglalkoztak, most nem térnék ki külön ezekre az – amúgy megkerülhetetlen – tényezőkre.

Röviden utalnom kell azonban az etnicitás (etnikum, etnikai csoport, etnikai identitás) kérdésére. Nemcsak azért, mert a cigányok hivatalosan is a 13 magyarországi etnikai és nemzeti kisebbség¹⁸ közé tartoznak, hanem azért, mert az „etnikum” meghatározása hat a cigányság meghatározására is. Általánosságban elmondható, hogy minden társadalmi csoport létének egyik jellemzője, hogy igyekszik magát megkülönböztetni másoktól. Ebben a kontextusban jelenik meg az etnicitás fogalma, mely a hétköznapi nyelvhasználatban gyakorta mint „kisebbségi kérdés” jelenik meg, a kulturális antropológiában azonban „olyan csoportok közötti viszonyokra vonatkozik, amelyek tagjai egymástól különbözőnek tartják magukat, és amely csoportok hierarchikusan rangsorolódhatnak egy társadalmon belül”.¹⁹

Ez utóbbi megközelítés használhatóbbnak tűnik a különböző cigány vagy roma csoportokra, mint az a – Julian Bromlej szovjet etnológustól származó – definíció, mely a 70-es években került be a magyar néprajztudományba, és napjainkban is az alapját képezi az etnikum meghatározásának a hétköznapi diskurzusokban. Bromlej szerint: „az etnosz [etnikum – B. M.] olyan történelmileg kialakult embertömegként határozható meg, amelynek közös, viszonylag állandó kultúrelemei (többek között nyelve) és pszichikai tulajdonságai vannak, ezenkívül egységük tudatos, és szintén tudatosan megkülönböztetik magukat minden hasonló formációtól”.²⁰ Bromlej meghatározása a cigányok kapcsán („állandó kultúrelemek”, „tudatos egység”) kizárólag a modern konstrukcióként értelmezhető roma nemzetre alkalmazható. Ezt a statikus, a kulturális jellemzőket középpontba helyező etnikum-képet haladja meg az ún. konstruktivista irányzat, mely az „eticitást” állandóan változó dinamikus jelenségként értelmezi.

Ebben a megközelítésben az etnikai identitás a társadalmi szerveződések velejárója, nem pedig a „kultúra valamely kódos kifejeződése”,²¹ az etnikai csoportokról pedig nem érdemes úgy beszélni, mintha azok éles körvonalakkal rendelkező, belsőleg homogén valódi entitások, tartós kollektívák lennének. A hangsúly az etnicitás szituatív és kontextuális karakterén van.²² Fontosnak tartom még megemlíteni a svéd antropológus, Thomas Eriksen megjegyzését, mely szerint az etnicitás akkor tűnik fel, amikor a kulturális különbségek valamiért relevánssá válnak a társadalmi interakciókban, ezért a társadalmi élet szintjén kell tanulmányozni, nem pedig a szimbolikus kultúra szintjén.²³

Az elméleti fejtegetések után még mindig nyitott a kérdés: kik tehát a cigányok? Az, akit valamilyen kritériumok alapján a nem-cigányok besorolnak a cigányok közé,²⁴ vagy az, aki cigány/roma identitású?²⁵ Az elméleti vitákat²⁶ most mellőzve azt mondhatjuk, hogy hiába érezzük érvényesnek az utóbbi meghatározást, ha a külső „hatás” (klasszifikáció és

kategorizáció) sem marad hatástalan.²⁷ Ezt jól szemlélteti a nemzetközi roma mozgalomban és a kulturális–szimbolikus nemzetépítésben fontos szerepet játszó Ian Hancock megállapítása: „*a bennünket összekötő közös tényező nem annak a tudata, hogy mik vagyunk, hanem azé, hogy mik nem vagyunk: a romanik nem gádzsók, azaz nem nem-cigányok*”.²⁸

Hancock gondolata egy alapvető jelenségre hívja fel a figyelmet, a cigányok és nem-cigányok közötti határvonalra. A két – feltételezett – entitás határa alkalmas kiindulópont a „kívülállás kultúrája” vagy bármilyen egyéb, a másságot középpontba állító értelmezési keret felállítására. Ez a határ azonban nagyon elmosódott, képlékeny és változó. (Gondoljunk csak arra például, hogy a magyarországi cigányok 80–90%-a magyar anyanyelvű.) Erre a problémára reflektál az akkulturáció fogalma.²⁹

A klasszikus definíció szerint az akkulturáció olyan folyamatokat jelent, melyek akkor jelennek meg, mikor különböző kultúrájú csoportok folyamatos, közvetlen kapcsolatba kerülnek egymással, és ez az egyik vagy mindkét csoport eredeti kulturális mintájában változást idéz elő.³⁰ John Berry szociálpszichológus négy akkulturációs stratégiát (*integráció, asszimiláció, marginalizáció és szeparáció*) különböztet meg, melyek annak mentén rajzolódnak ki, hogy az egyén, illetve csoportja hogyan kíván kapcsolódni a többségi csoporthoz. Az erőteljes azonosulás mindkét (többségi és saját) csoporttal az integráció előrelétezője lehet, amennyiben egyik csoporttal sem történik azonosulás, akkor marginalizációról van szó. A többségi kultúrával történő kizárólagos identifikáció asszimilációt von maga után, míg ha csak az etnikai csoporttal történik azonosulás, szeparációról beszélhetünk. Akár egy személy esetében is megfigyelhető, hogy az élet különböző területein más és más akkulturációs stratégiát alkalmaz.³¹

A vázolt főbb fogalmakat (*kultúra, etnicitás, kategorizáció és klasszifikáció, akkulturáció*) alkalmazva megpróbálom a cigány közösségek (nem a cigányság!) valamiféle elvont meghatározását. A konstruktivista etnicitás-elméleten alapuló megközelítésben tehát a cigány/roma közösségek olyan, önálló etnikai identitással és kultúrával rendelkező társadalmi csoportok, melyek határai és kulturális elemei a gazdasági, társadalmi vagy politikai körülmények változásaira reagálva változhatnak. Ennek megfelelően a közösségek (de akár az egyének is) az akkulturáció különböző szintjein állnak. Ez persze igen általános meghatározás, a következő fejezetben megpróbálom árnyaltabbá, konkrétábbá tenni.

Univerzális modellek vs. roma néplélek

Ebben a fejezetben néhány általános érvényű, de a honi diskurzusokban elsősorban a cigányokhoz kapcsolódó elméleti modellt (peripatetikus közösség/stratégia, underclass, szegénység kultúrája) ismertetek röviden, majd megpróbállok egy használható tézist felállítani az egyes roma

közösségek gazdasági tevékenységének, társadalomszerkezetének és kultúrájának kapcsolatáról.

A „cigányság”, a cigány identitás értelmezésével az 1950-es évek óta próbálkoznak a kulturális antropológusok³² Mivel megközelítésükben az adott csoportokat önálló kultúráknak tekintik (lásd. antropológiai kultúra-fogalom), melyeket saját viszonyrendszereik tükrében vizsgálnak, alapvető felismerésekkel³³ gazdagították a „ciganológiai”³⁴ tudományosságot. A cigány közösségek gazdasági tevékenységével kapcsolatban kétféle megközelítés – egy ökológiai antropológiai és egy szimbolikus antropológiai – bontakozott ki.³⁵ Számomra az előbbi több és használhatóbb fogódzót nyújt, ezért az ökológiai antropológiából származó „peripatetikus közösségek” fogalmat vizsgálom meg.

A peripatetikus közösség a legéletképesebb meghatározásnak tűnik, mely a vándorló cigány közösségek leírásával, értelmezésével próbálkozik. Aparna Rao meghatározása szerint az a csoport tekinthető peripatetikusnak, mely (1) mozgása gazdasági stratégiából fakad, (2) elsődleges megélhetési forrása a javak és szolgáltatások értékesítése, (3) endogám, (4) mindig kisebbségben van, és (5) önálló etnikai egységet képez.³⁶ Szorosan ehhez kapcsolódik az ökológiai „niche” (fülke, rés, hézag) fogalma, amely azt jelenti, hogy bizonyos javak és szolgáltatások iránt – adott területen és időben – igény lép fel. Ezt az igényt „peripatetikus stratégia” alkalmazásával próbálják meg egyes csoportok kielégíteni. A peripatetikus stratégia tehát a lehetséges stratégiák egyike, amelynek alkalmazására a külső társadalmi miliő megváltozásakor kerülhet sor.³⁷

A peripatetikus közösség fogalma jól alkalmazható a magyarországi romákról élő „hagyományos” képre, vándorolnak, szolgáltatnak, kisebbségben vannak stb. A különböző cigány közösségek magyarországi megjelenése azonban egy hosszan elhúzódó folyamat volt, nem néhány nagyobb migrációs hullám, mint azt korábban feltételezték. A letelepedési folyamat természetesen nem rekonstruálható teljes egészében, de számos forrás szól letelepült életet élő cigányokról a késő középkortól kezdve (az első ilyen adat 1455-ből származik).³⁸ Az 1893-ban végzett országos cigány összeírás adatai szerint a magyarországi cigányok 89,2%-a állandóan letelepedett volt, a mai országterületen élőknek pedig 79,5%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek.³⁹ Egyértelmű tehát (szerintem), hogy pusztán a – tudományosan megalapozott – peripatetikus vagy egyéb, gyakorta dilettáns, misztifikáló megfontolások (mint például nomád temperamentum, roma személyiség, kívülről állás kultúrája) mentén nem lehet értelmezni a magyarországi „cigányságot”, amelynek egyes csoportjai feltehetően különböző irányú és intenzitású akkulturációs folyamatokon mentek keresztül. Nézzük a további lehetséges értelmezési kereteket.

Az underclass hazai viszonyokra alkalmazott pontos meghatározása azért is indokolt, mert vagy vitatják alkalmazhatóságát,⁴⁰ vagy félreértik, mint Németh György, aki a „kirekesztés” fogalom alkalmatlansága mellett érvelve hivatkozik egyik írásában⁴¹ a Ladányi János – Szelényi Iván szer-

zöpáros koncepciójára. Az underclass azonban nem helyettesíti a kirekesztés fogalmát (ahogy Németh feltételezi cikkében), hanem pontosítja azt. Idézem: „az underclass-képződés terminus pedig csak a kirekesztés meghatározott, pontosan definiálható formájára utal”.⁴²

Az underclass „eredeti”, amerikai értelmezésben városi gettó-szegénységet jelent, rendszerint faji/etnikai vonzattal. Ellenzői gyakran hangoztatták, hogy a politikai jobboldal a maga hasznára instrumentalizálta ezt a kifejezést, a „társadalmon kívülieket” okolva nehéz sorsukért, a média pedig megbélyegző, stigmatizáló gyakorlatára alkalmazta.⁴³ Az ehhez kötődő újszegénység diskurzus⁴⁴ kiindulópontja a gyökeresen megváltozott gazdasági és társadalmi kontextus, azok az újszegények, akik a megváltozott feltételek következtében elvesztették korábbi pozíciójukat. Ladányi János és Szelényi Iván szerint egy minőségileg új, az osztályszerkezeten kívül rekedt, tartósan szegény rétegről van szó. Elképzelésük lényegében az amerikai underclass fogalom – a közép-kelet európai viszonyokra adaptált – strukturalista verziójának tekinthető.⁴⁵

A romák és az underclass közti viszony értelmezéséhez idézem a szerzőket: „Mi a kelet-európai underclasst olyan társadalmi formációnak tartjuk, amelyben a romák ugyan társadalmi arányukat többszörösen meghaladó mértékben jelennek meg, de amely nemcsak, sőt nagyobb részben nem roma szegényeket érintő kategória. Továbbmenve: az underclass kategória már azért sem eshet egybe a cigánysággal, mert pontosan olyan helyzetre lett kitalálva, amikor vannak olyanok, akiknek sikerül kitörni a szegénységből, mondjuk sikeresen középosztályosodnak, miközben mások helyzete rohamosan romlik.”⁴⁶ Empirikus tapasztalataikkal is összhangban, Ladányi és Szelényi abból indultak ki, hogy az emberek értékrendje, viselkedése és kultúrája nem oka, hanem következménye strukturális helyzetüknek.⁴⁷ Így jutottak el a „szegénység kultúrája” koncepcióhoz.⁴⁸

A „szegénység kultúrájának” elméletét Oscar Lewis dolgozta ki; először 1959-ben használta *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty* című könyvében.⁴⁹ Bár tisztában vagyok Lewis koncepciójának kritikáival, szakirodalmi és empirikus tapasztalataim alapján használhatónak tartom a fogalmat, főleg a strukturális körülményekre támaszkodó, „univerzális” jellegének köszönhetően. Lewis szerint a „szegénység kultúrája a modern társadalmakban nemcsak gazdasági deprivációt, szervezetlenséget vagy valaminek a hiányát jelenti. Ez valami pozitív is, és olyan előnyökkel is jár, amelyek nélkül a szegények aligha tudnának létezni.”⁵⁰

A szegénység kultúrája tehát nem a kultúra hiányát jelenti, hanem alkalmazkodást a többségi társadalom objektív körülményeihez.⁵¹ Ez az alkalmazkodási kényszer hasonlóságokat eredményez a családrendszerben, a kapcsolatokban, az időbeosztásban, az értékrendszerben és a fogyasztási szokásokban – ország- és csoporthatároktól függetlenül. Számomra ez a felismerés teszi jól alkalmazhatóvá,⁵² hiszen „fogalma olyan általánosítást tesz lehetővé, ami remélhetőleg [...] magyarázni

képes egy csomó olyan jelenséget, amelyeket eddig egymástól elkülönült faji, nemzeti és regionális csoportjellemzőknek tekintettek”.⁵³ Másik előnye pedig az, hogy ebben „a koncepcióban semmi olyasmi nincs, ami a szegénységért való felelősséget a szegények jellemére hárítaná”.⁵⁴ Fontos azonban, hogy ha a – súlyos szegénységre adott válaszként, túlélési stratégiaként értelmezett – szegénység kultúrája kialakult, nehezebb megszüntetni mint magát a szegénységet, hiszen mintái öröklődnek. Így szerepet játszhat a szegénység újratermelődésében is.⁵⁵

Szeretném kiemelni, hogy a három fogalom (peripatetikus, underclass, szegénység kultúrája) egyike sem etnospecifikus jellegű, sokkal inkább strukturális változásokra adott társadalmi-kulturális válaszoknak, illetve következményeknek tekinthetők. (Mint láttuk egyik értelmezési keret sem a cigányokkal kapcsolatban fogalmazódott meg először.) Az eddigiekből talán kiderül, hogy bár a „roma tematika” egyes részeit lefedhetik, magyarázhatják ezek a modellek, de mindent biztos nem. (Jogos kritika lehet, hogy miért csak ezeket a modelleket citálok ide, de a cigányok „régi” és mai életére, helyzetére vonatkozóan talán ezek a legfontosabbak.) A peripatetikus közösség fogalma csak vándor életmód esetén helytálló, az underclass nehéz körülmények között élő romák és nem romák helyzetét írja le, a szegénység kultúrája pedig – ahol kialakul – nem helyettesíti az etnikus kultúrát, legfeljebb formálja azt.

Szükségszerűen leegyszerűsítők tehát azok a magyarázatok, melyek egy nézőpontból próbálják megmagyarázni a cigányságot. A – nevezzük így – kulturális nemzetfogalom (közös nyelv, közös sors és történelem, közös őshaza stb.) alapján történő interpretálása a cigányságnak a legismertebb ilyen magyarázat (lásd: 5. jegyzet), melyet most egyetlen idézettel illusztrálnék: *„Nincs cigány és cigány között különbség a Földön, mindannyian egy töről fakadunk, egységben vagyunk, ha szétszórta élünk is a világban, ha sorsunk és életformánk különböző is, mégis egyek vagyunk: a cigány történelem, kultúra örökösei! [...] Indiában, az őshazában még egységes népként élünk, egységes nyelvet beszéltünk. Ma is kötelességünk megőrizni Indiából hozott kultúránkat, nyelvünket, szokásrendszerünket, törvényeinket, hiszen ez az, ami összetart minket.”*⁵⁶

A roma nemzetépítők közé egyébként nem sorolható Romano Rácz Sándor egyik korábbi írásában⁵⁷ a közösségszerveződés roma modelljéről beszél, és ennek a közösségi struktúrának az időtállóságával próbálja bemutatni, hogy milyen a roma világkép, a roma „néplélek”. A szerző koncepciójának meghatározó eleme a (fél évezredes) változatlanúság; idézem: „úgy tűnik, stagnált a roma kultúra, miközben a környezetében jelentős változások zajlottak. Kimaradtunk a történelemből, s ez a körülmény teszi egyedülállóvá a roma népesség helyzetét Európában.”⁵⁸ Romano gondolatmenete igen sajátos, hiszen szövegében másutt a roma kultúra páratlan sokszínűségéről beszél, amit – számomra érthetetlen módon – a cigány csoportok közti horizontális kapcsolatrendszerrel magyaráz,⁵⁹ nem pedig az eltérő körülményekhez való alkalmazkodással.

Egy későbbi írásában⁶⁰ már ő is „permanens alkalmazkodási kényszer” jegyében zajló változásokról beszél („a romok kisközösségeitől semmi sem állt távolabb, mint a változatlanság”), de továbbra is kitart a közösségi struktúra változatlansága mellett. Az olvasó zavara fokozódik, mikor a „szakértők” szemére veti, hogy a romákat fejlődésképtelennek tarják, majd pár oldallal arrébb már a következőket találjuk: „a cigánynak nevezett közösségek jelentős része évszázadok óta helyben jár, sőt vannak olyanok, amelyek olykor visszalépnek az időben”.⁶¹

Nem céлом ízekre szedni Romano Rácz írásait, de véleményem szerint nem képes adekvát és koherens választ adni a cigány kultúra több évszázados jelenlétére. Ami egyébként nem is lenne baj, hiszen még így is magasan a hazai „cigány diskurzusok” átlaga felett teljesít előítélet-mentes, jó szándékú és – egyes esetekben – kimondottan hiteles írásaival. A baj azzal van, hogy önéletrajzi ihletésű szociográfiája, a *Cigány sor* (2008), illetve néhány belőle kiragadott gondolat szokatlan legitimációs erővel bír. Ahogy a kötet egyik kritikusa, Borbély Sándor írja, „az önéletrajzi elbeszélés hitelesíti a közösség társadalomtörténetét”.⁶² A szerző személyiségének története, illetve a magyar cigányok elmúlt fél évszázados múltjának felidézése nem „ártatlan” diskurzus, hanem egy olyan elképzelt történeti diskurzus, amely politikai és morális céllal rendelkezik (elnyomó és elnyomott viszonyának megjelenítése).⁶³ Ezt természetesen dolognak tartom, főleg egy önéletrajzi ihletésű, és ezért igen személyes hangvételű írás esetén, amely azonban csupán egyetlen történet az elbeszélhető cigány történetek közül.

A befogadó közeg (aminek jellemzése külön tanulmányt kívánna), pontosabban egyik része azonban Romano írását tekinti „a” cigány írásnak, melynek autentikussága és legitimitása megkérdőjelezhetetlen. „A cigányságból jött Romano Rácz Sándor szociológus és érzékeny tollú író *Cigány sor* című művéből megtudható, hogy a cigányság a feltételezettnél jóval nagyobb izolációban él. [...] A közvélekedés az, hogy az előítéletek miatt vannak bezárva, holott valójában ők zárták be magukat a saját világukba, és abból csak akkor tudnak kitörni, ha bennük is megfogalmazódik az igény a többségi társadalomba való integrálódásra.”⁶⁴ Egy másik példa: „A cigányságot azonban se a múltban, se a jelenben nem szegregálták kényszerrel. Viszont – mint Romano Rácz Sándor írásából kiderült – a cigányság a kívülállás kultúráját hozta létre, vagyis maga igyekezett magát szegregálni.”⁶⁵ A továbbiakban az ilyesfajta állítások és vélemények alátámasztására használt „kivülállás kultúrája” koncepciót vizsgálom meg, mint egy lehetséges értelmezési keretet.

Roma történelem, avagy a kívülállás kultúrája?

A bevezetőben említett romaintegráció-vitában (és más fórumokon is) a „kivülállás kultúrája”, mint a cigányság integrációjának alapvető akadálya

jelent meg. Romano Rácz Sándor fogalmával kapcsolatban két dolgot kell elmondani: egyrészt torzított, félreértelmezett formában került át más szerzők írásaiba, másrészt alkalmatlan a cigány közösségek fél évezredes jelenlétének vagy a cigány kultúra mibenlétének értelmezésére.

Németh György megfogalmazásában: „*Ha elfogadjuk Romano Rácz Sándor meghatározását, miszerint a cigányság kultúrája a kívülállás kultúrája, akkor a cigányok tudatosan választják a többségi társadalmon kívül állást, vagyis a kirekesztettséget.*”⁶⁶ Ezzel szemben Romano a következőket írja vitaindító cikkében. A cigányság „*ugyanis nem csak eltérő etnikum, hanem egy hosszú évszázadok vándorlása során kialakult sajátos, külön civilizáció, a kívülállás kultúrája. Amely – rendkívül ökonomikus életvitel mellett – a többségi társadalmak tagjai számára el sem képzelhető, alacsony igény szintű életfeltételeket nyújtott, ám azt mindig a szegénység szolidaritásának biztonságával.*”⁶⁷

A szöveget látva nem tartom valószínűnek a „tudatos választást”, de kétségtelenül lehet így is értelmezni. A hozzászólók által is dicsért könyvében Romano árnyaltabban kifejti teóriáját, mely szerint a „*társadalmak kirekesztettjei egy saját kultúra megteremtése révén menekültek a permanens páriálétból. [...] Megszületett a kirekesztettség, a kívülállás kultúrája.*”⁶⁸ Itt már egyértelmű, hogy szó sincs választásról, annál inkább a mindenkori társadalmi és hatalmi viszonyrendszerek perifériáján kialakuló túlélési stratégiáról, melyet – Romano szövege szerint – ugyanúgy nevezhetnénk a „kirekesztettség kultúrájának” is! (A kívülállás és a kirekesztettség közti különbséget gondolom nem kell külön hangsúlyozni.)

Ilyen értelemben Romano elképzelése valóban alkalmas lehet bizonyos helyzetek (de nem több száz éves, differenciált folyamatok) leírására, annál is inkább, mert nagyon hasonlít Judith Okely, angol antropológus elképzeléséhez, aki szerint nem tartható elmélet a mai cigányok kizárólagos indiai származása. Okely szerint az angliai cigányok őseinek nagy része olyan gádcső (nem cigány), akik a feudalizmus széthullásának idején kerültek a társadalom perifériájára, és túlélésük érdekében vándorló életmódra tértek át.⁶⁹

Ilyen típusú életmódváltási szükséglet a magyarországi cigányok esetében a 17. század végén jelentkezhetett,⁷⁰ a korábbi vándor életmód azonban sokkal inkább magyarázható peripatetikus stratégiaként. A 15–16. században ugyanis cigányok és nem-cigányok kölcsönösen elfogadható szimbiózisra jött létre a Kárpát-medencében,⁷¹ melynek gazdasági alapját a cigányok munkaereje iránti igény jelentette. Egyik ismert példa erre a kovácsmesterséget űző cigányok esete. Mivel a magyarság rendelkezett régi fémműves hagyományokkal, nem maga a mesterség, hanem annak speciális technikája iránt mutatkozott kereslet. Mint Nagy Pál írja: „Az üllőjét és szerszámaikat könnyen szállító, a felesége kiegészítő munkáját is használó cigány iparos a nagy mezőgazdasági munkák idején helyszíni szolgáltatást tudott nyújtani, s azonnal megjavította a megrongálódott szerszámokat, így téve magát nélkülözhetlenné a ter-

melő munka folyamatosságának fenntartásában.⁷² E példával természetesen nem azt akarom illusztrálni, hogy csak peripatetikus közösségként léteztek a cigányok.

Az utóbbi évtizedekben lassan kibontakozó, tudományos igényű történeti cigánykutatások⁷³ különböző alkalmazkodási folyamatokról, sikeres együttélési modellekről, letelepült életmódról, hiánypótló gazdasági tevékenységekről vagy éppen kirekesztettségéről, előítéletekről, üldöztetésről és szegénységről szólnak. Néhány olyan példát mutatnék be, melyek szembemennek a „kívülállás kultúrája” koncepcióval, mely nem csak megalapozatlan, de ellenséges állításokra is ragadtatott egyes szerzőket. (Utóbbi állításomat hadd illusztráljam: *„a cigány csoportok, ellentétben a kétszáz évvel ezelőtt idekerült rácokkal, svábokkal, tótokkal vagy zsidókkal, soha nem kívántak érvényesülni az adott társadalomban, hanem a nomád életformát folytatva azon kívül akartak létezni”*.⁷⁴)

A történeti adatok szerint Nagyszebenben már a 15. század végén voltak a város joghatósága alá tartozó letelepült cigányok, akik különböző munkákat (fémműves munkák, hóhéri feladatok, erődítési munkák) végeztek a település számára. A 16. század eleji források szerint hasonló helyzetű cigány csoportok éltek Kolozsváron és Brassóban is.⁷⁵

16. századi hódoltsági török forrásokban olyan cigányok szerepelnek, akik mint zenészek, kovácsok, tűzmesterek, golyóöntők, seborvosok, katonák stb. a török hadsereg és közigazgatás szolgálatában álltak. Viszonylag sok cigány élt Budán, ahol külön mahallét (negyed) népesítettek be a borkereskedelemmel is foglalkozó görögkeleti és muszlim vallású cigány lakosok.⁷⁶

Maga a „nomád életmód”⁷⁷ a 17. századi Erdélyben például gyakran mint menlevelekkel biztosított és ellenőrzött vándorló munkavégzés létezett. A földesúri függőségbe kerülő cigányok a földesúr birtokaihoz tartozó falvakban láttak el kézműves szolgáltatásokat, amire a korabeli ipar fejletlensége miatt is szükség volt.⁷⁸

A gondos birodalmi adminisztrációnak és a kitaró levéltári kutatásoknak köszönhetően sok információ áll rendelkezésre az erdélyi aranyosó cigányokról, akiket a magyar nyelv Bányász vagy Aranyász Czigányoknak nevezett a 18. század közepén.⁷⁹ Főleg ezekre az adat-sorokra támaszkodva a közelmúltban ígéretes kísérlet történt, a román anyanyelvű beás cigányok korai történetének rekonstruálására.⁸⁰

A ma oly sokat hangoztatott integrációra is sor került több helyen. Miskolcon egy, az 1740-es évekből származó státútum a lakatos mesteremberek kérelmére úgy rendelkezik, hogy a cigányok csak a sátraikban gyakorolhatják mesterségüket és a piacon sem patkolhatnak csizmát. A helyi céhek gazdasági érdekeit védő diszkriminatív rendelkezések ellenére, a főleg kovácsolásból, zenélésből és paraszti, illetve napszámos munkákból élő cigányok a 18. század végére letelepült életmódot folytató városi lakosokká váltak. Egy korabeli utazó szavaival: *„sok testvérük már olyannyira ki is művelődött, hogy zavarban vagyunk: vajon valódi*

cigányokkal van-e dolgunk? Még fekete színük is észrevehetően megváltozott. Sok miskolci cigányra hivatkozhatunk itt, különösen azokra, akik zenei tehetségüket kiművelték.”⁸¹ A gazdasági alapokon nyugvó integrációs (és itt-ott asszimilációs) folyamat érhető tetten például Győr⁸² és Szeged⁸³ városában is a 18–19. században.

Természetesen a falu társadalmába is tudtak integrálódni a cigány közösségek. A 19. század első felében a Nógrád megyei cigányok többsége szegény sorban, de évtizedek óta letelepedettként élt a megye falvaiban és mezővárosaiban. A lókupeczek szolgáltatásaira gyakorta igényt tartottak a helyi földesurak, akár az uralkodói rendeletekkel is dacolva. A zenélés ekkorra már az egyik, ha nem a legjellemzőbb cigányok által űzött foglalkozássá vált. A megélhetési nehézségeket jelzi azonban, hogy az összeírásokban sokan kovács-muzsikusként, illetve muzsikus-kovácsként szerepelnek.⁸⁴ A „több lábon állás” ilyen formája természetesen nem valamilyen etnikai sajátosságként, hanem a nehéz gazdasági helyzethez való alkalmazkodásként értelmezendő.

Folytathatnám a sort, és nyilván lehetne olyan helyzeteket is találni (elsősorban az elmúlt 100-150 évben)⁸⁵, ahol létrejön a „kivülállás (vagy inkább kirekesztettség) kultúrája”. (Az észak-magyarországi Csenyéte község esete jól szemlélteti ezt a folyamatot. A 19. század közepén a cigányok a falu belső területén laktak, vegyesen a szegényebb magyarokkal és a kisszámú zsidósággal, azonban a század utolsó éveiben elkezdték őket kiszorítani a falu mellett felépített telepekre, ahol lakóhelyileg szegregáltabb, gazdaságilag pedig marginalizáltabb helyzetbe kerültek. A rendszerváltást követően a megszűnő munkahelyek következtében rohamos mértékben szegényedett el a település lakossága, a magyar és a tehetősebb roma családok elköltöztek (ez az underclass kialakulásának folyamata), a tartós munkanélküliség, a nagy szegénység és a szegénység kultúrája pedig azóta is folyamatosan újratermeli önmagát.⁸⁶

Talán sikerült bizonyítani, hogy a „kivülállás kultúrája” teória nem fedi le a cigány közösségek jó fél évezredes magyarországi jelenlétét, történetét. A történelmen vagy a társadalmon „kivüliség” nem lehet a cigányság jellemzője, hiszen maga a „cigány kategória” a mindenkori cigányok és nem-cigányok viszonyának „terméke”,⁸⁷ a cigány kultúra, vagy inkább cigány kultúrák soha nem elszigetelten, hanem mindig a domináns, az egyes cigány csoportokat körülvevő társadalommal kölcsönhatásban jönnek létre és alakulnak át.⁸⁸ Az akkulturáció fogalmát kell tehát elővenni, hiszen kívülállás helyett – különböző előjelű – kölcsönhatásokról van szó. (Az akkulturáció, mint említettem – a Berry-féle modell szerint – négy irányú lehet: integráció, asszimiláció, marginalizáció és separáció. A négy irány vagy „stratégia” akár egy közösségen belül is megtalálható, sőt, egy ember is többféle stratégiával élhet élete során.)⁸⁹

Az egyik lehetséges irány, az asszimiláció kapcsán kell tennünk egy elgondolkodtató kitérőt. Nem csak a cigányok asszimilálódnak a többségi társadalomhoz, hanem ellenkező előjelű folyamatok is léteztek,

illetve léteznek. Egy magyarországi mezőváros, Sıklós 18–19. századi forrásai alapján Nagy Pál feltárta, hogy a földdel bíró cigányok közti vagyoni differenciálódás következtében egyes cigányok gádzsókká (latinul: neo-colonus), az elszegényedett gádzsók viszont cigányokká „váltak”.⁹⁰ Hasonlóan a napjainkban Magyarország halmozottan hátrányos helyzetű kistérségeiben⁹¹ vagy például egy kis romániai iparvárosban⁹² élő, „eredetileg” nem cigány emberekhez. A többségi társadalomhoz közeledő (magasabb státuszú, sikeresebb) cigányok közül sokan asszimilálódnak integráció „helyett”, míg a cigányok közé kerülő nem cigányok többsége – feltehetően – alacsonyabb presztízsű, rossz anyagi helyzetű ember. „Cigány szempontból” tehát komoly asszimilációs veszteségről beszélhetünk, de semmi esetre sem kiegyenlített folyamatokról. (Talán túlzó és erős ez az általánosítás, de szerintem sok esetben helytálló lehet.) Nagyon idekívánczok egy 1944-ből, magyar szerző tollából származó mondat: *„Ismerek már kereskedőt, hivatalnokot, ügyvédet, orvost közülük, akik tiszteletre méltó úriemberek, akikről nem tudjuk, fölösleges is tudni, hogy cigány eredetűek.”*⁹³

Az asszimilációs kitérő után térjünk vissza eredeti gondolatmenetünkhöz. Mi a cigány kultúra megkülönböztető jegye, fő sajátossága? Leonardo Piasere, olasz antropológus évtizedeket szentelt a különböző cigány közösségek kutatásának. A roma rokonsági terminológiákat összehasonlítva, arra a következtetésre jutott, hogy az egyes terminológiai rendszerek felépítésében alapvetőek azok a viszonyok, amelyeket a történelem során egy csoport a környező nem-cigányokkal létesített. Piasere, bár tudja, hogy nincs egységes cigány kultúra, azt állítja, hogy „talán van egy életstílus vagy inkább kulturális stílus, ami töretlenül fennmaradt a cigányság története során”. Ez pedig egy olyan „mechanizmus, amely a nem-cigány jegyek elfogadásán és újrahasznosításán alapul, és amely a változatlanlás és egyformaság ellen küzd”.⁹⁴

Piasere megállapítása az adaptációs folyamatok jelentőségére hívja fel a figyelmet, melyek nyilván nem képzelhetők el akkulturációs vonzatok nélkül. Az ökológiai antropológia nyelvén az adaptáció „fennmaradást elősegítő társadalmi viselkedést”⁹⁵ jelent. Adaptív stratégiák kialakítására gyakran volt szükségük a cigány közösségeknek, főleg a 17. századtól kezdődően, amikor Magyarországon a specializálódás következtében több fémműves tevékenység is önálló foglalkozássá vált, és céhes keretekbe szerveződött. (Ekkor még a fémművesség volt a legelterjedtebb foglalkozás a cigányok körében, a 19. század végén már a zenélés.) A céhek egyre erőteljesebben kiszorították a piacról a cigány kézműveseket. „Amikor a tanult mesterség gyakorlásának lehetősége egy adott térben bezárult, kétféle választ lehetett adni: vándorlással új piacot keresni, vagy új megélhetési módra áttérni. Ezzel létrejött a cigányok magyarországi történetében az a tartósan, napjainkig fennmaradó kényszerhelyzet, amit újra és újra a foglalkozás- és életmódváltás jelent.”⁹⁶

Miért nem „írja felül” a cigány közösségeket ez a folyamatos alkalmazkodási kényszer, amire maga Romano Rácz Sándor is többször utalt írásaiban? (A kérdésre ő a kívülállás kultúrája koncepcióval és a közösségi struktúra változatlanágával próbál válaszolni, véleményem szerint sikertelenül.)⁹⁷ A nyugati marxista antropológusok közül kritikus és eredeti elképzeléseivel kitűnő Maurice Godelier⁹⁸ egyik elmélete talán segíthet a válaszkíséretben. Godelier szerint egy társadalomban azok az uralkodó viszonyok, amelyek (mibenlétüktől függetlenül) termelési viszonyként funkcionálnak. Ez azt jelenti például a „természeti népeknél”, hogy a rokonsági viszonyok nem csak a társadalom reprodukcióját biztosító szociológiai eszköztár funkcióját látják el, hanem közvetlenül termelési viszonyként (elosztás, együttműködés keretei, munka megszervezése stb.) is érvényesülnek.⁹⁹ (Ezzel Godelier meghaladja azt a tézist, mely kizárólag a termelési módból vezetné le a rokonsági rendszert.)¹⁰⁰

A peripatetikus cigány közösségek számára a rokonsági viszonyok meghatározóak voltak, hiszen a korlátozott számú niche-k és a bizonytalan „piaci igények” miatt minden csoportnak elemi érdeke volt, hogy „működőképes méretű” maradjon. Ehhez pedig exogám és endogám házassági stratégiák összehangolt alkalmazására volt szükség. Bár ez nem egy vaskos alap kutatásokon nyugvó és precízen kidolgozott okfejtés, de talán kijelenthetjük, hogy „peripatetikus kontextusban” fontos szerepe volt a Romano-féle közösségi struktúráknak.¹⁰¹ (Amit épp ezért nem tekinthetünk roma sajátosságnak, legfeljebb a romák egyik sajátosságának.)

A peripatetikus életmódról való áttérés különböző módzatai viszont már a közösségi struktúrák szerepét is átalakíthatják, avagy – Godelier nyomán – a rokonság helyett termelési viszonyként más instanciák (pl. jogi-politikai, ideológiai) funkcionálhatnak. Gondoljunk a híres magyar cigányzenészekre, akik a magyar nemzeti kultúra integráns részévé váltak a 19. század folyamán. Az ő „cigányságuk” nyilván teljesen más volt, mint a korabeli néhány ezer „peripatetikus” társaiké (1893-ban összesen 8938 vándor, és 20 406 ún. „félvándor” cigány volt, míg a zenészek kb. 20 ezren lehettek, plusz a családtagjaik).¹⁰² Hadd illusztráljam a zenészek „identitását” egy idézettel: „*célunk a Magyarországon élő, magyar cigányzenészek tömörítése, szellemi, művészi és anyagi érdekeik védelmezése, a munkaviszonyok megjavítása, a magyar cigányzenészség hírnevéhez fűződő idegenforgalmi érdekek hathatósabb támogatása, a magyar dal ápolása, tagjainak hazafias és keresztény szellemű egységes irányítása – politikai és vallási kérdések kizárásával*”. (Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége, részlet az alapszabályból, 1935.)¹⁰³ Ez is egy adaptív válasz: alkalmazkodás a modern piaci és az uralkodó politikai-ideológiai viszonyokhoz.

A földművelő és/vagy jobbágysorba kerülő cigányok száma a történeti kutatások jelen állása alapján még csak meg sem becsülhető, noha több helyről is vannak ilyen adatok. Ugyanígy a „gádcsőszodás” és a „cigányosodás” méreteit, arányait sem lehet meghatározni, még közelítőleg

sem. Az államszocializmus éveiben proletársorba kerülő cigány emberek közösségei, szokásai, hagyományai is átalakultak. Felsejlik, hogy a nem „cigányos” foglalkozás, életmód vagy megjelenés sok esetben (spontán) asszimilációt vonhatott, illetve vonhat maga után. Ki dönti el, hogy mi a „cigányos” és milyen kritériumok alapján (etnikai vagy szociális)?¹⁰⁴ Visszatértünk az egyik kiinduló ponthoz.

*

A „cigányságot” alapvetően *egy egységes*, történetileg kialakult, külső klasszifikációs mechanizmus és *sok egyedi*, a gazdasági stratégiától, politikai viszonyoktól és az akkulturációs folyamatoktól befolyásolt, etnikus kultúra határozza meg.

Befejezés helyett: elszegényedés és etnikai szemlélet a rendszerváltás után

Miért olyan népszerű Romano Rácz Sándor – jórészt félreértelmezett – teóriája, a kívülállás kultúrája? Miért nem jó helyette az underclass vagy a hátrányos helyzet fogalma? Talán azért, mert akkor nem lehetne megfogalmazni a *kultúraváltás* nagy ívű és a nem-cigány magyarok számára „jól hangzó” koncepcióját. A történelmi romanticizmus önbecsapás – írta Németh György. Szerinte a cigányság társadalmi felemelkedésének kulcskérdése egy „cigány kulturális forradalom” véghezvitele, mely a kívülállás kultúrája helyébe a „belülállás” kultúráját állítja.¹⁰⁵ Németh elutasítja a történelmi romanticizmust, de helyette egy történelmietlen romanticizmusnak (*kultúraváltás*) ágyaz meg, mely a következményekre helyezi a hangsúlyt az okok helyett. Sok múlik egyes szavakon, hiszen ha – a már említett – „kirekesztettség kultúrája” lenne a kiindulópont, akkor nem lehetne nem észrevenni, hogy az, amit ők kívülállás kultúrája alatt értenek egy sajátos társadalmi-gazdasági helyzet eredménye, nem pedig fél évezred óta változatlan, nemzeti/etnikai karakter.

A rendszerváltást követően (újra) megerősödő nacionalizmus, a legitímációs küzdelmek, az etnikai elismerés politikája, a definiálatlan „kultúrát” középpontba állító, misztifikáló és rendező elvként elfogadó miliő¹⁰⁶ kedvező talaja az ilyen koncepcióknak és értelmezéseknek. A statikus vagy hagyományos etnikum-kép uralma, az olyan társadalomlélektani folyamatok mint a rendszerigazolás, a sztereotípiák öngazolási funkciói, vagy a különböző identitások közötti – szükségszerűen létező – kontrasztok felértékelődése elősegítik „a cigányok” valamilyen úton-módon történő megkülönböztetését.¹⁰⁷

A tanulmányban változtatott folyamatokat azért (is) fontos tudatosítani, mert a cigány közösségek napjainkban két homogenizáló erőnek vannak kitéve: *elszegényedés és nemzetté válás*. A növekvő szegénység, a tartós munkanélküliség, a hátrányos helyzetű régiók, települések és település-

részek problémája egyre jobban etnicizálódik, „cigányosodik”,¹⁰⁸ a magyarországi (és az egész kelet-európai) szegénységnek sokak szemében roma arculata van.¹⁰⁹ Mindez annak ellenére, hogy bár a magyarországi romák legalább kétharmada szegény, ugyanakkor a szegény kategórián belül „kisebbségben” vannak, és a mélyszegénységben élőknek is „csak” mintegy harmada, esetleg fele lehet roma származású.¹¹⁰ (A kultúraváltás mint megoldás tehát egyszerűen nem vesz tudomást a nem cigány szegények problémáiról.)

Az elismerés politikájával¹¹¹ összefüggésben már az 1970-es évek óta jelen van nemzetközi és hazai szintén is egy (illetve több) roma nemzetépítő projekt, amely (kultúr)nemzeti alapon szeretné újraegyesíteni a „cigány népet”.¹¹² Bár vitathatatlanul vannak pozitív vonásai egy ilyen legitimációs küzdelemnek,¹¹³ a kétféle homogenizáció csak a *szociális alapon meghatározott etnikai és kulturális cigányképben*¹¹⁴ érhet össze. (Pontosabban már össze is ért, ahogy azt az előítélet-kutatások eredményei vagy az említett „romaintegráció-vita” jelzi.)¹¹⁵

Írásomat a Ladányi–Szelényi szerzőpáros egy – közel tíz éve megfogalmazott, de nagyon idevágó – mondatával szeretném zárni: „Véleményünk szerint nem létezik cigány »szegénykultúra«, és ahogy a cigányság helyzetének az ellehetetlenülését sem kultúrájuk »okozta«, a szegénységből való kiemelkedésüket sem várhatjuk a mitologizált kultúrától.”¹¹⁶

Jegyzetek

¹ Romano Rácz Sándor: Cigánysor, cigány sors. 2009. (http://hvg.hu/velemeny/20091014_roma_cigany_integracio).

² Póczik Szilveszter: Ég a város, ég a ház is. (http://hvg.hu/velemeny/20091106_poczik_ciganyagszegenyseg)

³ Vö. Pelle János: A lelkünk mélyén élő cigány. (http://hvg.hu/velemeny/20091102_cigany_roma_vita)

⁴ Eriksen, Thomas. H.: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociál-antropológiába*. Budapest, Gondolat, 2006. 13.

⁵ A roma nemzeti identitás és kultúra fogalmának ismertetésére, elemzésére és kritikáira itt nem térek ki. A tanulmányban elsősorban a következő írások alapján beszélek roma nemzetéről: Kovalcsik Katalin – Réger Zita: A tudomány mint naiv művészet. *Kritika*, 1995. 2. sz. 31–34; Szuhay Péter: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 1995. 7. évf. 3. sz. 329–341; Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 207–224; Binder Mátyás: A roma nemzet – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 2008. 77. sz. 130–160; Binder Mátyás: „Újraegyesülés”? A roma nemzeti gondolat kelet-európai történeti kontextusban. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében (Cigány néprajzi tanulmányok, 15.)*. Budapest – Gödöllő, Magyar Néprajzi Társaság, SZIE GTK, 2010. 353–365.

⁶ Tylor, Edward B.: A primitív kultúra. In: Bohannon, P. – Glazer, M. (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, Panem, 1997. 108.

⁷ Geertz, Clifford: A kultúra fogalmának hatása az ember fogalmára. *Kultúra és Közösség*, 1988. 15. évf. 4. sz. 69.

⁸ Vö. Borsányi László: A kultúra fogalmától a kultúra tudománya felé. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.): *A magyar kulturális antropológia története*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 147–150.

⁹ Vö. Boglár Lajos: Mit jelent a kulturális antropológia? In: Boglár Lajos – Papp Richárd (szerk.): *A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2007. 15–16; Borsányi 2008.

¹⁰ A kultúra és a társadalom viszonyáról lásd: Sárkány Mihály: Kultúra, etnikum, etnikai csoport. In: uő.: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest, L'Harmattan, 2000. 89–100.

¹¹ Godelier, Maurice: Szociálintropológia vagy kultúrakutatás? *Magyar Lettre Internationale*, 2001. 43. sz. 15.

¹² Sárkány Mihály: Az identitás kutatása az amerikai kulturális és a brit szociál-antropológiában. In: uő. *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest, L'Harmattan, 2000. 111.

¹³ A kulturális ökológiai megközelítést természetesen nem kritikátlanul alkalmazva, hanem egyes megfontolásait az ismert kutatási eredményekkel összevetve tartom hasznosnak. A kulturális ökológia és az ökológiai antropológia viszonyáról, és az előbbi kritikáiról lásd: Sárkány Mihály: Kulturális ökológia – távlatok és korlátok. In: Sárkány, 2000. 31–43; Borsos Balázs: Félig festett zebra a Múzeumkörúton. Az ökológiai antropológia a természet- és társadalomtudományok között. In: A. Gergely András (szerk.): *Ökológia – kultúra – embertudomány. Környezet és ember a paradigmaváltások korában*. Budapest – Sopron, 2003. 84–99. (<http://www.elib.hu/01700/01710/01710.pdf>). A kulturális ökológia és a marxizmus viszonyához lásd: Eriksen, 2006. 248–249.

¹⁴ Godelier, Maurice: A társadalmak környezetükhöz való adaptációs korlátainak problémája és a „gazdasági racionalitás” fogalma. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II*. Budapest, Új Mandátum, 2002. 446–463.

¹⁵ Cigányokkal kapcsolatos előítélet-kutatások Magyarországon már az 1970-es évek végén is készültek, a rendszerváltást követően pedig az előítéletességgel párhuzamosan a kutatás is fellendült. Néhány áttekintő jellegű írás: Tomka Miklós: Gazdasági változások és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét*. Budapest, MTA PTI, 1991. 8–36. Székelyi Mária – Örkény Antal – Csepeli György: Romakép a mai magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 2001. 3. sz.; Csepeli György: Cigányok és gádzsók. Romakép a magyar társadalomban. http://www.csepeli.hu/pub/2008/csepeli_ciganyok_gadzsok.pdf (2010–04–23); Binder Mátyás: Változatosság és állandóság. Cigányok/romák és etnikai előítéletek Magyarországon. In: Juhász József – Krausz Tamás (szerk.): *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatás problémája Kelet-Európában 1989 után*. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK, 2009. 170–190.

¹⁶ Vö. Prónai Csaba: A cigány kultúrák antropológiája. „Transznacionalitás”, „multiethnicitás”, „transzkulturalitás”. In: Boglár Lajos – Papp Richárd (szerk.): *A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába*. Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó, 2007. 206–217.

¹⁷ Ladányi János – Szelényi Iván: Ki a cigány? In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*.

Budapest, Új Mandátum, 2000, 179–191; Ladányi János – Szelényi Iván: Az etnikai besorolás objektivitásáról. In: Horváth – Landau – Szalai, 2000. 203–209.

¹⁸ Magyarországon a „Nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló 1993. évi LXXVII. törvény” a cigányokat etnikai kisebbségként ismeri el, és lehetőséget ad számukra kisebbségi önkormányzatok alakítására. A törvény konkrétan nem nevezi meg az etnikai kisebbségeket, de lényegében azokat a csoportokat jelöli, melyek nem rendelkeznek anyaországgal, így csak a roma és a ruszin kisebbség sorolható ide. Lásd ehhez: Majtényi Balázs – Majtényi György: Állami romapolitikák. *Pro Minoritate*, 2005. 3. sz. 69–109.

¹⁹ Eriksen, Thomas Hylland: *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák*. Budapest – Pécs, Gondolat Kiadó – PTE. 2008. 22.

²⁰ Bromlej, Julian Vlagyimirovics: *Etnosz és néprajz*. Budapest, Gondolat, 1976. 49.

²¹ Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1996. 7. évf. 1. sz. 3.

²² Sárkány 2000. 94–97; Brubaker, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. *Beszélő*, 1996. 1. évf. 7. sz., 26–41; Keményfi Róbert: Az etnicitás fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban. *Kisebbségkutatás*, 2002. 2. sz. 377–378; Sokolovskii, Sergey – Tishkov, Valery: Ethnicity. In: Barnard, Alan – Spencer, Jonathan (eds.): *Encyclopedia Of Social And Cultural Anthropology*. London, Routledge, 1996. 290–295.

²³ Eriksen, 2008, 84.

²⁴ Egy megjegyzés: a roma személyek esetében élesen elkülönül a nem cigányok által nekik tulajdonított identitás elviselhetetlensége és a saját csoportjukkal való azonosulás. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: Hogyan lesz egy ember cigány? *Kritika*, 1999. 28. évf. 3. sz. 30–31.

²⁵ A kérdés feltevését indokolja, hogy a legutóbbi népszámlálás (2001) alkalmával 190 046 fő vallotta magát cigánynak, ezzel szemben szakértői becslések körülbelül 600 000 főre teszik a magyarországi cigányok számát. A két adattípus (népszámlálás: önmeghatározás – szakértői becslés: külső besorolás, osztályozás) közti jelentős különbség a térség más országaira is jellemző. Szlovákiában a 2001-es népszámlálás során 89 920 személy vallotta magát roma nemzeti-ségűnek, míg a szakértők becslései 300–500 ezer fő között mozognak. Vaňo, Boris – Haviarová, Eva: Roma Population Demographic Trends. In: Vašečka, Michal – Jurásková, Martina – Nicholson, Tom (eds.): *Čačipen pal o roma. A Global Report on Roma in Slovakia*. Institute for Public Affairs, Bratislava, 2003. 297–310. Romániában az 1992-es népszámlálás alapján 401 087 roma ember élt, ugyanekkor a kutatók nagyjából 1,2, 1998-ban már 1,5 millió fővel számoltak. Romániai roma vezetők becslései 2–3 millió fő körül mozogtak a kilencvenes években. Achim, Viorel: *Cigányok a román történelemben*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 246; Barany, Zoltan: *A kelet-európai cigányság. Rendszerváltás, marginalitás és nemzetiségi politika*. Budapest, Athenaeum 2000 Kiadó, 2003. 160–161.

²⁶ A 90-es évek végén, magyarországi társadalomtudósok között zajlott ún. „Ki a cigány?” vitára utalhatunk. A vita fontosabb írásai megtalálhatók: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest, Új Mandátum, 2000. A kérdéshez kapcsolódó reflexiók rövid áttekintését lásd: Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története*. Budapest, Osiris, 2009. 16–20 és 277–278.

²⁷ A kategorizáció több módon is hozzájárulhat egy csoport önazonosságának meghatározásához. „Ott van például az a mozzanat, amelyet »internalizációnak«

nevezünk: a kategorizált csoport szembekerül azokkal a meghatározásokkal, amelyeket egy másik csoport alkot róla, s ezt részben vagy akár teljesen beépíti a saját identitásába.” Jenkins, Richard: Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizálás és hatalom. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 127–147. A külső kategorizáció cigányokra gyakorolt hatásához lásd: Lucassen, Leo: The Power of Definition, Stigmatization, Minorisation and Ethnicity. *The Netherlands Journal of Social Sciences*. 1991. Vol. 27. Nr 2. 80–91; valamint egy hazai példa: Pálos Dóra: „Cseperedünk”. Egy beás cigány közösség önsztereotipizálási folyamatairól, in: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéleteink. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Budapest, Balassi – MTA ENKI, 2006. 91–119.

²⁸ Hancock, Ian: *Mi vagyunk a romani nép*. Budapest, Pont Kiadó, 2004. 20.

²⁹ Az akkulturáció mint a cigányokat történeti perspektívában alapvetően jellemző folyamat – tudomásom szerint – Nagy Pál írásaiban jelent meg először Magyarországon. Vö. Nagy Pál: „Gádzsósodás – cigányosodás”. Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom*, 17. évf. (2007) 2. sz. 21–22; Nagy Pál: Cigány csoportok és együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. országos konferenciája*. Budapest, Történelemtanárok Egylete, 2008. 35–50.

³⁰ Herskovits és munkatársai definícióját idézi: Berry, John W. – Poortinga, H. Ype – Segall, Marshall H. – Dasen, Pierre R.: *Cross-Cultural Psychology. Research and Applications*. Cambridge, University Press, 2002. 349.

³¹ Pálos Dóra: „Cigány” identitások nehézségei. Egy önbeszámolókon alapuló vizsgálat tanulságai. *Esély*, 2010. 21. évf. 2. sz. 41–63.

³² Vö. Prónai Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Budapest – Kaposvár, ELTE BTK – Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, 1995. 62–94.

³³ Prónai Csaba konkrét példák alapján mutatja be, hogyan cáfolták meg antropológusok az olyan közismert sztereotípiákat, mint a „piszkos” cigány, az „élősködő” cigány vagy a „nevelhetetlen” cigány. Prónai Csaba: A kulturális antropológia jelentősége a cigánykutatásban. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004. 254–265.

³⁴ A cigányokkal tudományos igénnyel foglalkozó szakemberek első nemzetközi szervezete 1888-ban jött létre Londonban (Gypsy Loire Society), melynek Herrmann Antal magyar néprajzkutató lett a főtitkára. (Herrmann Antal: A nemzetközi cigány-tudós társaság. *Ethnographia*, 1903. 14. évf. 3. sz. 156–158.) Herrmann mellett Wlislócki Henrik és Habsburg-Lotharingiai József Károly főherceg tartozik az ún. első „ciganológus triászba”, lásd: Prónai, 1995. 99–101.

³⁵ Prónai Csaba: A cigány közösségek gazdasági tevékenységeinek kulturális antropológiai megközelítései. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest, Osiris – MTA KI, 2000. 176–198.

³⁶ Prónai, 2000. 178.

³⁷ Piasere, Leonardo: Szlovén romák: vándorlás és megtelepedés. In: Prónai Csaba (szerk.): *Leonardo Piasere: A ciganológusok szerelmei. Válogatott tanulmányok*. Budapest, ELTE BTK, 1997. 110–122.

³⁸ Vö. Nagy Pál: *A magyarországi cigányok a rendi társadalom korában*. Kaposvár, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, 1998.; Nagy, 2008.

³⁹ Herrmann Antal (szerk.): *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények. IX. évf. Athenaeum R. Társulat, Budapest, 1895. Az összeírás adatait már sokan idézték, elemezték, legutóbbi áttekintését lásd: Dupcsik 2009. 75–84.

⁴⁰ Stewart, Michael S.: Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő*, 2001. 7–8. sz. 82–94.

⁴¹ Németh György: A cigányok, a rózsadombiak és a Mózes-fajták. (http://hvg.hu/velemeney/20091029_ciganyvita_felzarkozas_integracio_akadaly)

⁴² Ladányi János – Szelényi Iván: Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő*, 2001. 11. sz. 94–99.

⁴³ Vö. Stewart, 2001; Ladányi – Szelényi, 2001; Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. 11.

⁴⁴ A szegénységgel kapcsolatban három fő diskurzus bontakozott ki a kutatók körében: a társadalmi kirekesztettség, az underclass és az újszegénység diskurzusai. Péter László: *Vázlatok a szegénység szociológiájához*. Kolozsvár, Kolozsvári Egyetem Kiadó. 2006. 130–134.

⁴⁵ Péter, 2006. 132–137. Lásd még: Ladányi János – Szelényi Iván: Ankét a kisebbségkutatás helyzetéről (hozzászólás). *Regio*, 2009. 20. évf. 3. sz. 62–67.

⁴⁶ Ladányi – Szelényi, 2001. 97.

⁴⁷ Ladányi – Szelényi, 2004. 14–15.

⁴⁸ Ladányi – Szelényi, 2004. 14. Lewis, Oscar: A szegénység kultúrája. *Kultúra és Közösség*, 1988. 4. sz. 94–105. A szegénység kultúrája koncepciót más magyar kutatók is használták, mint például Szuhaý Péter, valamint Kemény István és tanítványai. (Lásd: Szuhaý Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest, Panoráma, 1999. és Prónai 1995. 109–111.) A személyiségjegyek felvázolása kapcsán Sárkány Mihály egyenesen az akkulturációs tanulmányok csúcsteljesítményének tartja Lewis elméletét, szerinte „ez mondta a legtöbbet arról, hogy a harmadik világ országaiban zajló változások miként hatnak a tömegek életére”. (Sárkány, 2000. 111.) A szegénység és a cigányság fogalmak összekapcsolódásának kritikai áttekintését a magyar társadalomtudományi diskurzusokban lásd: Horváth Kata: Éhség-szövegek. A szociológia, a média és egy cigány közösség éhség-interpretációi. In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigány világok Európában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2006. 103–123. Michael Stewart – magyarországi példákra támaszkodva – több ellenérvet is felsorakoztat a szegénység kultúrájával kapcsolatban (Stewart, 2001. 88–89.), melyekre most – a terjedelmi korlátok miatt – nem tudok kitérni.

⁴⁹ Lewis, 1988. 94.

⁵⁰ Lewis, 1988. 95.

⁵¹ Ladányi – Szelényi, 2004. 24; Lewis, 1988. 95.

⁵² Vö. Binder Mátyás – Pálos Dóra: A kisebbség kisebbsége és a szegénység kultúrája. Szélsőséges egyenlődsdi egy erdélyi magyar cigány közösségben. *Néprajzi Látóhatár*, 2009. 18. évf. 2. sz. 93–115.

⁵³ Lewis, 1988. 103.

⁵⁴ Lewis, 1988. 104.

⁵⁵ Lewis, 1988; Ladányi – Szelényi, 2004; 2009; Binder – Pálos, 2009.

⁵⁶ Rostás-Farkas György: Megnyitó. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi Tanulmányok 2*. Budapest, Mikszáth Kiadó, 1994. 13–14.

⁵⁷ Romano Rác Sándor: A roma kisebbség és a társadalmi kohézió. *Iskolakultúra*, 2002. 12. évf. 8. sz. 29–43.

⁵⁸ Romano, 2002. 31.

⁵⁹ Romano, 2002. 33.

⁶⁰ Romano Rácz Sándor: Közösség és emlékezet. In: Boreczky Ágnes (szerk.): *Cigányokról – másképpen*. Budapest, Gondolat, 2009. 13–58.

⁶¹ Romano, 2009. 27.

⁶² Borbély Sándor: „...mi egy másik darab szereplői vagyunk” – A „cigány” történeti tapasztalat genealógiája. *Regio*, 2009. 20. évf. 3. sz. 202–220.

⁶³ Borbély, 2009. 215–219.

⁶⁴ Stadler János: Együtt élni, de hogyan? (http://hvg.hu/velemeny/20091014_roma_cigany_integracio/2)

⁶⁵ Németh György: A cigányok, a rózsadombiak és a Mózes-fajták. (http://hvg.hu/velemeny/20091029_ciganyvita_felzarkozas_integracio_akadaly)

⁶⁶ Németh, 2009.

⁶⁷ Romano, 2009.

⁶⁸ Romano Rácz Sándor: *Cigány sor*. Budapest, Osiris, 2008. 45.

⁶⁹ Okely, Judith: *The Traveller-Gypsies*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983. 8–15.

⁷⁰ A történéssz Nagy Pál szerint a „cigánykérdés” történeti genezise Magyarországon ekkorra datálható, jórészt az általa „relatív túlnépesedésnek” nevezett folyamatnak köszönhetően. A cigányok egyrészt túl sokan lettek az általuk üzött szolgáltató tevékenységekhez, másrészt a 18. századra megszűnt az ország szétdaraboltsága, hatékonyabbá vált a közigazgatás, ezzel párhuzamosan pedig megnőtt a periférikus helyzetű társadalmi csoportok és a hatalom közti viszony újrendezésének szükségessége. Lásd: Nagy, 1998.

⁷¹ Bár kezdetben a cigány csoportok zöme Magyarországon keresztül továbbhaladt Nyugat-Európa felé, napjainkban mégis Kelet-Európa országaiban él az európai roma lakosság túlnyomó többsége. Az okokat feltehetően a két terület eltérő társadalmi és gazdasági fejlődésében kereshetjük. A cigány közösségek számára kedvezőbb lehetőségek (pl. több „niche”) nyíltak a feudális Kelet-Európában, mint a posztfeudális nyugati országokban, ahol rövid idő után kirekesztő rendeletek sorát hozták ellenük. A kelet-európai államokban a cigányok adók megfizetése vagy munkára kényszerítés útján integrálódtak a helyi társadalmakba, integrációjuk foka az Oszmán Birodalomban volt a legmagasabb. Vö. Prónai Csaba: *Európa cigányai*. [Leonardo Piasere: I rom d'Europa. Una storia moderna. c. könyvéről] In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigány világok Európában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2006. 361–366.

⁷² Nagy, 2008. 42.

⁷³ A magyarországi történeti cigánykutatások néhány kérdését, a forráskiadás helyzetét és eredményeit, valamint a szakirodalom rövid áttekintését lásd: Binder Mátyás: „A cigányok” vagy a „cigánykérdés” története? Áttekintés a magyarországi cigányok történeti kutatásairól. *Regio*, 2009. 20. évf. 4. 35–59. A legfontosabb monográfiák és tanulmánykötetek megjelenésük sorrendjében, de a teljesség igénye nélkül: Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó, 1992; Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris – Századvég, Budapest, 1995; Nagy, 1998; Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 1998; Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a holocaust idején*. Budapest, L'Harmattan, 2004; Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”*. *Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből*. Csonkoi,

Debrecen, 2004; Nagy Pál: „Fáraó népe”. *A magyarországi cigányok korai története (14–17. század)*. Pécs, PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2004; Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005; Tóth Péter: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában*. Bölcsész Konzorcium. Pécs, 2006; Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene II.* Pécs. 2009; Dupcsik, 2009; Deáky Zita-Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében (Cigány néprajzi tanulmányok, 15.)* Budapest – Gödöllő, Magyar Néprajzi Társaság, SZIE GTK, 2010.

⁷⁴ Stadler János: Együtt élni, de hogyan? (http://hvg.hu/velemeney/20091014_roma_cigany_integracio/2)

⁷⁵ Nagy, 2004. 21–26.

⁷⁶ Mészáros László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. 16. századi oszmán török szörványadatok. *Századok*, 1976. 3. sz. 474–489.

⁷⁷ Persze a cigányok soha nem voltak nomádok, hiszen az a legelőváltó, nagy-állattartó társadalmakra használt fogalom.

⁷⁸ Nagy, 2004. 61–62.

⁷⁹ Zsupos Zoltán: Az erdélyi aranyosó cigányok 1783-as összeírása. *Néprajzi Értesítő* LXVII–LXX. (1985–88.) 1990. 129–193; Zsupos Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás és aranyosó fiskális cigányok a 18. században. Cigány néprajzi tanulmányok. 4–5.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1996.

⁸⁰ Landauer Attila: Adalékok a beás cigányok korai történetéhez. In: Deáky Zita-Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében (Cigány néprajzi tanulmányok, 15.)* Budapest – Gödöllő, Magyar Néprajzi Társaság, SZIE GTK, 2010. 79–96.

⁸¹ Tóth Péter: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum évkönyve. XXX–XXXI.* Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1993. 205–215.

⁸² Perger Gyula: Cigánykovácsok Győr megyében. A győri iszkápások. In: Domonkos Ottó (szerk.): *Arrabona – Múzeumi közlemények 34.* 1995. 269–319.

⁸³ Kovács János: A cigányok Szegeden. *Ethnographia*, 1895. 3. sz. Kovács János írásának rövid összefoglalását lásd: Binder Mátyás: Cigány-képek a sztereotípiáktól az integrációig. *Múlt-kor történelmi portál.* (http://www.mult-kor.hu/20090107_ciganykepek_a_sztereotipiaiktol_az_integracioig)

⁸⁴ Szomszéd András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (A 17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: *A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. XIII.* Salgótarján, 1987. 157–207; Szomszéd András: A nógrádi letelepedett cigányság foglalkoztatási viszonyai 1820–1850. In: Gémes, 1998. 20–36.

⁸⁵ A 19. század végétől, az ipari fejlődés fellendülésével, a gazdasági szerkezet átalakulásával párhuzamosan jelentősen csökkent, illetve megszűnt a kereslet a hagyományosnak tekintett „cigány termékek” iránt (pl. teknők, kosarak, seprűk, üstök), de csökkent az igény a „klasszikus” cigány szolgáltatások (üstfoltozás, drótozás, nádazás) iránt is. A magyar nemeseknek, polgároknak és parasztoknak zenét szolgáltató cigányzenészek helyzete is jelentős mértékben romlott: miközben a számuk nőtt, a fizetőképes kereslet csökkent irántuk. A cigány közösségek marginalizálódása egészen az 50-es, 60-as évekig, az államszocialista iparosítás kezdetéig tartott; ekkor a hagyományos cigány közösségek jó része felbomlott és sokan az ipari munkásság részévé váltak. A 60-as évektől így egy jelentősnek mondható integrációs és asszimilációs folyamat indult meg, mely azonban a 80-as években lelassult, majd a rendszerváltás folyamatában teljesen megakadt

és visszafordult. A sok rendelkezésre álló adat közül egy összehasonlító jellegű: 1985 és 1993 között az országban a munkahelyek 30 százaléka, a cigányoknál a munkahelyek 55 százaléka szűnt meg. Vö. Kemény István: Előszó. In: Kemény, 2000. 9–37.; Kemény István: Válság után. Szegények, munkanélküliek, cigányok, versenyképtelenek. *Esély*, 2003. 15. évf. 2. sz. 66–74.

⁸⁶ Ladányi – Szelényi, 2004. 56–58.

⁸⁷ Vö. Törzsök Judit: Kik az igazi cigányok? In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest, ELTE – IFA – OM, 2001. 29–52.

⁸⁸ Prónai Csaba: A kulturális antropológiai cigánykutatások 1987 után Nagy Britanniában, Franciaországban és Olaszországban. *Regio*, 1999. 1. sz. 156–177. Az antropológusok ilyen állításai egybeesnek a modern történelmi megközelítéssel, Nagy Pált idézve: „Mai ismereteink szerint bizvást mondhatjuk, hogy a mai magyarországi cigány csoportok karakterét a Balkánon és a Kárpát-medencében lezajlott történelmi folyamatok befolyásolták a tizennegyedik század óta, nem pedig valamiféle archetipikus, genezisében ősidőkbe homályosuló, változatlan formában továbbélő csoportkarakterről kell beszélnünk. Nagy Pál: Előszó. In: Landauer Attila – Nagy Pál (szerk.): *Írások a magyarországi beásokról*. Gödöllő, Szent István Egyetem – Cigány Néprajzi és Történelmi Egyesület, 2009. 5–13., 7.

⁸⁹ Vö. Pálos, 2010; Binder Mátyás: Beások, etnikai mobilizáció és identitás. *Kisebbségkutatás*, 2009. 2. sz. 207–228.

⁹⁰ Nagy Pál: Civitas Zingarorum. *Amaro Drom*, 2000. 10. évf. 8. sz. 26–28.

⁹¹ Baranyi Béla – G. Fekete Éva – Koncz Gábor: A roma szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és a sellyei-siklósi kistérségekben. In: Kállai Ernő (szerk.): *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején*. Budapest, MTA ENKI, 2003. 103–125.

⁹² Péter László: Elszegényedés és szegregálódás egy ipari kisvárosban. *WEB*, 2003. 11. sz. 21–28.

⁹³ Idézi: Dupcsik, 2009. 124.

⁹⁴ Prónai Csaba: Leonardo Piasere antropológiája. In: Prónai, 1997. 8–12.

⁹⁵ Borsos, 2003. 93.

⁹⁶ Nagy, 2009. 9. Foglalkozásváltási stratégiákról és kényszerekről lásd még például: Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. *Medvetánc*, 1984. 2–3. sz. 209–226.; Fleck Gábor – Virág Tünde: Hagyomány és alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai Szemle*, 1998. 1. sz. 67–91.; Havas Gábor: Hagyományos mesterségek. In: Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. Budapest, Útmutató, 2000. 85–90.; Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest, Osiris – MTA KI, 2000.

⁹⁷ Romano, 2009. 21.

⁹⁸ Godelier elméleti munkásságáról röviden lásd: Descola, Philippe: Az oksági magyarázat. In: Descola – Lenclud – Severi – Tylor: *A kulturális antropológia eszméi*. Budapest, Századvég, 1993. 15–73., 67–70.

⁹⁹ Godelier, Maurice: Alap, társadalom, történelem. *Világosság*, 1979. 20. évf. 10. sz. 616–624.

¹⁰⁰ Godelier, 2001. 15.

¹⁰¹ Aparna Rao szerint egy meghatározott társadalmi struktúra reprodukciójának igényétől (belső kényszer) is függ a térbeli mobilitás, nem csak a gazdasági stratégiától (külső kényszer). Lásd. Prónai, 2000. 179.

¹⁰² Kemény, 2000. 10.

¹⁰³ Idézi: Pomogyi, 1995. 173–177.

¹⁰⁴ A 18. századi magyarországi források egy részében a „cigány” fogalma etnikai dimenzióban jelent meg (latin: *natio, gens*; magyar: *nemzet, nemzetség*). A források egy másik csoportjában a „cigány” fogalma szociális dimenzióban jelent meg: *conditio* (társadalmi helyzet) és *professio* (foglalkozás, megélhetési mód), ez esetben cigánynak lenni sajátos társadalmi állapotot jelentett. Nagy, 2008.

¹⁰⁵ Németh, 2009.

¹⁰⁶ Vö. Laki László: *A rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás.”* Budapest, Napvilág, 2009.; Kovats, Martin: A Jó, a Rossz és a Csúf. A romapolitika három arca Magyarországon. *Eszmélet*, 1996. 8. évf. 32. sz. 132–153.; Kovats, Martin: The political significance of the first National Gypsy Self-government in Hungary. *Contemporary Politics*, 2000. Vol. 6. Nr. 3. 247–262.; Lázár Guy: A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában. *Regio*, 1996. 6. évf. 1–2. sz. 28–63.; Hobsbawm, Eric: Etnikai identitás és nacionalizmus. *Világosság*, 1993. 34. évf. 4. sz. 19–28.; Szabó Ildikó: Rendszerváltás és nemzeti tematika. *Politikatudományi Szemle*, 2005. 14. évf. 2. sz. 89–110.

¹⁰⁷ A rendszerváltás és a „cigányképek” változásaihoz lásd: Binder Máttyás: A cigányokról alkotott történeti kép változása a rendszerváltás tükrében Szlovákiában és Magyarországon. In: Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról.* Budapest, L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010.

¹⁰⁸ Ladányi János – Szelényi Iván: Szegénység a posztkommunista átmeneti időszakban. *Az elemző: Közép és kelet-európai politikai és gazdasági szemle*, 2005. 1. évf. 2. sz. 123–140.

¹⁰⁹ Kligman, Gail: A „másság” társadalmi felépítése: a „roma” azonosítása a posztsocialista közösségekben. *Szociológiai Szemle*, 2001. 4. sz. 66–84.

¹¹⁰ Ferge Zsuzsa: Struktúra és szegénység. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek.* Budapest, Napvilág, 2006. 479–500., 489–490. A roma szegénység legfontosabb összetevői, nehezen meghatározható arányban a következők: alacsony iskolázottság, foglalkoztatási hátrányok, etnikai diszkrimináció és a területi hátrány (felülreprezentáltság a hátrányos helyzetű régiókban). A helyzetet nehezíti, hogy a cigányok nem, vagy alig kaptak földbirtokot a rendszerváltást követően. Lásd: Ladányi – Szelényi, 2004. 151.; Kertesi Gábor: A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. Munkatörténeti elemzés. *Közgazdasági Szemle*, 2000. 46. évf. május, 406–443.

¹¹¹ Vö. Taylor, Charles: Az elismerés politikája. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus.* Budapest, Osiris, 1997. 124–152.

¹¹² Lásd.: Szuhay, 1995.; Fosztó, 2002.; Binder, 2008.; 2010.

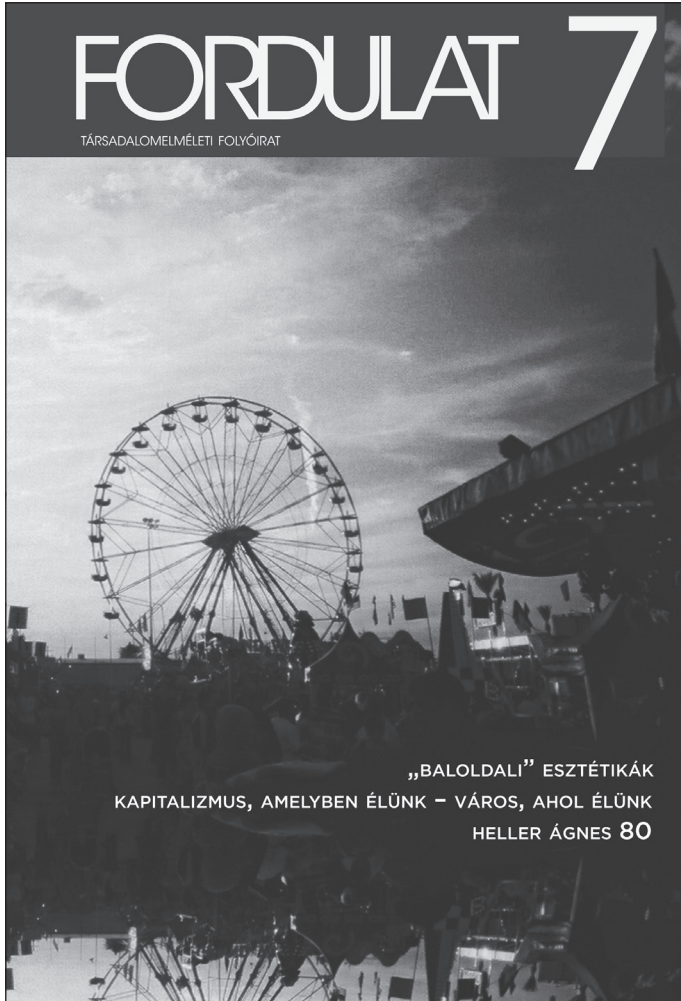
¹¹³ Egy, magát roma értelmiségiként definiáló ismerősömtől származik a következő idézet: „Az, hogy a cigány nemzetfogalom létrejön és elfogadottá vájon Magyarországon, az azért szükséges, hogy ezt a kultúrát önmagában is fel tudjuk mutatni, tehát ne csak egy alávett, szociális alapú kultúráként mutakozzon meg, hanem önállóan, szuverén kultúráként ismerjék el Európa-szerte. [...] Azt gondolom, hogy a cigányság egy olyan politikai alapú nemzetfogalmat tud magának kialakítani, aminek nem a fő eleme az, hogy milyen nyelvet beszél, hanem elfogadja azt, hogy többnyelvű, és több – egymástól távolabb eső, speciális – kultúrát, szubkultúrát tartalmazó közösség, nemzet.” Idézi: Binder, 2009.

¹¹⁴ Paradoxnak tűnik, de míg az általános és középiskolai tankönyvekben alig találunk használható ismereteket a romákról, addig a felsőoktatásban használt népszerű tankönyvek egy jelentős része még mindig a romantikus („naiv”)

cigányképet közvetíti. Lásd: Kovalcsik – Réger, 1995.; Dupcsik Csaba: A romák a történelem oktatásában. In: *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. országos konferenciája*. Budapest, Történelemtanárok Egylete, 2008. 25–34.; Beck Zoltán: Tekintély és szöveg – miért van baj a cigány népismerettel? *Educatio*, 2004. 13. évf. 2. sz. 314–318.

¹¹⁵ Érdemes elolvasni a Méltóságot Mindenkinék Mozgalom hozzászólását az említett vitához, amely elsősorban magára a kérdésfeltevés mikéntjére reagál. „A média arrogancia újabb határokat sért” http://hvg.hu/velemenyl/20091106_roma_integracio_vita

¹¹⁶ Ladányi – Szelényi, 2001.

Mi az orosz?

Mi a magyar? – tették fel a kérdést még 1939-ben a kor jeles magyar gondolkodói, elsősorban a nagy költő, Babits Mihály és a nagy történész, Szekfű Gyula, és nem tudtak érvényest választ adni. Néhány éve ambiciózus utódaik ismét nekirugaszkodtak: és csoda-e, ha ismét válasz nélkül maradtunk?

Miért gondolom mégis, hogy a „mi az orosz?” megválaszolása nagyobb sikerrel kecsegtet? Azért, mert az oroszokról elmélkedni mindig érdekes. Mert az oroszok „titkát” kifürkészni mindig izgalmas. Tisztába jönni az „orosszal” ezen felül még hasznos is. Ez nem jelenti azt, hogy a kutakodás okvetlenül sikerrel jár, ahogy a nemzetkarakterológiák általában is komoly kívánni valót hagynak maguk után, és alapvető kétségeket támasztanak a tudomány emberei számára. A feladat azonban ígéretes, még a megoldásába belebukni is szép és kegyes halálnak számít. Egyébként pedig kétséges, hogy egzakt módon, egzakt eszközökkel kell-e a problémához közelítenünk.

Ez az, amit elvileg már Tyutcsev óta tudunk. Kezdjük tehát azzal, hogy az „orosz” ésszel felfoghatatlan, rejtélyes, misztikus, kívül esik a ráció tartományán, a racionalizmus fogalomkészletével lehetetlen leírni, megragadni a lényegét. Nem segít más csak az intuíció, az empátia és az érzelem. Ez lenne az első számú sztereotípiá. Maguk az oroszok találták ki, de lelkesen osztják a külföldi turisták és befektetők is. A hatalomtechnikusok, a kremlinológusok és ruszisták viszont cáfolják, de legalábbis úgy gondolják, csak a testükön keresztül lehet a titkok labirintusának kulcsához jutni.

Csak rációt ne! – harsogták a szlavofilok annak idején, hisz az az átkos Nyugatról jön, végső soron pedig az eretnek „latinhitből”, tehát a katolicizmusból ered, s mint ilyen, az ördögtől való. Valami igazuk lehetett, ugyanis az orosz történelem három nagy racionalistája (I. Péter, Lenin, Jelcin) után nagy történelmi traumák következtek: a rabszolगतartó államfeudalizmus, a sztálini államszocializmus és a liberális rablőkapitalizmus. A radikális európaizálás tehát nem hozta meg az eredményt, pontosabban: nem a kívánt eredményt hozta, hanem az elképzelt, a vágyott vagy utólag optimálisnak ítélt fejlődés karikatúráját. És nem azért, mert ezek a történelmi személyiségek maguk sem nélkülözték a karikatúraszerű vonásokat. Mai szemmel nézve van valami megmosolyogtató a nagytestű, ám kisfejű ácsár hiperaktivitásában, a forradalom vezérének antihősi aurájában vagy a rendszerváltó expárttitkár állandó kápatosságában.

Ám a lényeg nem ez, hanem éppen az, hogy nem ők kölcsönözték e hősi korszakoknak a történelmi komikumot, hanem Oroszország színpadán vált a dráma tragikomédiává.

Azonban túlságosan sok ember pusztult bele a pétérvári nagy álomba, került a GULAG-ra, és túlságosan sok minden pusztult el a „zavaros időszak” második, jelicini kiadásának idején ahhoz, hogy az orosz lét groteszk és suta vonásaira tegyük a hangsúlyt. A nyugati ember mindig akkor követi el a legnagyobb hibát, amikor elkezd megmosolyogni vagy – ami még rosszabb – lesajnálni az oroszokat. Merthogy viccelődésre lenne elég ok. Még 1963 telén, amikor először jártam Moszkvában, apám is viccnek hitte, hogy nem lehet kinyitni az Osztankino szálló ablakát. Végül addig feszegette, amíg az egész ablakkeret rá nem szakadt. Pedig csak a „fortocska” rendeltetésszerű használatát kellett volna ismernie. Ahhoz, persze, illett volna valamit tudnia az orosz térről is, amit Marco Polótól kezdve a nyugati utazók már évszázadok óta megénekeltek.

A velencei mesemondó kalmár az első, egyszersmind legjobb példája annak, hogy a messziről jött ember bármit mondhat Oroszországról. Mi sem természetesebb annál, hogy ő is egy – úgymond – „megtörtént esettel” ecseteli az orosz hideget. Eszerint „mikor egyszer a dorbézolásból egy férfi hazafelé ment a feleségével, az asszony leguggolt vizelni. Ám olyan szörnyű hideg volt, hogy a lába közötti szőrzet összefagyott az út fűvével. Szegény asszony nem tudott mozdulni a fájdalomtól, és segítségért kiáltott. A férj igen részeg volt ugyan, de mégis szívére hatott felesége szerencsétlensége, úgyhogy négykézlábra állt, és odalehelgetett. Lehelete azonban szintén jéggé vált...” Itt már nem folytatnám a szürreálisnak tetsző leírást, kinek-kinek vizuális fantáziájára bízom annak a duális szoborcsoportnak elképzelését, amely egyszerre két örökérvényű moszkovita toposz allegorikus ábrázolása: az északi hideg és az egyetemleges részegségé. Az európai ember efféle „igaz történetekkel” kezdte a 13. században – és ugyanott folytatta még a 19. században is. Nem ok nélkül fakad ki minden idők legnagyobb orosz történésze, Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij 1865-ben emígyen: „Az orosz népnek hosszú évszázadokon keresztül az a szerencsétlenség jutott osztályrészül, hogy mindenki az összes lehetséges sületlenséget világgá kürtölhette róla, anélkül, hogy félnie kellett volna a cáfolattól.”

És ma sincs ez másképp. Torzítunk, mert nem értjük. Akár a premodern ember. Az európai felsőbbrendűségi érzés, a „Mi” és „Ők” típusú szembeállítás határozza meg orosz-képünket. A keleti szlávok az idegen népeket összefoglaló néven „németeknek” (nyemci), vagyis „némáknak” nevezték, hiszen nem értették őket. Századok, lassan évezredek telnek, és még mindig azt hisszük, hogy mindenki barbár, aki nem mi vagyunk.

Barbárság, erőszak, vadság, brutalitás – ezek voltak a nyugati sajtó leggyakrabban használt kifejezései az oroszokkal kapcsolatban egy pár évvel ezelőtt végzett vizsgálat szerint. Vannak még aztán a könnyed eufemizmusok (ld. „orosz medve”) vagy a szinonimaként használt „KGB”

és „maffia”. Vagy a szofisztikáltabb eszmevuttatások – Safarevics gyűjtésében – arról, hogy „az orosz történelmet olyan »archetipikus« orosz jellemvonások határozzák meg mint: a szolgálékűség, a méltóságtudat, a más véleménnyel szembeni türelem hiánya, az idegen hatalommal szemben érzett rosszakarat, irigység és meghunyászkodás szolgálai elegye. Hogy az »idegen« elleni gyanakvásukban és ellenségességükben valamennyi bajukért hajlamosak bárki más: tatárokat, görögöket, németeket, zsidókat vádolni – kivéve saját magukat.”

A színvonal a 18. századi stájer néptábláéval vetekszik, amely tudvalevőleg minden ottani kocsmában ki volt téve, útba igazítandó a gyanútlan korcsmárosokat a seréért betérő idegenek szokásait illetően. Mármost valamilyen oknál fogva a csaposoknak nem volt túl hízelgő a véleménye a „muszkavitákról”. Rosszindulatúaknak, végtelenül durva, tudatlan, verekedésre hajlamos népségnek tartották és a számárhoz hasonlították őket. Más kérdés, hogy minket, magyarokat sem nagyon szíveltek: épp csak egy hajszállal voltunk jobb képességűek, de úgyszintén vérszomjasok, kegyetlenek és még lázadók is.

Mindebből az a kézenfekvő igazság következik, hogy mi mindannyian, istenhez egyformán közel vagy távol álló népek, fajok, nemek és hitek, egyként vagyunk prédái a klán-sovinizmusnak, a törzsi barbarizmusnak, az etnicizáló imperializmusnak. Most az oroszok kerültek a célkeresztbe, holnap ránk vadásznak. Itt őket gyalázzák, néhány száz kilométerrel arrébb minket szidalmaznak. Ideje lett a toleranciának.

Kétségtelen ugyanis, hogy mások vagyunk. Nem jobbak vagy rosszabbak, hanem mások. Az oroszok például többet olvasnak, de jobban is lökdösődnek a metrón, nem öltöznek ki, ha színházba mennek, a vécéik pedig egyenesen katasztrofálisak. A hallgatóimnak az óráimon időnként felteszek két talalós kérdést. Aki tudja a megfejtést, az már nem kezdő az orosz stúdiomok terén. Az egyik: milyen célt szolgált a leningrádi kollégiumomban a WC-fülkéket elválasztó falba, kb. szemmagasságban fúrt két lyuk? Válasz: a kagylóra felálló, majd visszaguggolók számára a kapaszkodást segítette elő. A második: miért árultak öreg nénik a metró kijáratok környékén kiégetett villanykörtéket a 90-es évek elején? Válasz: mert a vevők a munkahelyükön kicsavarták a működő körtéket, majd a használtakat tették a helyükre.

Az első kérdést még senki nem fejtette meg (ha nem számítjuk, természetesen, a helyismerettel rendelkezőket), míg a másodikat évekkel ezelőtt még viszonylag sokan megválaszolták. Aminek komoly oka van. Az árnyékszék-kultúra terén ugyanis közelebb állunk a nyugati „water closet”-hez, mint az ázsiai „pottyantóshoz”. A létező szocializmus idején felnövekedett generáció ugyanakkor nálunk is pont úgy lopta a gyárból a közvagyonot, mint orosz sorstársa. Még csak nem is ragaszkodtak a villanyégőhöz, vitték, viszik haza a WC-papírt is a mai napig.

E röpké művelődéstörténeti exkurzusból az sejlik tehát fel, hogy máságunkat egyáltalán nem kell abszolutizálni. Vannak dolgok, amiben

jobban hasonlítottunk az oroszokra, mint a művelt Nyugatra. Az Egyesült Államokban például, amikor annak idején részt vettem egy kisvárosi piknik pingpong versenyén, mindenki részvevően mosolygott a lúzerségemen, mert én minden beütött csusza után kényszeresen elnézést kértem. Sok évvel később a Balatonnál teniszeztem egy orosz akadémikussal. Korosabb lévén gyakran rontott, de minden egyes alkalommal hangos „én hibáztam!” felkiáltással exkuzálta magát.

E történetet nem az amerikaiak javára meséltem el. Csak érzékeltetni akartam, hogy az alkalmazott mércéink nagyon szubjektívek és viszonylagosak. Mi európaiak szükségképpen a zsidó-keresztény kultúra által ihletett, a görög-római antikvitás és a barbárság szimbiózisából kinőtt feudalizmus, és az azt leromboló kapitalizmus lineáris fejlődését tekintjük etalonnak.

Nos, ha így nézzük, akkor az oroszok előtörténete sem különbözik más későn jött európai népek történetétől. Legfeljebb a keleti szlávok eredetileg nem voltak annyira harciasak, mint a germánok, de ugyanolyan barbár fejedelemségekben éltek. Hosszan vitatkozhatnánk arról, hogy mindebben mi volt a skandináv varégok szerepe, de bármilyen jelentőséget tulajdonítsunk is nekik, az biztos, hogy a 9.–10. századi Kijevi Rusz története kísértetiesen hasonlít a korai magyar történetre. Azzal a különbséggel, hogy a mi kalandozó eleink szilaj paripáikon inkább az Atlanti-óceánt és a Földközi-tengert vették célba, ők harci dereglyéken a Fekete-tengerig portyáztak. Az eltérő földrajzi orientáció csakhamar vallási-kulturális téren is érvényre juttatta hatását: a mi őseink Nyugatról, a keleti szlávok Délről, Bizáncból választották vallásukat. Ez sok mindent megmagyaráz majd a későbbiekben, de amilyen vontatottan ment az új uralmi viszonyok, az új társadalmi-gazdasági rend kialakulása, olyan lassú volt a krisztianizáció is. A fiatal állam élén patrimonális uralkodó állt, akinek kíséretéből kialakult a privilegizáltak rétege, amely a társadalom zömét alkotó szabad harcosokat letelepült életmódra kényszerítette. A keleti szlávoknál ez a folyamat lassabban ment végbe, mert a kedvezőbb geopolitikai helyzetük miatt tovább élhettek a könnyű bevételi forrást jelentő hadizsákmányból, mint a fáradságos földművelésből. Lassan-lassan azonban itt is kialakultak a világi és egyházi nagybirtokok és bár kezdetben ezeket zömmel rabszolgák művelték meg, de fokozatosan a fegyverforgató parasztok is függésbe kényszerültek. Így ment ez a Kijevi Rusztól nyugatra eső területeken is, nem véletlenül tekintették az uralkodók a már ekkor a keresztény világ perifériájának számító Kelet-Európában kollégáknak egymást. Bőszén háborúztak és házassodtak egymás famíliájával, ahogy az a középkorban illett. Bölcs Jaroszláv egyik lánya így jutott el egészen Sárospatakig és Tihanyig. És ezzel lett András királyunk egyszerre a francia és norvég királynak is sógora.

A dolgok akkor kezdtek megváltozni a keleti szlávok kárára, amikor a tatárok Európa felé vették útjukat. A geopolitika az oroszok elődeit

sújtotta: kihasználva a korai államfejlődés szükségszerű velejáróját, a széttagoaltságot, a Kijevi Rusz jelentős részét a tatárok fennhatóságuk alá vonták és 250 hosszú éven át abban is tartották. Ezenközben tőlük nyugatra megjelentek a jobb életfeltételeket remélő külföldi (zömmel német) paraszttelepesek és kézművesek, akik új, korszerűbb munkakultúrát és technikát honosítottak meg, mintegy exportálva a feudalizálódásban élenjáró európai országok vívmányait. Ezeken a területeken kialakul az egységes jobbágyság és kialakulnak a nyugati értelemben vett városok. Ettől kezdve van okunk Közép-Kelet-Európáról beszélni.

Az egykor volt Kijevi Rusz ebből a nyugati hatásból már kimaradt, és ezzel megmaradt a tulajdonképpeni Kelet-Európának, ahol ügyeik történelmileg igen kedvezőtlen fordulatot vettek. Ez már a Moszkvai-Oroszország kora, amikor is a moszkvai fejedelmek a tatárokkal kollaborálva gyűjtögetni kezdik az egykori keleti szláv földeket, hogy a 16. század elejére majd hárommillió, a század közepére kb. 5,5 millió km²-t gyűjtsenek össze belőlük. Ahogy Marx írja a marxizmus-leninizmus ideológiai hegemoniája alatt szamizdatként elhíresült művében, *A XVIII. századi titkos diplomáciában*: „Moszkva a mongol rabszolgaság förtelmes és siralmas iskoláján nőtt fel és vált nagygyá.” Nincs mit szépítenünk ezen a történeten: Marxnak megint igaza van, legfeljebb nem kell szeretnünk ezért. És ha belegondolunk abba, hogy az orosz elitnek Sztolipin és Sztálin „szorításában” nemrég azt az Alekszandr Nyevszkijt hozták be „Oroszország nevének”, tehát minden idők legnagyobb oroszának, aki maga is a tatároknak köszönhette nagyfejedelemségét, akkor kicsit illetlennek tartjuk magunkat, hogy egyáltalán szóba hoztuk ezt a témát.

A tatárokat és általában a keleti hatások kérdését nem lehet megkezelni, ha a Moszkvai-Oroszországról beszélünk. Az orosz nyelvben alig találunk skandináv eredetű szavakat, mongol viszont annál több van, elsősorban az államszervezetet, az igazgatást, a hadászatot érintő lexicában. Nézzünk meg egy bojár-ábrázolást a 16. századból: szakasztott olyan, mint a bibliai háromkirályok. A Vörös-téri fő turista szimbólum, a Vaszilij Blazsennij székesegyház pedig egy keleti mézeskalács házikó. A mongol-tatár hatás elementáris erejű az orosz történelemben, az igazi történelmi talány ezért az, hogy miért nem tudta átstrukturálni, új pályára állítani az orosz fejlődést? Miért nem lett belőle kínai fajta keleti despotizmus?

Pedig az orosz nagyfejedelmek, majd cárok igencsak igyekeztek. Buzgón alkalmazták a tatároktól ellesett hatalmi titkokat, praktikákat, eszméket és intézményeket. Igénybe vették hozzá a szintén keleti fogantatású bizánci egyházi ideológiát, és létrehozták az évszázadokon keresztül diadalmas autokratikus rendszerüket is. Mindez azonban csak azért maradhatott életképes, mert szervesen illeszkedett a kora-feudális – tehát európai típusú – berendezkedéshez, a „fejedelemségem a magánbirtokom” uralmi elvhez. Ezzel azonban egy tradicionális szisztéma erősödött meg, konzerválódott – és prolóngálódott. Az orosz társadalmi-

gazdasági rend egészen a 17. század közepéig megrekedt a majd' ezer évvel azelőtti nyugati szinten. A világtörténelmi kora újkorban itt még kora középkori időszámítás szerint éltek.

Csoda-e, ha Oroszország nem tudta eredményesen felvenni a harcot még a lengyelekkel sem? Ez a magyarázata az izolacionizmus hosszú évszázadai után az első Romanovok óvatos, majd I. Péter drasztikus „európaizálásának”, ami az orosz lét újabb alapellentmondásait segítette életre. Közben azonban az orosz földek kimaradtak a skolasztikából, a humanizusból, a reneszánszból, a reformációból, a barokk is csak amolyan hagymakupolás „Nariskin-barokk” volt. Hasonlítsen valaki össze egy 17. század végi orosz templomot a római Szent Péter bazilikával, mindjárt érzékelni kezdi a különbséget. Oroszországban az első – udvari – színház nagyjából Molière halálának évében alakult.

I. Péter, tehát „hozott anyagból” dolgozott. Nem újat hozott létre, a régít erősítette meg. Nem modernizálta, hanem konzerválta az országot. Oroszország *európai tényező* lett – amelynek tudta nélkül, ahogy a korabeliek ezt dicsekvően mondogatták, egyetlen ágyú sem dördülhetett el Európában –, de nem lett *európai ország*. Európában a harmadik rend már intenzíven ásta a feudalizmus sírját, amikor I. Péter egyetemleges szolgálatra kötelezte a nemességet, rabszolga státuszba döntötte a parasztságot és kényszermunkaerőre alapozta az állami megrendelésre dolgozó manufaktúráit. Eredeti állami tökefelhalmozás folyt, a katonai monarchia totális kiépítése. A liberális 20. század eleji történész, Pavel Miljukov szerint a reformok a lakosság legkevesebb egyötödének pusztulása árán valósultak meg. E felülről történő erőszakos beavatkozás mintát adott minden későbbi „utolérő modernizációnak”, amely a polgári társadalom nélkül, annak híján valósult meg.

Innentől kezdve a Pétervári-Oroszország birodalom és nagyhatalom, európai elittel és ázsiai néppel. Egy nagy csatahajóra hasonlít, amelyet tunyán visz előre a nehézkedési erő, s amelynek akár milliméternyi irányváltozása is roppant sok energiába kerül. Az egyre többet kárhoztatott jobbágyrendszer azonban eltartja a szalonokban gyülekező nemesi aranyifjakat, akik jófajta dohányt füstölve és pezsgőt hörpintgetve világmegváltó terveket szövögetnek, és saját emelkedettségtől meg-részegülten nemesebbnél nemesebb eszméket hirdetnek. Nem történik ugyan semmi, de ez a semmi iszonyú intellektuális-érzelmi erőfeszítések eredménye. Mellékterméke viszont az orosz bölcselet és a világirodalmi rangú klasszikus orosz irodalom.

Ki az, aki Puskint, Gogolt, Turgenyevet, Dosztojevszkijt, Tolsztojt, Csehovot olvasva megkérdőjelezné európaiságukat? Kinek jutna eszébe Ázsia Muszorgszkij, Csajkovszkij, Rimszkij-Korszakov dallamait hallgatva, Repin, Szerov, Verescsagin képei előtt állva? Ki merné elvitatni, hogy Mengyelejev, Lobacsevszkij, Pavlov munkássága az európai tudományosság része? Vagy lehetséges lenne, hogy európai kultúra nő az ázsiai ugaron?

Ez az Oroszország, amelynek ilyen elsőrangú magas kultúrája volt, fokozatosan még olyanabb anakronizmussá vált a 19. században. Csak azért nem érdemelte ki az „Európa beteg embere” címet, mert azt már lefoglalták a törökök. És ezt csak ideig-óráig tudta leplezni külső és belső agressziójával, mert a 19. század közepi krími háború idején kiderült, hogy a király meztelen, a japánok erre már csak ráerősítettek a 20. század elején, és az I. világháború maga alá temette a retrográd, megújulni képtelen önkényuralmi rendszert.

Az ezt követő szovjet rezsim bő hetven évéből én a folytonosságot emelném ki. Kétségtelen rendszerváltozás ment végbe, de az minden erőszakossága ellenére megmaradt az „orosz paradigmán” belül. Nem egy összeesküvő csoport puccsa buktatta meg a cári Oroszországot és nem Sztálinnak, ennek a IV. Ivánba oltott I. Péternek személyes bűne a terror, a kollektivizálás, a büntető munkatábor-rendszer. Amint nem személyes érdeme a német fasizmus feletti győzelem sem. Az orosz társadalom olyan választ adott az I. világháborúra és a centrum országok világhatalmi ambícióira, amelyet egy félféudális-félkapitalista periféria adhat. Visszatérést az autarkista földrajzi determinációkhoz, az obszcina-hagyományokhoz és a tekintélyuralmi rendhez. A szlogenek, a terminusok megváltoztak, a „Moszkva = harmadik Róma”-teóriát, a pravoszláv messianizmust felváltotta a világhatalmi, internacionalista küldetésstudat eszméje. A birodalom és a birodalmi (ön)tudat azonban maradt.

Ezért nincs igazán nehéz dolguk a mai rendteremtőknek. Egykori becsületes párt- és Komszomol-tagokként buzgón hányják a keresztet, a szellem dolgaiban jobb híján hagyják érvényesülni a pátriárkát, gond nélkül levedlették tehát a marxizmus-leninizmust. A szovjet himnusz zenéje azonban megmaradt, Lenin békésen nyugszik mauzóleumában és folynak a viták arról, hogy Sztálingrád is visszkapja nevét. A Nagy Honvédő Háború emléke hovatovább a társadalom legstabilabb kohéziós erejévé vált. „Irányított”, „szuverén” demokráciáról beszélnek, de mi – a „szocialista” demokrácia, humanizmus, realizmus stb. után – pontosan tudjuk, hogy a különféle izmusok előtti jelzők a valóságban mindig zárójelbe teszik a jelzett szavakat. Mindebből pedig az következik, hogy az orosz múltból – annak ellenére, hogy időről-időre valóban nehezen megjósolható – tényleg érteni lehet a jelent.

Vajon definiálni is tudjuk a történelem segítségével azt, hogy mi az „orosz”? Történész vagyok, nehéz kimondani, de félek, hogy nem tudjuk. A historikus hagyományos eszközeivel azt lehet megállapítani például, hogy az orosz középkor nem ismerte a rendeket, a rendi-képviselői országgyűléseket, ezért az újkorban sem alakult ki a nyugati értelemben vett polgárság, a parlamenti demokrácia. Ezért adottságnak vesszük, hogy a jelenkorban sincs civil társadalom, csak „imitálják” az igazi parlamenti pártokat és állandó demokrácia-deficittel küzd a társadalom. Ma

is meghatározó feltétel, amit a kiváló orosz történész, Szergej Szolovjev még a 19. század közepén írt, hogy: „A természet Nyugat-Európának édes-, Oroszországnak viszont mostohaanyja”. Hatalmas, északi fekvésű, nagy folyók szabdalta, sík ország. A sovány termőföld alig-alig bizonyult alkalmasnak a művelésre. A kimeríthetetlennek tűnő természeti kincsek ugyanakkor a puszta felélésre csábítottak, csábítanak a mai napig. De ebből következett az is, hogy a nyitott határok az egész orosz történelem folyamán előtérbe állították az emiatt kórosan megnagyobbodott állam külső (védekező/támadó) funkcióit. Az ország ezért egy katonai tábor képét öltötte és állandóan háborúzott. Így a birodalom egyre nőtt, a benne lakó alattvalók azonban egyre rosszabbul érezték benne magukat.

Ezek a történelmi-földrajzi feltételek az évszázadok során speciális lenyomatot hagytak az orosz emberen. A muzsik iszonyú erőfeszítések árán hódította el az erdőtől szántóját, de a művelésre a zord éghajlat kevés időt hagyott neki. Az év nagyobbik felében ezért halászott, vadászott, gyűjtögetett. Szabad volt, mert egészen 1649-ig szabadon költözhetett; de még inkább szabad volt a lelke. Eggyé vált a természettel: szemlélődő, meditatív lelki alkatú, sok tekintetben természeti ember maradt. A nemes szintén nem volt rászorítva a gazdaságra. Ha becsülettel szolgált az államnak, akkor az becsülettel eltartotta. Ezért inkább bízott a cári kegyben (adományban), mint soványka birtokában. A nemesi szabadság ethoszát így alig éli/érti meg, annál pontosabban igazodik el az állami szolgálat útvesztőiben. Vonatkozik ez a bürokráciára is, amelynek korrupszája csak a törökökével hasonlítható. Az orosz pópa talán a legszánalmasabb mindegyikjük közül. Szegény, tudatlan, bárdolatlan, a hatalom talpnyalója. I. Péter még a gyónási titkot sem hagyja meg neki. A pravoszláv alattvalók ezért inkább hisznek a remetéknek, a szent félkegyelműeknek, önpusztító szektáknak és a hivatalos egyháztól elszakadt óhitűeknek. A felsőbbséghez való viszonyát tekintve nem különbözik ettől a soványka parvenü értelmiség sem: boldogan kiszolgálja a hatalmat, hiszen úgy éli meg, hogy annak köszönheti viszonylagos kivételezettségét. A piramis csúcsán a cárok, főtitkárok álltak. Volt néhány tehetséges közülük, felfedezhető bizonyos mértékben a „jó” és „rossz” uralkodók váltógazdasága az orosz-szovjet történelemben, de összességében mégiscsak igaz, hogy a nép olyan vezetőket kapott, amelyenket megérdemelt.

Ez az, ami nagy tömegben, a derékhadra áll és igaz. Mindig, minden társadalmi rétegben akadtak azonban a „normálistól” eltérő, az adott körülmények között deviánsnak minősíthető, rendkívüli emberek. Voltak egyfelől a békétűrő parasztok, és voltak másfelől békétlen sorstársaik, a kozákok. Egyszerre helytálló tehát a szolgálalkúság, a mindenbe zokszó nélküli beletörődés és a mértéket nem ismerő, pusztító „népakarat” mítosza. Az is kétségtelen továbbá, hogy az orosz nemes „felesleges” ember, de nemesnek született például Puskin is. Egyszerre, egymás mellett és ellen léteztek a Raszputyin-féle egzaltált kocsmatöltelek és az igaz hit tűzhalált is vállaló mártírjai; a „pravoszlávia, önkényuralom, népiség”

szenháromságát hirdető kultúrhivatalnokok és cárt robbantó „nihilista” egyetemisták. Tengernyi szovjet párttörténet professzor az egyik oldalon, Andrej Szaharov, Alekszandr Solzsenyicin, Dmitrij Lihacsov a másikon.

A standardtól mégis leginkább egy cár tért el, I. Péter, aki azonban a tipikust is legtipikusabban képviseli Oroszországban. Az orosz szokásokat, erkölcsi normákat látványosan felrúgó, a „maradiságot” tűzzel-vassal irtó Péter, akinek bizony meggyűlt a baja étkezés közben a késsel és villával, belepirult, ha német hercegisasszonyokkal kellett társalognia, és merő atyai jóindulatból azonnal nyakon vágta még a legelőkelőbb bojárt is, ha pedagógiailag azt indokoltnak találta. Aki fővárost álmódott a birodalom egy mocsaras zugában, selyemhernyót akart a hideg északon természetni, és levágott kaftánt, szakállt, fejeket. Nem kímélt senkit – szimpatikus, hogy saját magát sem. Ahogy Lenin mondta (Kljucsevskij nyomán): „erőszakkal harcolt az erőszak ellen”. Birodalmat szervezett despotikus alapon – hosszú időre számúzve a polgári társadalom illúzióját. A rendelkezésére álló eszközökkel a lehető legnagyobb hatásokkal valósított meg egy országa előtt álló reális célt. Az emberi életekért azonban minden korban kár, különösen, ha áldozatuk hiábavaló volt. Péter azt tette, amit tennie kellett és lehetett. Fogcsikorgatva „európaizált”, mert az autokratikus birodalomnak arra volt szüksége. Az orosz nagyhatalomnak minden oka megvan a dicsőítésére, az alattvalónak pedig a megátkozására.

A 80-as évek elején gyakran jártam a Szovjetunióban. Akkortájt gyors egymásutánban hunytak el a pártfőtőkárók. Egyikük temetésének napján éppen az akkor negyvenes éveiben járó dékán – egyébként első rangú történész – szobájában ültem. A hangulat nem annyira gyászos, mint inkább feszült volt, ugyanis a közintézményekben kötelezően nézni kellett a szertartást és az egyetemi készülék csak hangot adott, képet nem. Végül nagy nehezen bejött a kép is, ekkor a hangot levettük és beszélgetni kezdtünk közös dolgainkról. Beszélgettünk *volna*, ha nem toppan be a szobába egy idős, ősz szakállú professzor, aki hosszasan exkuzálta magát amiatt, hogy betegsége miatt nem tudott részt venni a legutóbbi értekezleten. „Rendben – rivallt rá beszélgetőtársam –, de többé ez ne forduljon elő!” Bevallom, engem meglepett a jelenet, ugyanis Magyarországon már 25 évvel ezelőtt sem volt divat öreg tudósokat sarokba térdepeltetni. Kérdőn néztem a dékánra. „Ezekkel csak Sztálin furkósbotjával lehet bánni” – mondta és a maga részéről lezárta a kérdést.

Pár év telt csak el, amikor az Európai Kulturális Fórum alkalmából a gorbacsovi idők emblematikus orosz értelmiségijével, Dmitrij Lihacsov akadémikussal beszélgethettem. Kiről másról, mint I. Péterről folyt a diskurzus, amelyet levélváltás követett. (Levelét, nagy öröömre, Dmitrij Szergejevics később publikálta is, aminek kapcsán kifejtette, hogy az orosz történelem természetes kerete az abszolutizmus.) Szóban még hozzátette: „és egy orosz értelmiséginek nem marad más választása,

mint hogy drukkoljon annak, hogy ne egy despota, hanem egy felvilágosult uralkodó álljon az ország élén”.

Így lenne ez? Ma már bizonytalanabb a nemleges válaszem. A történelem kétségtelenül azt bizonyítja, hogy az „oroszhoz” hozzátartozik, annak egy meghatározó sajátossága a tekintélyuralmi rend – de hozzátartozik a szabadság is. Tajga, amíg a szem ellát, a hömpölygő folyók, az áradó zene szabadsága. Az orosz lélek, a „russzkaja dusa” túlaradó dominanciája, amely mindig felülírja, ha kell, a józan számításokat, a rideg törvényszerűségeket, a történelmi fátumokat. Oroszországban a rend és rendetlenség, erőszak és könyörületesség, jámbor beletörődés és féktelen lázadás, anyagelvűség és spiritualizmus, profithajsza és játékonyság párban jár, békében és állandó békétlenségben egymással.

Igen, talán ez a kettősség ez, amely az oroszot leginkább jellemzi. Hogy Európa is és Ázsia is, hogy hívő is és ateista is, hogy keresztény, de keleti, hogy lelketlen és mégis emberi, hogy hatalmas – és mégis oly esendő.

Én nem gondolom, hogy meg- és kiismerhetetlen. Az oroszok se gondolják ezt magukról. Sőt, értetlenül fogadják, ha az ember nem érti őket. Nekem például a mai napig rejtély, hogy az oroszok mikor váltanak át tegeződésre a magázódásból, miért került annak idején kopejkára ugyanannyiba az előkelő italnak számító pezsgő és a népital vodka, vagy, hogy a „szicsasz” egészen pontosan mennyi időt jelent? De igyekszem mindent befogadni, törekszem arra, hogy mindent megértsék. Nyitottságot, előítélet mentességet, egy kis empátiát javaslok mindenkinek, aki nemcsak megérteni, de megérintve lenni is szeretne. Nem nagy dolgok ezek. Nekik is csak annyi bizalmat kell megszavazni, amennyit magunknak is megadnánk.

Hogy mi végül az orosz? Az orosz egy hosszú szőke hajú lány, aki megbabonázva, elhomályosodó szemmel hallgatja Bulat Okudzsa „Imáját”. Haja a végtelen orosz róna, szeme a folyók kékje, arca Andrej Rubljov harmóniája, lelke egyház és világ szimfóniája. De orosz Félelmetes Iván, Nagy Péter és Sztálin is. Sose hagyjuk azonban ezzel megtéveszteni magunkat! Nagy 19. századi írónk, Jókai Mór máig érvényes módon mutatja fel az igazi értéket: „Az orosz kormánynak van kancsukája, vannak szibériai ólombányái, vannak vérrel írt ukázai, de az orosz nemzetnek van szabadság utáni vágya, mit demokrata egyletei fenyegetve hirdetnek a világnak, van hatalmas literatúrája, melynek magas lelkű bajnokai az általános szellemi jobblétért, a nagy koreszméért küzdenek...”

Az „orosz” tehát ember. Kicsit más, mint a magyar. Nem különb és nem alávalóbb, nem tehetségesebb és nem tehétségteleőbb. Néha rosszkedvű, fáradtan kel, és morcosan megy a munkába. Máskor viszont rásüt a nap, és keblére öleli a világot. Ilyenkor bizony gyakran felönt a garatra, de ugyanúgy szereti gyerekeit és oltalmazza családját. Neki is megvannak a vágyai, céljai, hobbijai. Náluk kicsit rövidebb a nappal, hidegebb van, mint nálunk, szélesebbek az útjaik és nagyobbak a távolságaik.

Minden nagyobb. Több náluk a magas, szőke ember. Jobban hokiznak és kosárlabdáznak. Mi viszont gyakran megverjük őket vízilabdában. A futballjuk momentán jobb, de ők sincsenek igazán megelégedve vele. Kicsit több Nobel-díjas írjuk van, de mi sem panaszkodhatunk Amerikába szakadt atomtudósainkra. Turistáik „annyian vannak, mint az oroszok”. Jó vendégek: sokat isznak, sok borraivalót adnak. Ránk meg azt mondják, hogy igen vendégszerető nép vagyunk.

Azalatt a tizenkét század alatt, amióta dolgunk van egymással a kelet-európai síkságon – amikor nem szólt közbe a politika –, tulajdonképpen egész jól elvultunk velük.

...Mi az orosz? Miért, a magyar mi?...

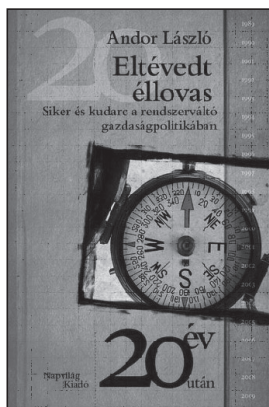

A Napvilág Kiadó 20 év után sorozatában megjelent:

*Andor László: **Eltévedt éllovas***

Siker és kudarc a rendszerváltó gazdaságpolitikában

A magyar gazdaság éllovasból sereghajtóvá vált. Találóbbr lenne azt mondani: eltévedt. A gazdasági teljesítmény tekintetében a magyar gazdaság soha nem volt igazi éllovas a régióban; az intézményi reformok előrehaladottsága (a piacositás) soha nem tették azzá. A reformok terén ma is az élbolyhoz tartozik, ennek relevanciája azonban egyre csekélyebb, különösen a globális pénzügyi és gazdasági válság körülményei között.

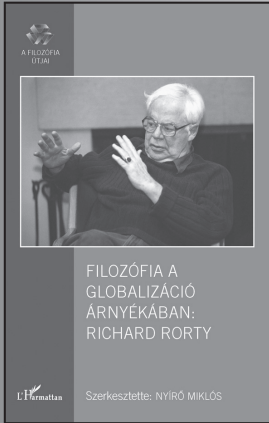

Az előfizetési címen, 400 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1: Beköszöntő. Peresztrojka, adósságválság; **3:** Kié legyen a tulajdon? Hogyan lopjunk gyárat? **4:** Kapitalizmus, szocializmus, sztálinizmus, anarchizmus; **5:** Kelet-Európa fordulatai, nacionalizmus, alternatívák; **6:** Nemzetek, etnikumok, kisebbségi politika; **7:** Erőszak a társadalomban, terrorizmus, pedagógia; **21–22:** Szociálpolitika, szegénység, haladás, posztmodern; **23:** Demokrácia, harmadik világ, iszlám, felzárkózás; **24:** Privatizáció, gazdaságelmélet, futball és piac; **25:** Az államszocializmus története, gyarmati demokrácia; **27:** Információs társadalom, média, alapítványok; **28:** A munka világa – szakszervezetek, munkanélküliség; **29:** NATO. A demokrácia mint uralom. Rasszizmus; **30:** Államháztartási reform. Nyelv és politikum. Eutanázia; **31:** Ökológia, Kína, alkotmányozás; **32:** Osztályok, nemek, etnikumok; **35:** Szappanoperák. Európai Unió. Agrárválság; **36:** Gazdaságpolitikai alternatívák. A politikai elit. Baloldal Erdélyben; **37:** A Kommunista Kiáltvány. Forradalmak: 1789, 1848, 1917; **38:** Forradalmak a XX. században. A liberális gazdaságpolitika; **39:** Szakértők. Ökológia. A Világbank és Magyarország; **40:** Emberi jogok. A szabadkereskedelem mítosza; **42:** Szex és politika. Sport és társadalom. Háború Jugoszláviában; **43:** 10 éves az Eszmélet és a rendszerváltozás; **44:** A felzárkózás délibábjá. Háború – határok nélkül; **45:** Auschwitz különössége. Jelentés a GULAG-ról. Klónozott jövő; **46:** Clinton, a háborús bűnös? Marx a toplista élén; **47:** A monopolitőke az ezredfordulón. Labdarúgás alulnézetből; **49:** Gyermekek nyomora, NATO-bűnök Európában; **50:** Az új baloldal ezredfordulója, EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Az antiglobalizációs ellenállásról; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? Osztály nélküli kapitalizmus; **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorasszizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína alternatívái; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot. Wass Albert; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi. Migráció; **75:** Információs társadalom és a közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmszervizálás, választói osztályhelyzet, önkritika; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolivari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korrupció. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámlaszámon fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

A L'Harmattan Kiadó újdonságai

L'Harmattan

History

Andrey I. Kolganov: Socialist and Capitalist Systems: Stagnation and its Historical Context

The historic trajectory of state socialism – from an economic angle – is compared with the development of centre countries especially with the US. The author concludes, that the “debate” of the opposed systems ended with the victory of the market-capitalist economy, because countries that still oriented towards socialism are either small and have no say in the global development or – as China or Vietnam – heading towards a transition into a market economy but maintaining some socialist features as well 5

Lewis H. Siegelbaum: Car Culture in the USSR, 1960s–1980s

The “socialist automobile” meant many things: a serious piece of wealth, a status symbol and also represented the turn of the “really existing socialism” towards consumerism. The author let us a glimpse into the special culture that was built around the socialist automobile: what communities were formed by searching maintenance, car parts and often also petrol. What kind of inequalities developed by having or not having a car, how it affected socialist moral, and how successful was the state in democratising the market? And finally: how the car culture affected gender roles, strengthening the identity of manhood? 19

R. V. Kononenko: Car as the Icon of Consumer Society: Status Symbol and Shortage in the Era of Stagnation

By comparing patterns and structures of Soviet and US car production and consumption the author concludes that the “development of catching-up” in the 1970s and 1980s produced more human life conditions in the Soviet Union than the present ones in Russia despite that driving now has a far more better technical and technological level 45

Valentina Fava: Taylorism and Socialism: Czechoslovak Car Production (1945-1963)

The author is examining how the Czech car industry tried to mix the Soviet and US models, and what were the chances and limitations of this hybrid solution in Czechoslovakia. This article can be praised, because it goes beyond the mainstream narrative in East-Europe that often unable to separate subjective judgement from scientific examination 48

Ecomarxisms (M. B. K.)..... 70**John Bellamy Foster – Brett Clark: The Paradox of Wealth: Capitalism and Ecological Destruction**

Capitalism and its official ideology – namely neoliberalism that calls itself a science – regard economy and market identical. According to this belief natural resources that are necessary for the existence of mankind are free “inputs” that do not enter into company or even national economy calculations, since they have no costs – at least to a certain point. The article follows the path how basic principles of the bourgeois economy led to the absurd situation of present days when the growing ecological problem is matched with the growing impotence of the mainstream economic-political thought to handle it 73

Victor Wallis: Beyond Green Capitalism

Supporters of the so-called green capitalism became recently more active. The main supporters of this ideology are certain multinational companies and organisations and its program aims no less than to match the capital-system based on endless accumulation with a sustainable environment. The base of this optimist (or unreal) approach is the trust in the omnipotence of the advance in technology. Nevertheless, due to the dimension of the ecological problem it is unlikely that diffuse market mechanisms are able to handle the problem. That would require collective action that is a comprehensive social alternative 92

Marianna Katalin Racs: Specifics of Regional Integration in Latin America

Certain solidarity already existed between countries of Latin-America even before the establishment of modern ways of cooperation. It was – and is – based on the common culture, language, the similar social structure and unsolved problems and last but not least on having a common power ruling them 111

Jaime Preciado: Latin America in the World System: Questions and Alliances between Periphery and Centre

Supranational alliances reshape the centre-periphery relations in Latin America and the Caribbean, causing internal fractions in the economic and political links of the continent and claiming for a new geopolitical approach. The author focuses on countries that in fact able to position themselves as semi-peripheries. Mexico supports the US interests thus becoming its subordinated periphery, Brazil has its own ambition for power in the North-South play, thus questions and redefines its relationship to the superpowers. The third semi-periphery is organized by Venezuela mobilizing South-South relationships against the hegemony. These new alternative players on the global scene, not restricted to “leftist” governments, have an influence on the world system itself, representing a different social view and anti-hegemony..... 123

From fact to fact

Judit Forrai: Prostitution and Globalization

Globalization provides a new dimension in trafficking of men, the modern slavery. In the third world and in certain countries in East Europe – and in the world as general – trafficking of women for the sex industry became a growing business 145

Bookmark

Mihály Bence Koltai: **Industrial workers in state socialism**

Eszter Bartha: Workers on the Road from Socialism to Capitalism in Eastern Europe, 1968-1989, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009..... 155

Flipside – a different view

László Tütő. **Obama bin Laden**

The essay is examining the relationship and inherent links between decision makers and the ones who rebel against these decisions. The analysis unites points of earlier ideas of the author that were partly already published in *Eszmélet*..... 162

Culture

Mátyás Binder: **“Imagined” Culture – An Interpretation of Roma/Gypsy Culture and Its Misinterpretations**

“Why the – mostly misinterpreted – theory of Sándor Rác Romano, the theory on the culture of separation became so popular? Why concepts of underclass and social disadvantage do not fit either?” asks the author. Concepts do matter, since if it were “the culture of segregation” accepted as the starting point then it would be obvious that what the culture of separation means in fact is the result of a certain economic and social development and it is not a national/ethnic feature that has not changed for 500 years..... 172

Gyula Szvák: **What is Russian?**

What is Russian... why, by the way what is Hungarian?..... 196

86. szám (2010. nyár)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Andor László, Bartha Eszter, Bózsó Péter, Kállai R. Gábor, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (felelős szerkesztő), Matheika Zoltán, Mezei Bálint, Nagy Éva, Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Balogh András, Bayer József, Bihari Péter, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Konok Péter, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Vigvári András, Wiener György, Zágonyi Miklós, Z. Karvalics László

Nemzetközi védnökség: Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Boris Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

Az Eszmélet – Társadalomkritikai Szabadegyetem elnöke: Mitrovits Miklós

Olvasószerkesztő: Márkus Péter

A szerkesztőség levelezési címe:

Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.
Telefon: +36 (1) 338 4295, e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Borítóterv: Verebes György

Nyomdai előkészítés: **indigoline**, Budapest

Nyomás: Robinco Kft., felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Kuratórium: Andor László (elnök), Harsányi László, Krausz Tamás

Felelős kiadó: Andor László

Adminisztrációs, terjesztési és előfizetési ügyek:

Nagy Éva, Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.,
tel.: +36 (30) 567 6815; e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Vállalat, 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: 311-2819

Előfizetés külföldről: 15 euró (postaköltséggel)

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051 Budapest, Vígadó tér 1.

Előfizetési díj egy évre: 1800,- Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Nagy Éva fenti címén vagy telefonszámán.

Csekkszám: K&H 10200830-32319448-00000000